

Barcode - 99999990868259
Title - Lallubhai Govardhandasni Antim Gnan Vani.
Subject - GENERALITIES
Author -
Language - gujarati
Pages - 209
Publication Year - 0
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

વિદેહમુક્ત શ્રીલલુભાઈ ગોવર્ધનદાસની

અન્તિમ જ્ઞાનવાણી

તેમના

સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાન્ત સહ.

પ્રસિદ્ધ કર્તા;

વિદેહમુક્ત શ્રીલલુભાઈ ગોવર્ધનદાસના

પુત્રો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૭૭૫૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૭૫૫

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ બાલકાલિય રસધન દાસનું
બાલકાલિય રસધન

વિષય કદદૃ૭

વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની અન્તિમ જ્ઞાનવાણી.

(પ્રથમ માવતરના નામના પુત્ર તા. ૧૧-૫-૧૯૭૮ માં પુણ્યકાળ ચુનીલાલ સુતરિયા એમ. એ. મન. નેતા બી. લક્ષ્મી પ્રસિદ્ધ થયેલું)

૧૫ ॥

સંક્ષિપ્ત જીવન-તાન્ત સહ.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસના
પુત્રો.

ગીતિ.

મુદ્રા લેખ હમારો.

“આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ”

હૃદયમાં જો ધારો,

દ્રોહો કદી ઉપાધિ કરે નહીં.

દ્વિતીય આવૃત્તી પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૪.

સને ૧૯૧૭.

જિજ્ઞાસુની અધિકારી મુશ્મુ જનોને વિ. શ્રીલલ્લુભાઈના સ્મરણાર્થ ભેદ.)

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું.
મેસર્સ પેસ્તનજી છોટલાલની કંપની.
પાદશાહ આયર્ન માર્ટ
કરનાક બંદર, મુંબઈ નં. ૨.

આ પુસ્તકનું મરાઠી ભાષાંતર કીંમત રૂ. ૧૦૦.
મળવાનું ઠેકાણું.
રા. રા. આખાજી રામચંદ્ર સાવંત,
“શ્રી રામતત્વ-પ્રકાશ” છાપખાનાના માલિક.
બેલગામ.
S. M. Ry.

પ્રસ્તાવના.

વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઇ ગોવર્ધનદાસજી બેલગામથી સુરતમાં સીટી મેજસ્ટ્રેટ તરીકે બદલાઇ આવી, તા. ૧૫ જુલાઇ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે ચાર્જ લીધા. કેટલાક સ્નેહીઓનાં તથા સત્સંગી મંડળનાં આગ્રહથી સુરતમાં પણ એમણે પ્રાતઃકાળમાં કથા કરવાનો આરંભ કર્યો. શ્રી યોગ વશિષ્ઠની કથા ચાલતી હતી. શ્રોતામંડળમાં રા. રા. માણેકલાલ યુનિલાલ સુતરિઆ એમ. એ. એલ. એલ. ખી. પણ નિત્ય આવતા હતા, અને પિતાશ્રીને મુખેથી વિવેચનરૂપે જે વાણી નીકળતી, તે નોંધી લેતા. પિતાશ્રીના વિદેહમુક્ત થયા બાદ આ નોંધ એમણે “બોધામૃત” નામના પુસ્તકના આકારમાં કેટલાક ગૃહસ્થોનાં આગ્રહથી છપાવી હતી. એ પુસ્તકની ૫૦૦ નકલો ધણા થોડા સમયમાં ખપી જવાથી, અને માંગણી દિનપરદિન વિશેષ થતી હોવાથી, તેમજ આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ હકો એમણે અમને સોંપી દેવાથી, આ દ્વિતીય આવૃત્તી છપાવી અમે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીએ છીએ. આ પુસ્તકમાં પિતાશ્રીની છેવટની વાણી છે, અને વેદાન્તશાસ્ત્રના લાંબા વખતના અભ્યાસથી અને નિદિધ્યાસનથી, જે જ્ઞાન એમના અંતરમાં ઉતરેલું, તે સ્પષ્ટ રીતે પોતે દર્શાવ્યું છે. એઓ વિદેહમુક્ત થયા તોપણ એમનો બોધતો એમની વાણીમાં અમરજ રહ્યો છે. આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તી જેઓએ વાંચી છે, તેમને એ એટલું તો પ્રિય થઇ પડ્યું છે કે, કેટલાક તો નિત્ય એમાંના અકેક વિષય પૂજામાં વાંચે છે. સંસાર સમુદ્રમાં આવી પડતી અનેક ઉપાધિઓને દૂર કરી, શાન્તિ આપવા સાર આ પુસ્તક ધણુંજ ઉપયોગી છે, માટે પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે એમની છેવટની પ્રસાદીરૂપે, આ ગ્રંથ મુમુક્ષુ જનોને કાંઇપણ મૂલ્ય લીધા સિવાય ભેટ આપવાનો અમે વિચાર રાખી, આ દ્વિતીય આવૃત્તી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીએ છીએ. આ આવૃત્તીમાં એમની વાણીમાં કાંઇપણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી.

આ પુસ્તકનું મરાઠી ભાષાંતર રા. પરશરામ ભાલચંદ્ર ગુજરે કર્યું છે, અને તે બેલગામમાં શ્રીરામતત્વ-પ્રકાશ છાપખાનાના માલિક રા. રા. આબાજી રામચંદ્ર સાવંતે પોતાને ખર્ચે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, માટે આ સ્થળે એ બન્ને ગૃહસ્થોનો અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. એ પુસ્તકનું મૂલ્ય એમણે રૂ. ૧૦ ૧૦૦ રાખ્યું છે. પિતાશ્રીના ગુજરાતી જીવન ચરિત્રમાં આવેલા સર્વ ફોટોગ્રાફો પણ આ પુસ્તકમાં છે, અને એમનું “ત્રોટક ચરિત્ર” પણ આપ્યું છે. અન્ય કોઈપણ ભાષામાં આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી મુમુક્ષુજનોના હિતાર્થે પ્રસિદ્ધ કરવાની કોઈ ગૃહસ્થ ઇચ્છા દર્શાવશે, તો તેમને ઘણી ખુશીથી અમારા તરફથી પરવાનગી આપવામાં આવશે.

અન્તોપ હીલ, માદુંગા.
તા. ૧૭મી આગષ્ટ સને ૧૯૧૭.

પ્રસિદ્ધકર્તા.

વિષયાનુક્રમ.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

	વિદેહમુક્ત શ્રીચક્રબાધનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાન્ત	...	૧.
૧.	વૈરાગ્ય	...	૧૧.
૨.	શબ્દભ્રમ	...	૧૫.
૩.	આત્મપ્રતીતિ	...	૨૦.
૪.	મનનું લક્ષણ	...	૨૫.
૫.	સુખદુઃખ	...	૩૩.
૬.	દ્વૈત-ભયાભાવ...	...	૪૦.
૭.	કલ્પના	...	૪૫.
૮.	નિર્વાસનનું જગત	...	૪૯.
૯.	ગુણાતીત થા	...	૫૩.
૧૦.	શ્રદ્ધા	...	૫૭.
૧૧.	ભાવમહિમા	...	૬૦.
૧૨.	દ્રષ્ટા	...	૬૪.
૧૩.	આનન્દ	...	૬૭.
૧૪.	ૐ	...	૭૧.
૧૫.	સ્વપ્રત્યક્ષતા	...	૭૩.
૧૬.	જીવ	...	૭૭.
૧૭.	મમત્વ	...	૮૦.
૧૮.	કાયારૂપી નામ	...	૮૩.
૧૯.	સંસારવૃક્ષ	...	૮૭.
૨૦.	નિશ્ચય	...	૯૦.
૨૧.	સંકલ્પમય સ્વપ્રત્યક્ષ સંસાર	...	૯૪.
૨૨.	નિષ્કામતા	...	૯૮.
૨૩.	આત્મસ્વરૂપ	...	૧૦૧.
૨૪.	પરમાનન્દ પ્રાપ્તિ	...	૧૦૬.

૨૫.	ભેદનો અવકાશ નથી	૧૧૧.
૨૬.	વિશ્વપરિસ્પન્દ	૧૧૪.
૨૭.	યોગ	૧૧૮.
૨૮.	સ્વેચ્છા	૧૨૨.
૨૯.	મનરૂપી પડદો	૧૨૫.
૩૦.	જ્ઞાનનો અમરકાર	૧૨૯.
૩૧.	મનની ભારરૂપતા	૧૩૧.
૩૨.	ચિન્નગર	૧૩૪.
૩૩.	મનરૂપીદર્પણ	૧૩૭.
૩૪.	ચિત્સામાન્ય	૧૪૦.
૩૫.	પ્રાણ	૧૪૩.
૩૬.	ભેદભ્રમ	૧૪૬.
૩૭.	સંવિત	૧૪૮.
૩૮.	અવિદ્યા	૧૫૧.
૩૯.	મનનું સ્વરૂપ	૧૫૩.
૪૦.	મનની વિલક્ષણતા	૧૫૭.
૪૧.	વાસના	૧૬૦.
૪૨.	અદ્વૈત	૧૬૩.
૪૩.	દ્રષ્ટિદેર	૧૬૭.
૪૪.	તૃણરૂપી કૂતરી	૧૬૯.
૪૫.	પરમાર્થતા	૧૭૨.
૪૬.	મુક્તિ	૧૭૫.
૪૭.	અભિન્નતા	૧૭૭.
૪૮.	વશિગ્વૃત્તિ	૧૮૦.
૪૯.	સંસારનું સ્વરૂપ	૧૮૩.
૫૦.	પરતત્ત્વસ્થ ધીર	૧૮૬.
૫૧.	મનોનિઘ્રહ	૧૮૮.

વિદેહમુક્ત શ્રીલલુભાઇ ગોવર્ધનદાસ.

પ્રાગટ્ય.

વય ૫૬ વર્ષ.

અન્તર્ધાન.

સં. ૧૯૦૪. શાગળ સુદિ ૫.

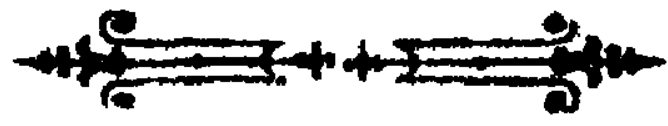
સં. ૧૯૬૦. કાર્તિક વાદ ૪.

તા. ૧૨મી માર્ચ સને ૧૯૪૮.

તા. ૯મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૩.

વિદેહમુકત શ્રીલલ્લુભાઈનું સંક્ષિપ્ત

જીવનવૃત્તાન્ત.

વિ. શ્રીલલ્લુભાઈના પિતાનું નામ ગોવર્ધનદાસ હતું. એઓ પ્રખ્યાત આત્મારામ ભૂખણની પેઢીમાં મુનીમ હતા. વૈકુંઠવાસી ગોવર્ધનદાસજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પરમાનંદદાસ હતા; એમનો જન્મ સંવત ૧૮૮૮ના વૈશાખ સુદિ ૧૪ એ થયો હતો. એઓ ૧૧ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી ગોવર્ધનદાસજીને બીજી કાંઈ સન્તતી થઈ નહિ, તેથી તદન આશા મૂકી બેઠા હતા, એવામાં કાઈ અમિહોત્રી મહાત્મા પુરુષે આશીર્વાદ આપ્યો કે, “હજી તને બીજા બે પુત્રો થશે, અને તેઓ દેવી સંપત્તિવાળા, મહાજ્ઞાની, અને કુળનો ઉદ્ધાર કરનારા નિવડશે.” ઈશ્વર કૃપાથી મહાત્માની વાણી ફળી. સંવત ૧૯૦૦ ના ભાદરવા સુદિ ૧૨ને દિવસે, બીજા પુત્ર ગુલાબદાસજીનો જન્મ થયો. ત્યારબાદ ચાર વર્ષ પછી સંવત ૧૯૦૪ના ફાગણ સુદિ ૫ ને તા. ૧૨મી માર્ચ સને ૧૮૪૮ને દિવસે, કનિષ્ઠ પુત્ર શ્રીલલ્લુભાઈનો જન્મ થયો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુત્ર રત્નોને જન્મ આપી, વૈ ગોવર્ધનદાસજી સંવત ૧૯૧૮ના મહા વદિ ૯ને દિવસે વૈકુંઠવ સી થયા.

શ્રીલલ્લુભાઈની ઉંમર તે સમયે ફક્ત ૧૪ વર્ષની હતી. કનિષ્ઠ પુત્ર પર સ્વાભાવિક રીતે પિતાની પ્રીતિ વિશેષ હોય છે, તેથી શ્રીલલ્લુભાઈ પૂર્ણ-લાલન પાલનમાં ઉછર્યા હતા, અને સર્વ રીતનો વૈભવ બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમણે અનુભવ્યો હતો. પિતાના ગુજરી જવાથી એમની સ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થઈ ગયો, પણ ધૈર્ય રાખી, વડિલ બન્ધુની આજ્ઞામાં રહી, સુરત હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી, સને ૧૮૬૩માં ૧૫ વર્ષની ઉંમરે, પ્રથમ પ્રયત્ને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. થોડો વખત એલ્ફીનસ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યા બાદ, વડિલ બન્ધુને કાંઈપણ રીતે સાહાયજૂત થઈ

પડવું એવા હેતુથી, એમની આજ્ઞાથી અભ્યાસ કરવો મુકી દઈ, સુરત આવી હાઈસ્કૂલમાં આસીસ્ટન્ટ માસ્ટરની રૂ. ૨૫૦ ની નોકરી લીધી. ત્યાંથી રૂ. ૩૫૦ ના પગારથી હરીપુરા બ્રાંચ સ્કૂલમાં હેડ માસ્ટર નિભાયા. આ સમયે એમની ઉંમર ફક્ત ૧૬ વર્ષની હતી, અને એમના વર્ગમાં પોતાનાથી મોટી ઉંમરના છોકરાંઓ હતાં તે છતાં, તેમના પર કાશુ રાખી ઘણીજ ઉત્તમ રીતે શિક્ષણ આપતા. તે સમયે એમના હાથ નીચે શીખેલા કેટલાક શિષ્યો હજી હયાત છે, અને તેઓ એમની તે વખતની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષે ઘણો ઉંચો મત દર્શાવે છે. પોતે ધણાજ સ્વતંત્ર સ્વભાવના હોવાથી ઈન્સપેક્ટર મી. કર્ટીસ સાથે એમને મતફેર થવા લાગ્યો, અને છેવટે નોકરીનું રાજીનામું આપી મીશન સ્કૂલમાં દાખલ થયાં. ત્યારબાદ થોડો વખત સરકારી નોકરીમાં રહ્યા, અને પછી રૂ. ૭૦૦ ના પગારે સુરત મ્યુનિસિપાલિટીમાં આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરીની જગા લીધી. આ ઓફિસ ઉપર એઓ આસરે સવા ચાર વર્ષ રહ્યા. આ સમયે પોતે ખાનગી રીતે “ગુજરાત મિત્ર” પત્રના આસીસ્ટન્ટ એડીટરનું કામ કરતા હતા, અને હોપ સાહેબની વિરૂદ્ધ ઘણા સખ્ત લખાણો કર્યાં. ઉંમર નાની હોવા છતાં એમના લખાણો પુખ્ત અને અનુભવિક થતાં. અંગ્રેજી જ્ઞાન એમનું ધણાજ ઉત્તમ પ્રકારનું હતું, અને તેથી સૌ કોઈ અચંચો પામતાં. હોપ સાહેબ એમની વિરૂદ્ધ હોવા છતાં, એમના જ્ઞાન વિષે એમને ઘણાજ સારો મત હતો, અને તેથી સોલ્ટ કલેક્ટર મી. પ્રીચર્ડને પોતાના હેડ ક્લાર્ક તરીકે એમને લેવા વિષે લલામણુ કરી. ફક્ત ૨૪ વર્ષની ઉંમરે રૂ. ૧૫૦૦ ના પગારથી એઓ પ્રીચર્ડ સાહેબના હેડ ક્લાર્ક નિભાયા. પોતાના કામથી એમણે પ્રીચર્ડ સાહેબને એટલો સંતોષ આપ્યો કે, એઓ કમીશનર ના ઓફિસ ઉપર ગયા ત્યાંપણુ પરસનલ આસીસ્ટન્ટ તરીકે એમનેજ નિમી પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો. આ જગાનો પગાર રૂ. ૩૫૦૦ હતો, અને દર વર્ષે રૂ. ૩૫૦ નો વધારો થઈ, રૂ. ૬૦૦૦ સુધી વધ્યો. ત્યારબાદ એમને વડોદરા રાજ્યની અને અંગ્રેજ સરકારની સરહદ પર આવેલી દારૂની દુકાનો સંબંધી બંદોબસ્ત કરવાને કમીશનર સાહેબની લલામણુથી સરકારે સ્પેસિયલ ડ્યુટિ પર સને ૧૮૮૭માં નિમ્યા. એમના કામથી સરકારને અત્યંત સંતોષ મળ્યો. એ કામ પૂરું થતાં, સરકારે એમને મુલકી ખાતામાં ડેપ્યુટી કલેક્ટરની લાઇનમાં મૂક્યા. પ્રથમ રૂ. ૬૦૦૦ માં

નિમાયા, તે વધી છેવટે રૂ. ૮૦૦ થયા. ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે પોતે શોલાપુર, નાશિક, ખાનદેશ, અને બેલગામમાં નોકરી કરી. સર્વ જગ્યાએ એમના કામ વિશે ઉપરી અમલદારો ધણો ઉંચો મત દર્શાવતાં, અને દેશી અમલદારોમાં એઓ હોંશીઆરમાંના એક ગણાતા હતા.

આ પ્રમાણે સરકારી નોકરીમાં પોતાની હોંશીઆરી અને કલમના ભેરથી આટલા આગળ વધ્યા. પોતાના બંને વડિલ બન્ધુઓની સાથે પણ હમેશાં પ્રીતિ રાખી સંપત્તી રહેતા. કોઈપણ રીતે એમની આમન્યા તોડતા નહિ. પોતાનામાં સ્વાર્થબુદ્ધિ તો બિલકુલ હતીજ નહિ. સંપ જળવી રાખવાનો પોતે દરેક પ્રકારે પ્રયત્ન કરતા, અને તે છેવટે સુધી નિર્વાંધપણે જળવી રાખ્યો. પોતાની તેમજ પોતાના બન્ધુની સન્તતિમાં પણ જરાએ ભિન્નભાવ રાખતા નહિ. એમનામાં સાદાઈ, નમ્રતાપણું, પ્રમાણિકપણું, દિનતા, વગેરે અનેક ગુણો વાસ કરતાં. વ્યવહાર કાર્યમાં પોતે સર્વ વાતે કુશળ હોઈ, ખતતાં સુધી કુટુંબના કોઈપણ સ્ત્રી પુરુષોને ન્યુનતા આવવા દેતા નહિ.

શ્રીલલુભાઈએ વ્યવહાર અને નોકરીમાં કાર્તિ સંપાદન કરી પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કર્યું નહિ, પરંતુ મનુષ્યદેહ ધારણ કરી દેહનું સાર્થક કરવા રૂપી જે પરમ પુરુષાર્થ, તેપણુ સાધ્ય કરવાનો એઓ સર્વ કાર્યની સાથે પ્રયત્ન કરતા. આ વિષયમાં પ્રથમ બોધ એમને કૈલાસવાસી હરજીવન વિશ્રામ ભેશી તરફથી મળ્યો, અને તેઓજ એમના પ્રથમ ગુરુ હતા એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તે સમયે મુંબઈમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટી (Theosophical Society) કર્નલ ઑલકોટ અને મેડમ બ્લેવેટસ્કી તરફથી પ્રથમજ સ્થાપવામાં આવી હતી, અને અધ્યાત્મ વિષય સંબંધી બાપણો પણ થતાં. તેમાંના કેટલાક સાંભળવાથી વિ. શ્રીલલુભાઈની શ્રદ્ધા અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર ઉપર બેઠી. તે પૂર્વે, ધર્મ સંબંધી એમના વિચારો કાંઈપણ માર્ગમાં વળ્યાં નહોતાં. દિવસે દિવસે અધ્યાત્મ વિદ્યાનો એમને એટલો શોખ લાગ્યો કે, વ્યાસ મહારાજ (કૈ. હરજીવન ભેશીને અમે કહેતાં) પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી, વેદાન્ત શાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યા. પોતે ઉત્તમ અધિકારી હોવાથી વેદાન્તના સીદ્ધાંતો એમના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં ચોંટવા માંડ્યાં, અને થોડા વર્ષોમાં તેનું મનન પણ પૂર્ણ રીતે થઈ, નિદિધ્યા-

સન પણ થવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે પોતાની વૃત્તિ શાન્ત થઈ, આત્મપ્રકાશ વધવા લાગ્યો. આ સમયે એમના વચલા બન્ધુ શ્રીગુલાબદાસજીને પણ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો શોખ લાગેલો, અને બન્ને જણા પત્રદ્વારા તથા રૂબરૂમાં જ્ઞાન ચર્ચા કરી આનન્દ પામતાં. એમના વડિલ બન્ધુ શ્રીપરમાનંદદાસજીનું લક્ષ ભક્તિ માર્ગ પર વિશેષ હતું. એ માર્ગના ખરા રહસ્યનું વિવેચન પણ કોઈ કોઈ સમયે શ્રીલલુભાઈ એમની આગળ કરતા. વિદેહમુક્ત શ્રીલલુભાઈ આ પ્રમાણે પૂર્ણ જ્ઞાનાનન્દ, નોકરી કરતા છતાં ભોગવતા હતા. છેવટ બેલગામમાં એઓ હજુર ડેપુટી કલેક્ટરના ઓફિસ ઉપર લગભગ સાત વર્ષ રહ્યા, તે દરમિયાન મુમુક્ષુ જનોનાં હિતાર્થે પોતે વેદાન્ત શાસ્ત્રની કથા પણ કરતા. નોકરીનો છેવટનો સમય પોતાના વતનમાં ગાળવો એવા હેતુથી એમણે પોતાની બદલી સુરત કરાવી. ત્યાં આવ્યા બાદ પણ પોતે નિયમ પ્રમાણે શ્રીયોગવશિષ્ઠની કથા વાંચતા. તે સમયનું એમને મુખેથી થતું વિવેચન આ પુસ્તકમાં “અન્તિમ જ્ઞાનવાણી” રૂપે આપવામાં આવ્યું છે. આ એમનો છેવટનો બોધ કેવળ પ્રસાદિરૂપ જ છે, અને તે દરેકને અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે. કેવળ અવધૂતની ફક્કડ વાણીજ છે.

પિતાશ્રી સુરતમાં કથા કરતા હતા તે વખતે એક ચમત્કાર બનેલો, જે વિષે મને રા. માણેકલાલ સુતરિઆએ પાછળથી, એમનો દેહ પડ્યા બાદ હકીકત કહેલી, તે નીચે આપું છું. એક દિવસે સહવારના એવું બન્યું કે કોઈ એક પુરુષ સન્યાસીના વેપમાં અમારાં ઘર આગળ પધાર્યાં, અને ઉપર જવા લાગ્યા; સિપાઈએ તેમને અટકાવ્યા, અને કહ્યું કે, “પોતે હાલમાં બીજે માળે કથા કરેછે, તે પૂરી થઈ રહ્યાં બાદ મુલાકાત લેશે.” સન્યાસી મહારાજ તો બહાર ઉભા રહ્યા, એટલામાં સિપાઈ આઘો પાછો થયો એટલે પોતે એકદમ ઉપર ચઢી, બીજે માળે કથા થતી હતી ત્યાં દાદર ઉપર ઉભા રહી, દાદરનાં કઠેરામાંથી એવા લાગ્યા. પિતાશ્રીએ એમની તરફ જોયું, અને ચારે આંખો મળી. સન્યાસી મહારાજ બોલ્યા “લલુભાઈ એ કથા કરતા હૈ” અને નીચે ઉતરી પડ્યા. થોડો વખત, કલાકમાં કથાનો બાકી રહ્યો હતો, તેટલો કથા કરી, પછી પુસ્તક બંધ કરી, પોતે કહ્યું કે “હવે આવતી કાલથી કથા નહિ કરવામાં આવે.” બીજે દિવસથી પોતાની પ્રકૃતિ બગડી. આ ચમત્કાર એક ઈશ્વરીજ એમના અન્ત સમયની સૂચનારૂપે હોય એમ લાસે છે.

આવોજ ખીજો ચમત્કાર હું (ચંદુલાલ) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે મનેલો. પિતાશ્રીના દેહાન્ત પછી આસરે વર્ષેક દિવસે હું ઓશીસમાંથી આવી વરન્ડામાં ખુરશી ઉપર બેઠો હતો, એટલામાં એક સન્યાસી આવી ખીજ ખુરશી ઉપર બેસ્યા ચાલ્યા સિવાય બેઠા. હું જ મવા ઉઠ્યો, અને એમને ભોજન લેવા વિનંતી કરી; પોતે મારી સાથે આવી પાટલા પર બેઠા. ભોજન લેતી વખત ફક્ત એટલુંજ પૂછ્યું કે “ માતાજી ક્યાં છે ? ” મેં ઉત્તર આપ્યો કે “ મુંબઈ.” આટલું બોલી ભોજન લઈ હાથ ધોઈ બહાર ચાલી આવ્યા, અને મેં બહાર આવી એમની તપાસ કરી તો મળે નહિ. એટલા વખતમાં ક્યાં ચાલી ગયા તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ફરીથી મને એમના દર્શન પણ થયાં નથી.

ફક્ત સુરતમાં આ પ્રમાણે ત્રણ મહિના રહ્યા એટલામાં પિતાશ્રીની પ્રકૃતિ બગડવા લાગી, તેથી તા. ૪થી ઓક્ટોબર સને ૧૯૦૩થી પોતે ૧૮ દિવસની રજા લઈ ઘેર રહ્યા. આ બિમારીમાંથી સારા ન થતાં, દેહની સમાપ્તિનો સમય નજીક આવ્યો છે એવું લાગવાથી, પોતે તા. ૧૨મી ઓક્ટોબરની સહવારમાં અન્ધારામાં, આગલી રાતનો મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ, મૂછ વગેરે મુડાવી મનથીજ વિદ્વાત સન્યાસ ધારણ કર્યો. ત્યારથી એમના વર્તનમાં દેખીતોજ ફરક થવા માંડ્યો. સર્વ માયિક પદાર્થોપરથી તો એમનું ચિત્ત પ્રથમથીજ ઉઠી ગયું હતું, તેથી હમેશાં બ્રહ્માનન્દમાં પોતે નિમગ્ન રહેતા. બેલગામમાં હતા ત્યારે એમને ગુરુ માની સન્યાસ ધારણ કરેલા સ્વામી શ્રીપ્રકાશાનન્દજી એમની સેવામાં આ મંદવાડમાં રાત દિવસ તત્પર રહેતા હતા. ખરેખરો શિષ્યભાવ બતાવી, એક કુટુંબી કરતા પણ અધિક સેવા એવો કરતા. બિમારી દિનપરદિન વધતી જતી હોવાથી, સર્વના આગ્રહથી એમને મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં ફક્ત આઠ દિવસ રહી પૂર્ણ આનન્દમાં સોમવાર તા ૯મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૩ (કાર્તિક વદિ ૫*) ની સહવારના બરોબર ૨-૪૧ મીનીટે ૫૬ વર્ષની ઉંમરે, ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓનો (હાલમાં ફક્ત એકજ પુત્રી છે) પરિવાર પોતા પાછળ મૂકી, પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી, સ્વસ્વરૂપમાં મળી, વિદેહમુક્તિને પામ્યા.

* શ્રાદ્ધ તિથિ કાર્તિક વદિ ૪ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે તે રાત્રીએ દેહાન્ત થયો. અંગ્રેજ તારીખ રાત્રીનાં બાર વાગે બહાલાય છે માટે ખીજ દિવસની સોમવાર તા. ૯ લખવામાં આવી છે.

શ્રીલક્ષ્મીભાષના જેષ્ઠ બન્ધુ પરમાનંદદાસ મુંબઈ (માટુંગામાં) ૬૯ વર્ષની પાકી ઉમ્મરે, સંવત ૧૯૫૭ના આશો વદિ ૬ ને, તા. ૧લી નવેમ્બર સને ૧૯૦૧ ને દિવસે, વૈકુંઠવાસી થયા. વચલા બન્ધુ શ્રી ગુલાબદાસજી પણ એક વર્ષ બાદ, મુંબઈ (માટુંગામાંજ), ૫૮ વર્ષની ઉમ્મરે, સંવત ૧૯૫૮ના આસો વદિ ૧ તા ૧૮ ઓક્ટોબર સને ૧૯૦૨ને દિવસે, પ્રાતઃકાળમાં મોટા પરિવાર મુકા પંચત્વને પામ્યા.

ત્રણે બન્ધુઓએ આ પ્રમાણે વર્ષ વર્ષને અન્તરે, જે ક્રમે જનમ્યા તેજ ક્રમથી, પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો, અને તે વળી મુંબઈમાંજ.

શ્રીલક્ષ્મીભાષના આ જીવન ઉપરથી વાંચકવૃન્દને માલમ પડ્યું હશે કે, આ મહાન પુરુષનો જન્મ મહાત્માના આશીર્વાદથી થયો. આખું જીવન એક મહાત્મા પુરુષને યોગ્ય રીતે ગાળ્યું, અને છેવટ પણ મહાત્મા પુરુષને યોગ્ય રીતે દેહનો ત્યાગ કર્યો. ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ, એ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં ચારે પુરુષાર્થ એક જન્મમાંજ એમણે સિદ્ધ કર્યાં. કેટલાક પોતાનું આખું આયુષ્ય એકજ પુરુષાર્થ સાધવામાં ગાળેછે, જ્યારે શ્રીલક્ષ્મીભાષ જેવા કોઈ વિરજાળ નરરત્ન ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે ચારે પુરુષાર્થ સાધ્ય કરેછે. ચારે આશ્રમે એમણે યથાર્થ રીતે પાળ્યાં. બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું, ગૃહસ્થાશ્રમ પણ એક ઉત્તમ પુરુષને યોગ્ય એવો ભોગવ્યો, કાંઈ પણ કાર્ય તેમાં બાકી રહ્યું નથી. છેલ્લાં સાત વર્ષ બેલગામમાં વાનપ્રસ્થ આશ્રમ પાળ્યો, અને છેવટ સન્યસ્ત પણ લીધું. એમણે તે પોતાની જીવનશૈલી અપૂર્વ રીતે કરી, પોતાને સ્વધામે સંપૂર્ણ કીર્તિ સહિત સિધાવ્યા.

શ્રીલક્ષ્મીભાષના જીવનવૃત્તાન્તનું “ મુક્તસ્વરૂપ લક્ષ્મીભાષ ગોવર્ધનદાસની જગતલીલા ” નામનું એક મોટું પુસ્તક સાત ફોટોગ્રાફો સહિત છપાઈ સંવત ૧૯૬૧, સને ૧૯૦૫માં બહાર પડ્યું છે, અને એ પુસ્તક ફક્ત મિત્ર અને આત્મ મંડળમાં ખાનગી રીતે, એમના ક્ષમરણ્યાર્થ ભેટ હાખલ વહેંચવામાં આવ્યું છે. તેની સર્વ નકલો (૫૦૦) ખપી ગઈ છે, અને બીજી આવૃત્તી છપાવવાનો વિચાર આવેછે, તેથી અહીં આ જીવનવૃત્તાન્ત સંબંધી વિશેષ લખવામાં આવ્યું નથી.

માતૃશ્રી દેવકોરબા.

અન્તર્ધાન

શ્રાવણ વદિ અગીઆરસ સંવત ૧૯૬૯,
ગુરુવાર, તારીખ ૨૮ મી આગષ્ટ સને ૧૯૧૩.
વય ૬૪ વર્ષ.

પિતાશ્રીના પંચત્ર પામ્યા બાદ માતૃશ્રી દેવકોદરબા ૧૧ વર્ષ પછી માટુંગામાં સને ૧૯૧૩ ની તા. ૨૮મી આગષ્ટને ગુરુવારે સંવત ૧૯૬૯ નાં શ્રાવણ વદિ અગિઆરસને દિને પ્રાતઃકાળમાં ૫-૩૦ વાગે ૬૪ વર્ષની ઉંમરે દેવલોક પામ્યા. એમનો “કોટોગ્રાફ” આ સાથે આપવામાં આવ્યો છે. એઓએ શુદ્ધ પત્નિવ્રત પાળી, પોતાનો સંસાર ધણીજ ઉત્તમ રીતે પૂર્ણ કર્યો. “શ્રાદ્ધાન્જલિ” રૂપે એઓના મરણ સમયે સ્વાભાવિક નીકળેલાં ઉદ્ગારો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

શ્રાદ્ધાન્જલિ.

- માત ગઈ તૂં પ્રભુને વાસ, પુલવાડી મૂકીને,
શ્રાવણ વદ અગિઆરસ દિન, ગુરુવાર સાંધીને. ટેક.
- સંવત ઓગણીસેં અગણોત્તેર વર્ષ, પ્રયાણ કેરું નિરમીયું,
ઓસેઠ વર્ષમાં આવ્યો અન્ત, ચક્ર કાળ ફરી વળ્યું. માત૦ ૧.
- દયા કેરું કેન્દ્ર સ્થાન, માતા તારું તો હતું,
સરળ શો તૂંજનો સ્વભાવ, પ્રપંચ કાંઈ નવ દીસ્યું. માત૦ ૨.
- પુત્ર પેરે કરતી તૂં પ્રીત, પ્રકાશાનન્દ ઊપરે,
તે તો ગુણ તારાં હજી ગાય, ઉપકારો નવ વિસરે. માત૦ ૩.
- હમે રાત્રી જે વાગ્યાં સુધી, ભજનો કરતાં હતાં,
કહે તું “જાઓ આવતી હશે, તમેને નિંદરા.” માત૦ ૪
- દુઃખ પોતાને થાએ અતિ, બીજાપર દયા લાવે,
ઉડી જોઈએ સવારે તો માત, સ્વર્ગ માર્ગ સંચરે. માત૦ ૫.
- પ્રકાશાનન્દને હમે સહુ, પડી ગયાં વીલાં,
સોહાવે ન અમેને કાંઈ, માતા સીધાવી ગયાં. માત૦ ૬.
- શા શા ગાવું ગુણ તારાં માત, ઉપકારો નવ વિસરું,
શુન્ય ભવન થયું મને માત, મારું કાંઈ નવ રહ્યું. માત૦ ૭.
- એવું ભાર્યું મને તો માડી, તુજનાં જવા થકી,
હવે શ્રાદ્ધાન્જલિ માત લે, અર્પું તને પ્રેમથી. માત૦ ૮.
- અમે સિંહનાં થઈને બાળ, રૂદન નવ કરીએ,
અમે પોંચવા પ્રભુપદ માત, પ્રયત્નો આદ્રિએ. માત૦ ૯.
- પૂર્ણ શાન્તિ અમારું જે ઠામ, તને ત્યાં મળીશું,
થોડાં દિવસનો વિયોગ તે, સુખેથી સહન કરશું. માત૦ ૧૦.

પિતાશ્રી પોતાના જ્ઞાનરૂપી ભંડારનો વારસો સ્વામી શ્રીપ્રકાશાનન્દજી તે આપી ગયા છે. એઓ પોતાનો અભ્યાસ દિનપરદિન વધારતા જાય છે, એક અવધૂતની પઠમ ઠેક ઠેકાણે વિચરે છે, અને ઘણા ખરો પોતાનો વાસ શ્મશાનમાં રાખે છે. એઓની સ્થિતિ પોતાના સ્વરૂપમાં પૂર્ણ થએલી છે, અથવા થવા સુધી પોહોંચી છે, એમ કહેવામાં કાંઈ અડચણ જેવું નથી. કેવળ પરમહંસ દશા પોતે ભોગવે છે, અને ઘણાંઓ એમના સમાગમનો લાભ લે છે. કાઠિઆવાડમાં “ગોદડીવાળા સ્વામી” તરીકે પોતે ઓળખાય છે. એમના સંબંધી સ્વાભાવિક ઉદ્ગારો નીકળેલાં તે નીચે આપ્યાં છે.

પ્રકાશાનન્દ ધન્ય તમને, જીવન સફળ કર્યું આપે.

પિતાનું રાખ્યું નામ તમે, શિષ્યપણુ દાખવ્યું ખરું આપે.

પહેડી સાત તારી આપે, ખરો સન્યાસ લીધો આપે.

નહિ કોઈ સ્વામી દીસે અમને, અવનિપર હાલ સમય કેથે.

ખરોખરી તેમની કરે એવા, આપ તો પરમહંસ બન્યા.

જીવનમુક્તિ સુખ લો છો, બીજાંને સદ્બુદ્ધિ દો છો.

ગુરુની સેવા ભાવે કીધી, થયા ઋણમુક્ત તમે સ્વામી.

આશિષો પામ્યા પૂર્ણ તમે, અભયપદ પામ્યા પ્રભુ તમે.

અન્તોપ હીલ, માટુંગા,

તા. ૧ સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૧૭.

લા. પ્રસિદ્ધકર્તા.

સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનન્દજી.

ગૃહત્યાગ-સન્યાસગૃહણ, વૈશાખ શુદ્ધિ ૫.

સંવત ૧૯૫૩—સને ૧૮૯૭.

ગરબી.

“એવું બતાવે કાંઈ આજ, મને કાંઈ એવું બતાવે.
જેથી આવે અભેદનું રાજ, મને કાંઈ એવું બતાવે.”

ટેક. *

- શ્રીયુત્ લલ્લુભાઈની, વાણી પિયુષ સમાન,
સુખદ અને આનન્દમય, એ તો આપે અભેદનું જ્ઞાન. મને ૧.
ઉચ્ચાલિલાળી વાણી એ, મસ્ત બનાવી દે,
આનન્દ ચખાડી પ્રેમનો, બ્રહ્માનન્દે ડુબાળી દે. મને ૨.
સ્વાભાવિક નોંધાઈ ગઈ, અવધુત વાણીએ,
પુસ્તકનું રૂપ પામતા, થઈ જ્ઞાન પ્રસાદીએ. મને ૩.
ધર્મશાસ્ત્રમાં જ્યાં જુઓ, અનુભવ એકનો એક,
અનુભવો હોયે ભિન્ન ના, એતો સમજની ન્યુનાધિક. મને ૪.
આત્મસ્વરૂપ જેણે પ્રીછ્યું, જાણ્યું સર્વ જે કાંઈ,
શાસ્ત્ર પ્રમાણની જરૂર ના, તેવા જ્ઞાની પુરુષને કાંઈ. મને ૫.
એવા પુરુષની વાણી આ, અનુભવમાં ભરપૂર,
તે તો સમજ જે શકે, જેણે પીધો રસ ચકચૂર. મને ૬.
સાધન સંપન્ન મુમુક્ષુ જે, જીરવી શકશે બોધ,
અન્ય જનોની ગતિ નહિ, પહોંચે એ કાટી સન્નીધ. મને ૭.
દૂધ સિંહણનું ના ઠરે, સુવર્ણ પાત્ર સિવાય,
અધિકારી ઉત્તમ હશે, તે તો જીરવી શકશે બોધ. મને ૮.
બીજાંઓ અંગમ જશે, ખમી ન શકશે તેજ,
સમજ અળગા તો થએ, મારી નમ્ર વિનંતી એજ. મને ૯.
નામ રૂપ મિથ્યા હતાં, ગયાં દેહની સાથ,
વાણી અમર રહી ગઈ, શ્રી લલ્લુભાઈની આજ. મને ૧૦.
કાર્તિ સુવાસ પ્રસરી રહ્યો, તેનો આ જગમાંલ,
સુગન્ધ હ્યો મુમુક્ષુ જનો, લેવા આનન્દ અપરંપાર. મને ૧૧.
શ્રાદ્ધ યોગ્ય કરીએ અમો, ત્રિપુત્ર એમના આજ,
વાણીરૂપી દાન આ, હૃદયે બોધ થવાને કાજ. મને ૧૨.
સંકોચાતાં કાંઈ ના, ગૃહણ કરવા દાન,
નિરાભિમાની થઈ જવું, કરવા જ્ઞાનામૃતનું પાન. મને ૧૩.

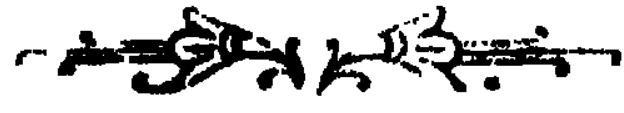
“It is a fire that kindling its first embers in the narrow nook of a private bosom, caught from a wandering spark out of another private heart, glares and enlarges until it warms and beams upon multitudes of men and women, upon universal heart of all, and so lights up the whole World and all nature with its generous flames”—Emerson.

“કોઈ એક વ્યક્તિના હૃદયમાંથી ઉડતા તણુખા ને યોગે કોઈ અન્ય હૃદયમાં પ્રકટ થએલો એ એવો અગ્નિ છે કે, જે અધિકા અધિક પ્રદીપ્ત થતે થતે, વૃદ્ધિ પામતે પામતે, અનન્ત પુરુષો અને અનન્ત સ્ત્રીઓને પ્રકાશ અને આનન્દ ઉપજાવે છે, સર્વના હૃદયને પ્રકાશિત અને આનન્દિત કરે છે, ને એમ સમગ્ર વિશ્વ, બ્રહ્માંડમાં અને પૌતાના ઉદાર પ્રકાશમાં ઉતારી લે છે,”—એમર્સન.

“રાખો સમાલી આપના, દિમાકો ડોળને;
હમે તો બહન ચીરીને, શરીરે ખાક સારી છે.
પરવા હમે કરતા નથી, કરશે હમારી કોઇના;
એ બેરહમ દિવ્વહારને, પરવા સદા અમારી છે.
દીડી મઝા જે મેં સદા, બેદર્દ તે શું જાણે ગમ;
ગમખ્વારને ગમથી જુઓ, લાગી ખરી દિલદારી છે.
આવો આ ઇસ્ક બાજીમાં, જો હોય અફલ ખોઇ પૂર.
પી લો સનમ મણીનૂરથી, સારી જહાં ઉજારી છે.”

મણીલાલકૃત અભેદાર્થિ.

વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની અન્તિમ જ્ઞાનવાણી.

તા. ૪-૮-૧૯૦૩.

૧. વૈરાગ્ય.

મોક્ષસ્ય હેતુઃ પ્રથમો નિગદ્યતે વૈરાગ્યમત્યન્તમનિત્યવસ્તુ ચ ।

અર્થ—સઘળી અનિત્ય વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય એ મોક્ષનું પહેલું કારણ કહેવામાં આવે છે.

વિવેકચૂડામણિ.

ભગવાં પહેરીને જંગલમાં ગયા એટલે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો એમ નથી, પણ વિચારયુક્ત વૈરાગ્યની જરૂર છે. નહિતો એક પૈસાનો ગેર લાભી ભગવાં વસ્ત્ર પહેરી શકાય છે, તેથી કંઈ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો એમ નિશ્ચય થાય નહિ. ધણા બાવા વૈરાગીમાંથી વિચારયુક્ત વૈરાગ્ય પામેલાં થોડાંજ જડી આવે છે. એવો વૈરાગ્ય પામવાને પ્રથમ તો વિષયોપર દોષદ્રષ્ટિ થવી જરૂરની છે. વિષયને વિષવત્ તજવા જોઈએ. માણસ રાતદિવસ આ જગતના વિષયોમાં મગ્ન રહે છે, પણ વિષયો તેને છોડીને જરૂર જતાં રહેવાનાં છે. ભર્તૃહરિ કવિનું પણ કહેવું એમજ છે કે, વિષયોને માણસ જાતે સમજીને છોડતો નથી, પણ વિષયો આખરે તેને છોડી જાય છે. આવી રીતે માણસ જગતમાં અને જગતના વિષયોમાં વધારે વધારે ગુંથવાઈને સંસાર સમુદ્રમાં ગુંગળાતો વળો જાય છે. આ દેહ પુત્રાદિ ઉપર વધારે વધારે મમતા કરતો જાય છે, તેથી વૈરાગ્યથી દૂર ને દૂર રહે છે. જે દેહને પોતાનો કરીને માને છે, તે દેહ અનેક વ્યાધિઓથી પકડાઈ જાય છે, વખતો વખત બદલાતો રહે છે, પોતાના પોષણને માટે આપણને શીકરમાં

નાંખે છે, અને એના જેવા અનેક દેહો થઈ ગએલાં ભાસે છે, અને થવાના છે એમ ભુલાવામાં નાંખે છે. સ્વપ્નમાં અનેક ખીજાં દેહો ખડા થાય છે, અને આ દેહ હમણાની નજરે જોતાં પણ નાનપણમાં હતો તે યુવા વસ્થામાં નથી; પરમાણુઓ બદલાઈ ગએલાં છે, છતાં કલ્પનાથી તેવીજ આ-કૃતિનો દેખાય છે. એવા દુઃખદાર્ઢ દેહને માટે માણસ કેવા કેવા શ્રમ વેઠે છે, અને એવા દેહના ઉપભોગને માટે અશ્વુઆદિ ઈંદ્રિયો દ્વારા વિષયોમાં મનને જોડી દે છે. પુત્ર વગેરે ખીજી વસ્તુઓ સુખદાઈ ભાસે છે, પરંતુ તે પણ વિવેક, વિચારે, વૈરાગ્યની દ્રષ્ટિથી જોતાં મોટે ભાગે દુઃખદાઈ છે, અને છોડીને ચાલી જનારી છે, અને તે વેળા વિશેષ દુઃખ આપનારી છે. પુત્ર, સ્ત્રીઆદિ, કેવી રીતે દુઃખદાર્ઢ છે, તે પંચદશીમાં કીક વર્ણવેલું છે. જે આ-દિમાં નહિ, અન્તમાં નહિ, છતાં મધ્યમાં ભાસે છે, એવાં સંસાર, દેહ, પુત્ર-આદિ, વિષયોની ભ્રાંતિ, અને તેમાં મનનું જોડાવવું થાય છે એવી કલ્પના, ઘણા વખતના દેહાધ્યાસથી ભાસે છે, અને તે સ્થિર થઈ જોડી હોય એમ લાગે છે. વિષયોપર દોષદ્રષ્ટિ ઉપરાંત અહંભાવનો અને અભિમાનનો ત્યાગ કરવો, તથા આર્જવ અથવા સરળતા અને નમ્રપણુ રાખવું, એ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો ખીજો ઉપાય છે. મૃત્યુ સર્વ કાંઈને આવતું ભાસે છે. મૃત્યુનો ડર કોને રહેતો નથી? કઈ વખતે તે આવશે તે ખબર નથી. મોટાં દેવાંશિઓને પણ મૃત્યુએ છોડ્યાં નથી. જે કાંઈને કહીએ કે તારું મોત આઠ દિવસ પછી છે, અથવા તને આઠ દિવસ પછી ફાંસી દેવાના છે, તો તેને આ સંસાર કડવો ઝેર જેવો લાગે છે. તેને ખાવું, પીવું, ગમતું નથી; તેને રાગ રાગણી નકામા છે; મેળા તમાશા તેને સુખ આપતાં નથી; તેને સુદર ખાગ તે પણ આગ જેવો લાગે છે; વૈરાગ્યપર તેનું ચિત્ત જાય છે, અને સાત દિવસમાં શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરીક્ષિત રાજાનું દ્રષ્ટાન્ત શાસ્ત્રમાં મોજુદ છે. મનનો સ્વભાવ એવો છે, કે જેનું તે ચિન્તન કરે તેમાં તે ગુંથાઈ જાય. જડનું, દેહ વગેરેનું ચિન્તન કરે તેથી જડ, અને મંદ બુદ્ધિનો થઈ જાય. એકાદશસ્કંદમાં કીટબ્રમરી ન્યાય કહ્યો છે, તે એવીજ રીતે છે. કીડા બ્રમરીની ઝંખનામા બ્રમરી થઈ જાય છે. એવાં પણ દાખલા જોવામાં આવે છે, કે આખું રામાયણ સાંભળે તો પણ રાવણના દશ માથાની ખબર પડે નહિ, અને આત્મજ્ઞાનની વાતો સાંભળે છતાં દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યમાં સમજે નહિ.

તો તેને પ્રતિબંધો સિવાય બીજું કાણ રોકતું હશે? વૈરાગ્ય અને ત્યાર પછી જ્ઞાન થવામાં અટકાવ નાખનારાં ત્રણ પ્રતિબંધો છે: ભૂત, વર્તમાન, અને ભાવી. ભૂત પ્રતિબંધ એટલે થઇ ગયેલી વાતોનું સ્મરણ, વિષય વગેરેનું ચિન્તન, મનનું અસ્થિરપણું, કથા ચાલતી હોય ત્યારે હિંમત આવે અથવા બીજા વિચારો આવે, અને શ્રવણમાં ચિત્ત રહે નહિ. વર્તમાન પ્રતિબંધ એટલે હમણાની અડચણો—જેવી કે કુતર્ક, દુરાચર વગેરે; જે કહે તેનાથી કંઈ ઊંધા વહેમ આવે; શ્રદ્ધા થાય નહિ, અલંભાવ વધતો જાય; હું કહું છું તે ખરું, અને બીજાં સમજે છે તે ખોટું. એમ કલ્પના થાય; અને ભાવી પ્રતિબંધ એટલે બુદ્ધિમાં દેહાધ્યાસને લીધે નિશ્ચય કરવાની શક્તિ ખુલે નહિ; અને ત્રોટકાચાર્યની પેઠે અમુક વખત પછી એકદમ જ્ઞાન થનારું હોય. એ પ્રતિબંધો દૂર કરી અલંભાવ કાઢી નાંખી, વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને ત્રીજું સાધન સત્સંગ, સમ્બંધિત વગેરે છે. ગુરુની સંગતિથી શ્રવણ થતાં થતાં વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ જ્ઞાન બીજે છે. એક વખત શિષ્યોને અભિમાન થયું કે, અમે હોશિયાર છીએ; અને ત્રોટકાચાર્ય તો કંઈ સમજતો નથી. ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય તે જાણી ગયા, એટલે તેમણે ત્રોટકાચાર્યને ત્રોટક છંદ રચનારો વિદ્વાન બનાવી દીધા. જેનું નામ તે દિવસથી ત્રોટકાચાર્ય પડ્યું; આથી બીજા શિષ્યો શરમાઈ ગયાં. ગુરુની અંદર ઇશ્વર કરતાં પણ અધિકતા માનવી. કહ્યું છે કે “ગોવિંદસેં ગુરુ બડા છુને ગોવિંદ દિયા બતાય.” શ્રીપંચદશીમાં લખ્યું છે તેવા ગુરુ જોઈએ, નહિ કે પોતે અસમર્થ હોઈ બીજાને અકળાવે. ગુરુમાં અથવા મૂર્તિમાં ભાવના ફળે છે. જેવી ભાવના તેવું ફળ થાય છે. મુસલમાન મૂર્તિને ભાંગી નાંખે અથવા ગાળ દે, તેને મૂર્તિ નુકશાન કરતી નથી. કેમકે તેની ભાવના પૂજ્ય ભાવે નથી, પણ પથ્થર સમજીને છે; પણ જે મૂર્તિને પૂજ્યભાવે દેવ સમજે છે, અને પછી તેની પૂજા અથવા નિંદા કરે છે, તેની ભાવના તેને સારું અથવા મારું ફળ આપે છે. કવિએ કહ્યું છે કે “જે ગણાએ તો દેવ છે, નહિ તો છે પાપાણુ.” વળી પ્રતિમા ખંડન વાદી કહે છે કે, “ચૈતન્ય પૂછે જડકું, અજ કુછ મોકું દે, તેરી બેઠાઈમે બેઠી તેરી એક પુટી કે દો?” ઇશ્વરને ઓળખે તે ઇશ્વરને ગાળ દેતાં નથી, અને જે ગાળ દે છે તેને ઇશ્વરની ઓળખાણ નથી. માટે કહેવત છે કે, “સતિ શાપ દે નહિ, અને શંખાણીનો લાભ નહિ.” વળી આપણે ગુરુનો દોષ જોવો નહિ, પણ સદા ગુણ-

ગ્રાહક થવું. દરેક વસ્તુમાં ગુણ શું છે તે લઇ લેવો, અને તેના દોષ તરફ દોષદ્રષ્ટિ માત્ર તેનાથી વિરક્ત થવાને માટેજ કરવી; તેનાપર દોષ કરવાને માટે કરવી નહિ. મહાત્માના દેખાતાં દોષો અથવા શાસ્ત્રમાં દેખાતી વિપરીતતા આપણી અણુસમજને લીધે લાગે છે, એમ શ્રદ્ધા રાખવી. બાકી મહાત્માઓ તો મીણુ જેવાં સરળ હોય છે, જેમ વાળીએ તેમ વળે છે; સર્વ સ્થળે સમાન થઇને રહે છે. આત્માની સુજનતા એવીજ છે. સૂર્ય અથવા વૃક્ષ કંઈ ચંડાળને ઉપયોગી નથી થતાં, અને માત્ર સારાં માણસનેજ ઉપયોગી થાય છે એમ નથી. તેનામાં ભેદદ્રષ્ટિ નથી; તે તો સધળાને સરખાં ગણે છે, અગ્નિમાં અગ્નિ થઇને રહે છે, અને જળમાં જળ થઇને રહે છે. કહ્યું છે કે “સખસેં હીલમીલ ચાલીએ નદી નાવ સંભેગ.” પણ ગુરુની પ્રાપ્તિ સહેલી નથી, જોકે ગુરુ કંઈ સંતાપ બેઠા નથી, પણ પોતાની ચેત્વતા હોય તો મળી આવે છે, અને તેમાંથી સાર ખેંચી લે તોજ ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ સમજવી. પ્રાપ્ત પ્રાપ્તવ્ય થવું એજ આવશ્યક છે. ઝવેરીને ત્યાં હીરા મોતી લેવા ગામડિયો જતો નથી; તેને તો કાડીયાંની દુકાને કાડીયાં સારાં લાગે છે. તેમ જગત્નો પ્રાણી સદગુરુની ઝવેરાતની કદર કેમ કરી શકે ? હંસ હોય તેજ મોતીનો ચારો ચરી શકે. પુરાણ વગેરે વાંચીને તેમાંથી પણ વૈરાગ્ય બુદ્ધિ થઇ શકે છે. ઈંદ્ર, વિષ્ણુ, વગેરે પણ હતાં, અને હવે ક્યાં છે? તેમને પણ કેવાં કેવાં પ્રપંચો અને દુઃખો વેઠવાં પડેલાં? તે બેઠને વૈરાગ્ય બુદ્ધિ કરવી. જુઓ કે શ્રીશંકરાચાર્ય, યાજ્ઞવલ્કય જેવાં પણ નિવૃત્તિથી બેસી શક્યાં નથી, ત્યારે વિચાર કરો કે ઈચ્છિત સ્થળ ક્યું છે? તે શોધી તે દિશા તરફ જવું; પગી રસ્તામાં રસળવું નહિ. કાશીનાં કુતરાએ ભાઈબંધો બેઠે રસ્તામાં અટકી ફસાવું નહિ, અને બાળક વાણોતરે રસ્તામાં મદારીનો ખેત્ર જેવા ઊભા રહેવું નહિ, પણ સીધે રસ્તે ચાલી ટોચપર નજર રાખી ત્યાંજ વહેલા મોડા પહોંચવું. “અંતર મંદિરનો ચોક” વાંચી ઉચ્ચ સ્થિતિપર દૃષ્ટિ રાખવી, પણ મુંબઈ જવું હોય તો અમદાવાદ તરફનું એનજીન (Engine) નહિ ગોઠવવું; નહિતો જેમ ઉતાવળે આગગાડી ચાલે તેમ આઘો આઘો જાય, અને મુંબઈ તો આવે નહિ. તેમજ જગતમાં જેમ ઉતાવળે વલ્લો જાય, તેમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ આઘી આઘી જાય, ત્યારે સુખની સ્થિતિ કંઈ છે તે જોળી કહાડવી. દરેક માણસને અકેક પાયરી વધવાનું મન થાય છે, પણ આખરે લોભનો થોભ નથી. ગરીબ જાણે કે

શ્રીમંત સુખી હશે, પણ શ્રીમંત નિશાસો મૂકી કહે છે કે, હું ગરીબ હોતો સારું. કેટલાક શોકને મારે નિરાશ કરવા પડે છે; કેટલાકનું અપમાન કરવું પડે છે; કેટલાકની શીકર રાખવી પડે છે. લોકો કહેશે કે અંગ્રેજ સરકાર સુખી હશે, પણ તેમ નથી. જો એક રાજ્યમાં એક શબ્દ પણ રાજા કે દીવાન બોલે, તો તેપરથી અંગ્રેજ સરકારને ઉથલપાથલના વિચાર કરવા પડે છે. તેને પણ ટંટા શીસાદ, બળવા વગેરેની રાજ શીકર રહે છે. “બડેકુ બડી શીકર, મહે ચંદ્ર ઓર સૂર.” કદાપી એમ માનીએ કે સ્વર્ગિકમાંત્રે અને ગોલોકમાં સુખ છે, તો તે સ્થિતિ પણ પૂર્ણ સુખની નથી. અખંડ નિવૃત્તિ અથવા મોક્ષ એજ ખરું સુખ છે, અને તે વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનથી મળે છે. એક શિષ્ય બધું શીખી આવ્યો પણ એવી એક વસ્તુ નહિ શીખી આવ્યે, કે જે જાણેથી બધું જણાય. મન તે વસ્તુને સારી રીતે ઓળખે છે, અને તેથીજ મન કોઇપણ જગાએ સ્થિર થઇ બેસતું નથી. મન જાણે છે કે મારું ઠેકાણું જ્યાં જીવ મને બઝાડે છે, તેનાથી પણ વધારે સારી જગાએ છે, તેથી બીજી જગાઓમાં થોડીવાર ભટકી આખરે નિરાશ થાય છે, અને મૂળ જગાએ જ્યારે પહોંચે છે, ત્યારેજ તે સમુદ્રની વચ્ચેના કાગડાની પેઠે પછી ફરીથી આસપાસ ભટકતું નથી, પણ નૌકાપર આવી બેસે છે. એ ઠેકાણું તે પોતાનું આત્મસ્વરૂપ છે, કે જે મનને લીન થવાની જગા છે.

તા. ૫-૮-૧૯૦૩.

૨. શબ્દબ્રિમ.

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ ।

નાનુધ્યાયાદ્બ્રહ્મચ્છબ્દાન્વાચો પિગ્લાપનં હિ તત્ ॥

બૃહદારણ્યકોપનિષત્.

અર્થ—ધીર એવા બ્રાહ્મણે તેનેજ જાણી બુદ્ધિને તેમાંજ સ્થિર કરવી, બહુ શબ્દો ઉપર ધ્યાન લગાડવું નહિ, એ તો વાણીનો એટલો અર્થ વ્યંજ કરવા જેવું છે.

વાણીથી આ સંસારનો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. ઝૂંટલાં શબ્દ બોલી-એ છીએ તે સર્વે વાતાવરણમાં પ્રસરતાં વણા જાય છે, જેમ નદીના

પાણીમાં ધાસના તણુખલાં અથવા માછલાં વંછાં જાય છે, તેમ મનુષ્યો આ સંસાર સમુદ્રમાં કુશકી ખાતાં ખેંચાયાં જાય છે. ખરું જોતાં માત્ર સોનું મૂળ વસ્તુ હોય, પણ તેને જમીનમાંથી ખોદી કહાડીએ, ત્યારે તે રાખ માટી વગેરે બીજાં પદાર્થો સાથે મળેલું હોય છે, તેમાંથી અંદરના સોનાનું ખરું જાન કરી લેવું. રાખ માટી તે ઉપરનાં આવરણો છે, એમ સમજવું જરૂરનું છે. તે મૂળજી જીવને અજ્ઞાનરૂપી રાખ વળગેલી ભાસે છે, તે દૂર થાય તો જીવપણું મટી પરમાત્માપણું સિદ્ધ થાય. કેમકે જગત્માં જે મોહ અથવા ભ્રાંતિ ભાસી રહી છે, તે નામરૂપની છે. માત્ર જે વસ્તુ દેખીએ છીએ તે તમામ માટી સિવાય બીજાની નથી. છતાં, ઘડો, ચોપડી, માણસ, પશુ વગેરે નામ માત્ર વ્યવહાર ચલાવવાને માટે આપવાં પડે છે. તેવીજ રીતે સ્વરૂપ સિવાય, એટલે માત્ર સ્વયંપ્રકાશ અધિષ્ઠાન સિવાય બીજું કંઈજ નથી. તોપણ ભાસનારાં જીવરૂપ આપણે, ભાસતી વસ્તુઓમાં વ્યવહારને માટે જુદાં જુદાં નામરૂપ આપીએ છીએ, એમ ન કરીએ તો ખુરસીપર માણસ બેસે, ત્યારે ખુરસી અને માણસ એવાં નામો ન આપ્યાં હોય, તો માટી ઉપર માટી બેસે છે એમ કહેવું પડે, કે જેનો અર્થ સમજાય નહિ. ખુરસી જોઈએ ત્યારે માટી લાવ એમ કહીએ, તો કોઈ ખુરસી આપે નહિ. નામરૂપ જુદાં રહેતાં પણ સમજવું જોઈએ, કે, ખુરસી, ઘડો, કે માણસ, માટીમાંથી છે, અને આખરે માટી છે. છતાં માટી પોતે પણ પરમાત્માની અપેક્ષાથી મોહરૂપ છે. માત્ર વામદેવ અને જડભરત એમ કહી શકે કે, સુખપાળ પર બેઠેલો રાજા પોતે પોતાના ઉપર બેઠો છે, કેમકે તેમણે પોતાની સ્થિતિ એવી બનાવી છે. તેમનો નિશ્ચય છે કે જગત્ ભ્રાંતિથી ભાસે છે. મોહ અથવા ભ્રાંતિ એટલે ખરી વસ્તુ જાણવા છતાં તે ખોટું રૂપે માનવી. જેમકે હોય દોરી અને દેખાય સર્પ. પણ ખરું જોતાં તે સર્પ હોય પણ નહિ, અને કરડું પણ નહિ. તેમ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને જાણવા છતાં, નામરૂપ વાળું જગત્ ખરું માનવું એ મોહ છે, અને એવી ભ્રાંતિમાં પડવું એ પ્રમાદ છે. જ્યાંસુધી “હુંપણું” ઉઠે નહિ, ત્યાંસુધી નામરૂપ તથા વાણીવિલાસ બને નહિ. બિન્ન બિન્ન નામો આપવાની જરૂર “હુંપણું” ઊઠ્યા પછી છે. હું મને એક નામે જાણું ત્યારે, બીજાંઓનાં જુદાં જુદાં નામો ઓળખવાને માટે આપવા પડે, પણ તે બીજાંઓ જડ કે ચેતન સધળાં પોતાને તો હુંપણું જ જાણે છે, અને વ્યવહાર

કરે છે. તમે તમારે માટે કહેશો કે “હું જાઉં છું,” અને “હું પછા” સાથે વ્યવહાર ખડો થાય છે, તેથી જેના ઉપયોગ તેનેજ નામ આપીએ છીએ. રેતીનું કામ પડે છે, તેથી તેનું નામ રેતી આપ્યું, પણ જુદાં જુદાં કણોનું નામ આપતાં નથી. કેમકે તેની ઓળખાણ કરવાની જરૂર નથી. ખિલાડીના આખા વર્ગને આપણે ખિલાડી કહીએ છીએ, પણ માત્ર પાળેલી હોય, તેને નામ આપીએ છીએ. મનુષ્યપણાપર જુદાં જુદાં નામે અપાય છે, અને એ નામે “હુપણા” પર આપવાં પડે છે, પણ “હુપણ” તો અખંડ છે, તેમાં સ્ફુરી આવતું “હુપણ” અખંડ છતાં પરિચિન્ન અથવા જુદું ભાસે છે. એવો પ્રગટ અને અપ્રગટનો ભેદ માયાનું આવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. એક કાગળપર ચારણી ઢાંકીએ, તો દરેક છિદ્રમાંથી કાગળ દેખાય છે, છતાં દરેક છિદ્રવાળો ભાગ પોતાને બીજાં છિદ્રવાળા ભાગોથી જુદો માને છે, એ જુદાપણું ચારણીના આવરણથી ભાસે છે, બાકી કાગળ તો સત્તંગ એકજ છે. તેજ મૂળ્ય પરમાત્માપર માયાનું આવરણ ચારણી રૂપે હોવાથી અંતઃકરણરૂપી છિદ્રોમાં જુદું જુદું “હુપણું” સ્ફુરે છે, પણ એ છિદ્રો પુરાઈ જાય, અથવા નિદ્રામાં “હુપણું” સ્ફુરે નહિ, તો તે વખતે નામ રૂપ ખડાં થતાં નથી. કેમકે નિદ્રામાં ચારણી તો છે. પણ છિદ્રો ઢંકાયલાં છે. એટલેકે માયા છે, પણ અંતઃકરણ અથવા મન નથી, તેથી ભેદ જણાતો નથી. માયાનો અર્થ “જે નથી તે” એવો થાય છે. એટલેકે માયા અભાવ અથવા અજ્ઞાનરૂપે છે, અને જેમ અંધારું એ વસ્તુ નથી, પણ પ્રકાશનો અભાવ છે, તેમ માયા એ વસ્તુ નથી, પણ સ્વયં પ્રકાશનો અભાવ છે. અભાવ સદા ભાવને આધારે રહે છે; માટે ભાવ તથા અભાવ બન્નેને દૂર કરી તે જેને આધારે રહેલાં છે, તે અધિષ્ઠાનને અનુભવવો. દીવો આવે ત્યારે અંધારું જતું રહે છે, એમ કહીએ છીએ, પણ દીવો આવ્યો ત્યારે અંધારાનું અનાદિપણું જણાયું; બાકી અભાવરૂપ અંધારું વર્તમાન કાળમાં છેજ નહિ. અંધારું હતું એમ આપણે કહીએ છીએ. અંધારું ભાવરૂપે છેજ નહિ, એતો પ્રકાશનો અભાવ છે. આપણે આંખ મીંચીએ તો વસ્તુ જણાય નહિ એ ખરું, પણ તેથી કંઈ આપણી જોવાની દ્રષ્ટિ અથવા જોવાની શક્તિ જતી રહેતી નથી; પાછી આંખ ઉઘાડીએ ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તે મૂળ્ય અંતઃકરણ ખુલે ત્યારે તેમાં બધું વખતથી પડેલા સંસ્કારો સ્ફુરી આવે છે. જેમકે ખેતરમાં બી

નાંખીએ તેમાં કેટલાકનાં અંકુર નીકળી આવે, અને કેટલાકનાં અંદર પડી રહે. તે મૂળજ્ઞ અજ્ઞાન કહેવા માત્ર છે, તેની કાંઈ સ્થિતિ નથી. વર્તમાન કાળમાં અજ્ઞાન દેખાતું નથી. કોઈ કહેશે કે “ મેં કાશી જોયું નથી,” એ તેનું અજ્ઞાન વૃત્તિજ્ઞાનની અપેક્ષાથી કહી શકાય છે, બાકી કાંઈ અજ્ઞાની છેજ નહિ. “ કાશી ” એવું નામ આપ્યું, ત્યારથીજ કાશીનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જીવરૂપે પોતાને માને છે, તેથી તેને કાશીનું અપરોક્ષ જ્ઞાન નથી. માટે “ અજ્ઞાન હતું ” એમ કહીએ છીએ, તે જ્ઞાન થયાં પછીજ કહી શકાય છે. પરમાત્માની અલૌકિક શક્તિથીજ માત્ર અંદર તથા બહાર અજ્ઞાન ભાસે છે, અને જ્ઞાન થતાં તે કાણુ જાણે કયાં નાશી જાય છે. જેવી રીતે દીવો હોય ત્યાં અંધારું શોધ્યું પણ જડતું નથી તેમ. માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, અને તે વિચાર વગર બની શકે નહિ. હંસ જેમ દૂધમાંથી પાણી જુદું પાડે છે, અર્થશાસ્ત્રી જેમ વસ્તુમાંથી ઝેર વગેરે જુદાં પાડે છે, તેમ આપણે, જે દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણાદિ સાથે, અંતઃકરણમાં આભાસ જોડાયેલો છે, તેને જુદો પાડી જડ ચૈતન્યનો ભેદ સમજવો જોઈએ, તથા બહારના નામરૂપને, તથા અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયને, જુદા પાડવાં એ વિવેક તથા વિચારનું કામ છે. આપણે દરરોજ અનુભવથી એમ કહીએ છીએ કે ફલાણો સારો છે, ફલાણો નરસો છે, પણ એક અનુભવ જે સદા બની રહ્યો છે, તેનો વિચાર કરતાં નથી. એકવાર કહીએ છીએ કે “ હું માંદો છું,” અને બીજીવાર કહીએ છીએ કે “ મારું માથું દુખે છે.” જ્યારે “ હું માંદો છું ” એમ કહીએ છીએ, ત્યારે હું એકજ છું એમ સમજાય છે. જ્યારે “ મારું માથું દુખે છે ” એમ કહીએ છીએ, ત્યારે હું અને માથું જુદાં છે, અને માથું મારું છે એમ સમજીએ છીએ, આવી રીતે એકજ વાતમાં, એકજ અને જુદા એવાં બે વિરોધી અનુભવો થાય છે. એ બેમાંથી એકજ એકી વખતે હોઈ શકે, અને તેથી સિદ્ધાંતમાં પણ સત્યસ્વરૂપ સિવાય બીજું છેજ નહિ, એમ બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે. સંસાર સમુદ્રમાં ડુબેલાએ સાધન રાખવાની જરૂર છે. જેમ નદીને તળીએ મોતી કહાડવા અથવા પૂલ બાંધવા કોઈ માણસ ઊતરે છે, તે તે પણ ઉપરથી એક દોરીનું સાધન રાખે છે. તે મૂળજ્ઞ સંસાર સમુદ્રમાંથી તરવાને સ્વરૂપનું સાધન સદા રાખવું જોઈએ, અને તે સાધનરૂપી દોરીએ તે જાત્રાત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, વગેરેનો વિચાર છે. તેજ બોધ છે, તેજ પુરાણ,

વેદ વગેરે છે. આવી રીતે જે વાણી બહાર પ્રસરી રહી છે, અને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ વાણી પાછી ઠેકાણે લાવી, સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે. વાણીના ઉચ્ચાર પશુ પક્ષી પણ કરે છે, આગગાડી પણ બોલે છે. “પોણું તે બોલ્યું” એમ કહેવત છે. પણ અર્થવાળી વાણી તો મનુષ્ય યોનિમાં જ છે, અને મનુષ્ય વધારે ભેદ કરી શકે છે. પશુઓ એટલો બધો ભેદ કરતાં નથી; તેઓ માત્ર કેટલાકને પોતાનાથી જુદાં જાણે છે, પણ પોતાને અનુકૂળ વસ્તુ પોતે શોધી લે છે. મનુષ્યની માફક મિશ્રણ ભેદ વગેરે લંબાવતા નથી. નાનાં બાળકને ભેદ હોતો નથી, તેમ જંગલી લોકોને પણ ઝાઝાં નામો હોતાં નથી. પણ શબ્દબ્રમની ખુબી એવી છે, કે જેમ જેમ નામરૂપ વધતાં જાય, અને ભેદ વધતો જાય, તેમ તેમ બુદ્ધિ ખીલી એમ આપણે કહીએ છીએ, અને એજ ખીલેલી બુદ્ધિ પાછી વિચાર દ્વારા નિશ્ચય કરાવી, સ્વયંપ્રકાશવાળો ઠેકાણો આપણને લાવે છે. ક, ખ, વગેરે વર્ણમાં પણ સ્વર બધામાં બ્યાપેલો છે, અને તેને બ્યાકરણવાળા સ્ક્રીટધ્વનિ કહે છે. એ સ્વરમાં ભેદ નથી. એ ધ્વનિ તો એકજ છે, પણ તે પ્રગટ અપ્રગટ ભાસે છે. એમ્ એ ધ્વનિ તો એક રસ છે, પણ જેમ નદીમાં કાંકરી નાંખીએ, અને તેના કુંડાળા વધ્યાં જાય છે, તેમ શબ્દ પણ વાતાવરણમાં ફેલાય છે, મરજદ પાળવી, નહારાં શબ્દ કહાડનારાં પાસે ઉભા રહેવું નહિ, શૌચ પાળવો. ચોખ્ખાં કપડાં પહેરવાં. દલપતરામ કવિ કહે છે કે “ચોખ્ખાં પહેરો ચીર.” એમ સર્વ પ્રકારે શૌચ પાળવો. નાહી ઘાઈ સંધ્યા વગેરે કરવાં, અને સત્સંગમાં રહેવું, કે જેથી સારા સ્વરનાં તથા સારા શબ્દનાં કુંડાળાં આપણા સંબંધમાં આવે, અને ગુરુ કૃપાથી “તુંજ સર્વ છે,” એવી વાણી આપણે લાભ આપે, અને “અહંબ્રહ્મ” વગેરે મંત્રો તથા મહાવાક્યોનો બોધ તથા મહિમા જાણવામાં આવે

૩. આત્મપ્રતીતિ.

અસ્તિ સ્વયમિત્યસ્મિન્નર્થે કસ્યાઽસ્તિ સંશયઃ પુંસઃ ।

તત્રાપિ સંશયશ્ચત્સંશયચિન્તા યઃ સ એવ મિવાસ ત્વમ્ ॥

સ્વાત્મનિરૂપણમ્.

અર્થ—“હું છું” એ પ્રતીતિને વિષે કયા પૂરુષને સંશય હોય ?
છતાં તેને વિષે જો સંશય હોય, તો જો સંશય કરનાર છે તેજ તું છે
એમ સિદ્ધ છે.

આત્મશક્તિ કેટલી બધી છે, અને કેવી જબરી છે, તેનો વિચાર નહિ
કરતાં જીવપણું માની લેનારાં માણસો પોતાને તુચ્છ માને છે, અતિ દુર્લભ
મનુષ્ય દેહ નકામો કાઢે છે, અને વિષય ભોગની ઈચ્છા રાખી તેમાં મશગૂલ
રહે છે. વિષય સુખથી મળતી શાન્તિ ક્ષણિક હોવાથી, તે ખરી શાન્તિ નથીજ.
તરસ છીપતી નથી, તૃણા દિનપરદિન વધે છે, પરંતુ આત્મશાન્તિ એ
નિરંતર શાન્તિ છે, તેને પીછાનતાં નથી, એ માયાનું પરિબળ છે. એ સદૃશું
દુઃખ નિર્બળતામાં નથી, પણ મિશ્રિતપણામાં છે. દેહ વગેરે સાથે પોતાને
મળેલો માને છે, તેથી પોતે જીવરૂપ થઈ, “હું પણાને” પ્રાપ્ત થાય છે, આકાશ
ચૈતન્યનો આરસો સદા તેવોને તેવો અસંગ રહે છે. આરસો આગળ
થઈને જનારી વસ્તુઓ આરસામાં દેખાય છે, પણ તેથી કંઈ આરસામાં
ફેરફાર થતો નથી. આરસો તો તેવોને તેવો રહે છે. તેમ ચૈતન્યમાં
જગત્તી છખી પડે તેટલી થડી દેખાય, પણ ચૈતન્યનો આરસો પાછો તેવોને
તેવોજ નિર્મળ રહે છે. આકાશ ચૈતન્યની અપેક્ષાથી જોતાં જડ છે,
અને એવા આકાશમાંથી જે વરસાદ વરસે છે, તે વચમાંની હવાને તથા
જમીનને ભીની કરે છે, પણ આકાશ પોતે જાતે કંઈ ભીનું થતું નથી,
આકાશ અવિકારી તથા અસંગ રહે છે. વાયુમાં ગમે એવી ગંધ આવે,
પણ વાયુ પાછો તેવો ન તેવો રહે છે. સમુદ્રમાં હજારો તોફાનો થતાં
દેખાય છે, પણ સમુદ્ર પાછો તેવોને તેવો ગંભીર અને શાન્ત નજરે આવે
છે. પરમાત્મા જે છેક સૂક્ષ્મ છે, તે અસંગ અને અવિકારી છે, તેથી તે

તેવાને તેવા રહે એમાં નવાઇ નથી. ભલે એ પરમાત્મામાં અસંખ્ય જગતો પ્રતીત થાય. ઈંદ્રિયોનો વ્યવહાર જે ભાસ કરાવે છે, તેકવી રીતે થાય છે? પ્રથમ તો આંખ ઉઘાડીએ એટલે બહારની વસ્તુઓ આંખની કીકીમાં ભાસે છે, અને તેની છાંયી ત્યાંથી ઉઠી મન પર પડે છે, તેનું પછી આપણને જ્ઞાન થાય છે, કે આ ફલાણી વસ્તુ છે. એજ પ્રમાણે કાને અવાજ આવે છે, જીભ રસ ચાખે છે, નાક સુંધે છે, અને ચામડી સ્પર્શ અનુભવે છે. વળી રૂપાણું, કદરૂપું, મધુર, કઠોર, મીઠું, કડવું, સુગંધીદાર, ગંધાતું, ઊનું, અને ટાઢું, એ સઘણું ઈંદ્રિયોદ્વારા મન જાણી શકે છે. એ સઘણી જાણે અને છાંયીઓ ભલે પડે, પણ અંતર્જ્ઞાન એટલે જાણવાપણું તો અવિકારી કાયમજ રહે છે. સોનું કાદવમાં નાંખ્યું હોય, તો તેથી તે કાંઈ બગડી જતું નથી; પાણું ઘાયું કે તે સાફ થાય છે. તેમ આત્મા કંઈ દેહ સાથે મળેથી બગડી જતો નથી; બલકે સોનાપર કાદવ લાગ્યોજ નથી, એટલેજ આત્મા, દેહ વગેરે સાથે મળ્યોજ નથી. દૂધમાં સાકર એકરૂપ જે પ્રમાણે થઈ જાય, તે પ્રમાણે સોનામાં કાદવ એકરૂપ થઈ શકે નહિ, તેમ આત્મા ઉપર તો દેહ વગેરે લાગેલોજ નથી. ફક્ત “હુંપણું” ઉઠવાથી, આત્મા દેહ જેડે મળેલો દેખાય છે, બાકી તો જળમાં કમળ જેમ અસંગ રહે છે, તેમ આત્મા દેહથી અસંગ છે, અને તે પણ દેહને ખરો માનનારાને સમજાવવા કહેવું પડે છે, બાકી દેહ નથી, માત્ર ભાસે છે, અને જીવપણું છે ત્યાંસુધી ભાસશેજ. આત્મા, હમણા ભાસતા આ દેહ સાથે મળેલો હોય, તો નિદ્રા, સ્વપ્ન, વગેરેમાં આનો આ દેહ શું કામ કરે છે? એકનો એક આત્મા જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદાં જુદાં દેહોને જોય છે. આપણે એમ કહીએ છીએ કે “મારો આત્મા.” જે આત્માને દેહ સાથે મિશ્રિત માનીએ તો એવું બોલીએ નહિ; એ બોલીજ ખોટી છે. કેમકે મિશ્રિત તો નહિ, પણ હું આત્મસ્વરૂપજ છું, અને આત્મા કંઈ મારાથી જુદી વસ્તુ નથી. મેં પોતે કીધું એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, “હુંપણું” વધારે નક્કી સમજાય. તે પ્રમાણે આત્મા એકજ છે, પણ દેહપણું જુદું બતાવી તેને ત્યાગવાનું છે. દેહ નથી, અને જગત્ નથી, એમ કહેવું એ પણ સંકલ્પ છે, અને મનમાં સંકલ્પ તો ઊઠવા દેવો જોઈએ નહિ; સહજ જેમ થાય તેમ થવા દેવાનું છે, આગ્રહ કરવાનો નથી. કેમકે આપણે મરદ છીએ, તેમાં “હું મરદજ છું,” અને “સ્ત્રી નથી,” એમ ગોખવાની અથવા આગ્રહ કરવાની કાંઈ જરૂર

નથી. કુદરતી રીતે પુરુષપણુનો નિશ્ચય છે, એમાં કાંઈ સ્ત્રીના લૂગડાં પહેરેથી સ્ત્રીપણું થઈ જવાનું નથી. તેથી આત્મા સિવાય બીજું કંઈ નથી, એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ, અને તેનું નિઃશંકપણું થયું, પછી તેનું વિસ્મરણ થવાનું નથી; માત્ર જેમ બાળકની સરળ ચેષ્ટા થાય છે, તેમ ત્રણે સ્થિતિ બની રહે છે. વૃત્તિ અવૃત્તિ કાંઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિ અવૃત્તિનો સંકલ્પ ઊડતોજ નથી. બાળકનો પગ હલાવવો હોય ત્યારે હાલે છે, આંખ જ્યાં પડે છે ત્યાં તે જુવે છે, જે પડ્યું હોય તે ખાય છે, અને નાના પ્રકારની તેને ઇચ્છા થતી નથી. ફલાણો જ્ઞાતી છે, અને ફલાણો અજ્ઞાતી છે, ફલાણો સારો છે, અને ફલાણો લુચ્ચો છે, હું બંધનવાન છું, અથવા હું મુક્ત છું, એવાં એવાં સંકલ્પ-વિકલ્પો તેને થતાં નથી. પરંતુ આ જગતમાં માત્ર કેટલાક ધુતારાઓ જે સગાંસ્નેહીરૂપે આપણા સંબંધી બનેલાં છે, તેજ આપણને નાનપણથી મોટાં થઈએ તેમ તેમ સુધારવાને બહાને બગાડે છે. જેમ જેમ બેદબુદ્ધિ વધે, અને ફૂડ કપટ શીખે, તેમ તેમ હાંશિયાર થયો કહી ચડાવે છે, અને નવી નવી કલ્પનાઓ ઊભી કરાવે છે, જેથી ખોટી વાત પણ ખરી તરિકે ઠસી જાય છે. ત્રણ ધુતારાએ મળીને બ્રાહ્મણના બકરાને ફૂતરો ઠેરવ્યો, એ પણ મનનો ધર્મ; બાકી બકરો કાંઈ ફૂતરો બન્યો નહિ. ત્રણ જણા ત્રણ ચકલે ઉભા રહ્યાં, કે જે રસ્તે થઈ બ્રાહ્મણ જવાનો હતો. પહેલો ધુતારો બોલ્યો: “મહારાજ આ તમારી ખાંધપર શું લઈ જવો છો?” બ્રાહ્મણ કહે “એ બકરો છે.” ધુતારો બોલ્યો: “બ્રાહ્મણ જૂઠું બોલે એ નવાઈની વાત છે? એક ગુન્હો છુપાવવાને બીજો ગુન્હો જૂઠું બોલી ન કરો. ફૂતરાને અડકવું, અને ખાંધપર બેસાડી લઈ જવું, એ બ્રાહ્મણને જાણે નહિ. ફૂતરો છે તેને બકરો કહેતાં લજવાતા નથી?” જરા વહેમાયલો બ્રાહ્મણ આગળ ચાલ્યો, એટલે બીજો ધુતારો અને છેવટે ત્રીજો મળ્યો, ત્યારે તો તેના કપટથી બ્રાહ્મણની ધીરજ રહી નહિ, અને પૂરે પૂરો વહેમાઈને બકરાને ત્યાંજ નાંખી દઈ દોડ્યો. તે પાછળ જોવા પણ ઊભો રહ્યો નહિ, અને ધુતારાં બકરો લઈ જઈ ઉપયોગમાં લાવી રાજ થયાં. એતો વાત છે, પણ મન બીજાનાં ભમાવવાથી વહેમાય છે, એના ધણા દાખલા મળી આવશે. માટે ગજવામાંનો રૂપિયો તો તેના તેજ છે, તેને ખરો ખોટો કહેનારાં સલાહકારોથી મનમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ ઊઠે છે, તેથી રૂપિયાને કાંઈ અસર થતી નથી. તેમ આ જગત ખોટું છે, એવો

એક રૂપિએ આપણા ખીસામાં નાંખીએ, અને સદ્ગુરુરૂપી નાણાવટી એમ કહે કે: “ભાઈ! જે રૂપિએ તે ખીસામાં નાંખ્યો છે, તે તું ખરો ધારીને લાવેલો છે, પણ તે તો ખોટો છે.” મનરૂપી ખીસામાંનો રૂપિએ ખોટો છે, માત્ર ઈંદ્રજલિક કલ્પિત છે, એમ સાંભળતા, નાણાવટી ઉપર વિશ્વાસ હોય તો એ રૂપિએ ખીસામાં ભલે પડી રહે, નહિ છતાં છે એમ ભાસ્યાં કરે, તોપણ તેને હવે ખોટો માનવામાં આવે છે. એજ રૂપિએ એકવાર ખરો મનાતો હતો, અને હવે ખોટો મનાય છે, માટે પેઠેલો વહેમ-સડો નીકળવો એજ જરૂરનું છે. એક જણ વાડ પાછળ પીસાળ કરવા બેઠો હશે, બિચારો ગામડીઓ હતો, તેણે વાડમાંથી સરડો જતો દીઠો, અને પછી તે પાછો દેખાયો નહિ, તેથી પોતાના અપદ્ધાર વાટે પેટમાં ભરાઈ ગયાંનો વહેમ પેઠો, અને પેટમાં ગુંચળા વળવા માંડ્યાં, પણ સરડો નીકળે નહિ. આખરે એક ચતુર વૈદ્યે ઓકારીનું ઓસડ આપી તેના દેખતાં ઓકારી કરેલા વાસણમાંથી એક મુવેલો સરડો કહાડી દેખાડ્યો, ત્યારથી તેનો વહેમ ગયો, અને પેટમાં ગુંચળા વળતાં નરમ પડ્યાં. આવી વાતો માત્ર દ્રષ્ટાંતરૂપે છે, પરંતુ માણસને વહેમ ખાઈ જતાં વાર લાગતી નથી, અને તેની અસર નબળા મનપર દિનપરદિન વધી સત્ય જેવી દ્રઢ બાસે છે. પેલા ખોટા માનેલા રૂપિઆને ખરો મનાવવાને વળી કાંઈ ધુતારાઓ પ્રયત્ન કરે, તો મન ચળવિચળ થાય, પણ, ખરો નાણાવટીપરનો વિશ્વાસ, અને પોતાની પરિક્ષા એકઠાં મળે, તો ખીન્ન ધુતારાઓનું કાંઈ ચાલે નહિ, અને પછી ખોટો રૂપિએ ગજવામાં પડ્યો બાસે, છતાં પોતાને વાપરવાનું મન થાય નહિ, કેમકે તેની અસત્યતા-ઉપયોગ રહિતતા, અને અસંભવતાની ખાત્રી થઈ ચુકી છે. તેમ આ જગતને ખોટું માનવાને માટે દ્રષ્ટા દ્રશ્ય, કાર્ય-કારણ, વગેરે અનેક યુક્તિઓ તથા ગુરુની અને પોતાની પરિક્ષા બસ છે. ખોટું અને ખરું, એ વિવેક થયા પછી બન્નેને છોડી દેવાનાં છે, અને આગ્રહ રાખવાનો નથી. જુઓ કે હઠયોગ એ કાંઈ જીવનમુક્તિ નથી; એ પણ એક જાતનો આગ્રહ છે, તેમાં પણ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આંખ મીંચી રાખવી છે, અથવા મોઢેથી બોલવું નહીં, એમ સંકલ્પ રહે છે, અને ભૂલ થશે એવી કાળજી રહે છે, માટે સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ ન કરવો, એ જીવનમુક્તિ છે. માત્ર એક યંત્રની માફક ચાલવું જોઈએ, કેમકે યંત્ર જે કરે છે તેમાં તેને સારું ક્યું કે માફું ક્યું એમ લાગતું નથી; એતો ચક્કર ચક્કર

ફર્યા કરે છે; પછી તેમાં કાંઈની આંગળી આવે તો કપાઈ પણ જાય, અથવા કાંઈ સારું કામ કરવા મૂક્યું હોય, તો તે કરી પણ આપે. સુતર તૂટી જાય, તોપણ રેંટિઓ તો ફર્યા કરે. સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ કરીએ, કે ફલાણું તો મેં પાપનું કામ કર્યું, તો અગલા કામની સત્યતા ઠરે; પણ પાપ-પુણ્ય કાંઈ વાસ્તવિક જોતાં છેજ નહિ. લોઢાની અને સોનાની ઘેડી બન્ને ભારવાળી અને હરકત કરનારી છે. પાપ અને પુણ્ય બન્ને જન્મ આપનારાં છે. આકાશમાં ચિત્ર કહાડીએ, તે સારું નીકળ્યું કે નરસું નીકળ્યું, તે જોવાનું શું કામ છે? મૂળ જોતું નથી, તેને શાખા ક્યાંથી? જે મૂળે નથી, તેમાં સારું નરસું શું? સંકલ્પ કરીએ ત્યારે તો કર્તા અને પરીક્ષક બે જુદાં ઠરે છે, અને બેપણું તો છેજ નહિ. ત્રિગુણાતીત સ્થિતિ પીછાનવાની છે, માટે થઈ ગયું અથવા થનાર છે, તેનો શોક કરવો નહિ. આંખનો ધર્મ છે કે બધું જોવું, પણ ધારી ધારીને જોય તો બંધન થાય છે, માત્ર જોવામાં દોષ નથી. કાન સાંભળે તેની શીકર નહિ, પણ મનમાં ચણુચણાટ થાય કે મને ગાળ દીધી, અથવા મારા વખાણ કીધાં તો તેનું બંધન છે. જીભ, નાક, અથવા ચામડી, પોતાનાં કાર્ય સહજ કરે તેની શીકર નથી, પણ તેમાં રાગદ્વેષ માને તેથી બંધન છે. ઈન્દ્રિયદ્વારા જે આવે તેને મન પ્રકાશે તેની શીકર નહિ, પણ સારા નરસાનો વિભાગ કરે, તેમાં બંધન છે. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહ્યું છે કે: “દેહ તથા આત્માને જુદાં પાડીએ તે વિવેક, વ્યવહારમાં એટલે સાધન દશામાં બતાવવાનો છે.” “ન પાપં ન પૂણ્યં ન ચ સુખ દુઃખં ચિદાનંદરૂપં શિવોહં શિવોહમ્” એ જાણવાને માટે બેપણું-પાપપૂણ્ય, સુખદુઃખનો વિવેક કરવાનો છે. ચિદાનંદરૂપ અથવા આનન્દસ્વરૂપ કહેવું, એ પણ અજ્ઞાન છે, કારણ કે, એ પણ મૂકા-બલે કહી શકાય, અને બે વગર મૂકાબલો થાય નહિ. માટે સત્ય ભાસતા સંસારમાં બોલવાનું, ખાવાનું-પીવાનું, વગેરે શારીરિક ક્રિયા બલે રહે, પરંતુ મનનો સ્વતંત્ર વ્યાપાર છોડી દેવાય તો બંધન નથી, પણ મુક્તિ છે. આપણા-માં અમૂલ્ય વસ્તુ એવી કંઈ છે, અને તેની શક્તિ કેવી અગાધ છે, તે જુઓ! આંખ ઉઘાડીએ કે આખી રૈમણિય સૃષ્ટિ નજરે પડે છે, તેના વિચાર કરો. એક મિનીટમાં એ કેણુ બનાવે છે? આંખ મીંચીદો તો જળરા સૂર્યનાં કિરણો પણ અંદર પેશી શકતાં નથી! વાણી કેવું અદ્ભૂત કામ કરી આપે છે? એવી શી કળા છે કે એક બીજનું કહેલું સમજી

શકાય છે? જીભ ગંધનું, ગોળનું, સાકરનું, જુદું જુદું ગળપણ કેવી ચતુરાઈથી પારખી કહાડે છે ? દરેક ઈન્દ્રિયની તથા મનની એવી અદ્ભૂત શક્તિ છે, અને તે સધળી શક્તિઓનો ખજાનો માણસમાં ભરેલો છે, તે છતાં માણસ તેનો વિચાર કરતો નથી, અને પોતાને તુચ્છ ગણે છે, લોભમાં સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને જીવપણાને તથા જડતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ખરું જોતાં આપણે સિદ્ધજ છીએ, કારણ કે આપણાથી સધળી વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે. બીજી સિદ્ધિ શું મેળવવાની છે ? આપણે સૂપડાં બાંધીને ગિડીએ અથવા અધ્ધર ચાલીએ તેથી કાંઈ વધારે શક્તિ આવી ? એમ તો પક્ષીઓ જોઈએ તેટલું ગિડે છે, તેથી કાંઈ તે આપણા કરતાં વધારે શક્તિવાળાં ગણાશે ? માટે સ્વરૂપનો પ્રમાદ કદી કરવો નહિ. સ્વરૂપને ઓળખીને સ્વરૂપમાં એકરસ થઈ રહેવું. રોજ જેનો ઉપયોગ થાય છે, એવા ચૈતન્ય ને ભૂલવું નહિ “હું મને ઓળખતો નથી” એમ કહેવું એ આત્મ હત્યારાનું કામ છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કહેવું એ ભૂલ છે. કુતર્કિઓ કહેશે કે તમને આંખ છે એમ તમે શાપરથી માનો છો ? તમારી આંખ બહાર કહાડી તમે તેને કદી જોઈ છે ? આંખ બહાર કહાડીને જોવાનું બનતું નથી, પણ હું જાણું છું કે મને આંખ છે, કેમકે આંખ નહિ હોય તો હું દેખત કેવી રીતે ? આંખને કાંઈ કહાડીને જોવાની કે ખીજીને બતાવવાની જરૂર નથી. તેજ પ્રમાણે ચૈતન્યનો ચમત્કાર હાજરા હજૂર સર્વત્ર છે. દરેક ઠેકાણે, દરેક કામમાં, દરેક ક્ષણે, પ્રકાશી રહ્યો છે. તે જુદો હોય તો જુદો કહાડીને બતાવીએ કેની ? માત્ર અનુભવથી જોઈ લેવાનું છે.

તા. ૭-૮-૧૯૦૩.

૪. મનનું લક્ષણ.

यस्तत्सदसतोर्मध्यं यन्मध्यं चित्स्वजाड्ययोः ।

तन्मनः प्रोच्यते राम द्वयोर्दोलायिताकृति ॥

योगવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ—સત્ અને અસતનું મધ્ય, ચૈતન્ય અને જડનું મધ્ય, તેજ હે રામ ! મન કહેવાય છે, જે ઉભયની વચ્ચે હીંદોળા ખાધાં કરે છે.

મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનાર છે, અને “હું સુખી છું, દુઃખી છું,” એમ માની બેસે છે, માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય એ છે કે, મનમાં સંકલ્પજ ઊઠવા દેવો નહિ, કેમકે, સધળો શ્રમ સંકલ્પમાંજ છે. જે વાત સહજ બને છે, તેમાં કાંઈ શ્રમ પહોંચતો નથી. આપણે ઊંઘી જઈએ છીએ, તેમાં કાંઈ મહેનત પડતી નથી. ક્રિયા ત્રણ જાતની છે: કાયિક, વાચિક, અને માનસિક. તેમાં મનની જે સ્વતંત્ર ક્રિયા તે માનસિક અથવા સંકલ્પ કહેવાય છે; તેવી ક્રિયા કરવી નહિ. કાયિક અને વાચિક ક્રિયા મન વગર થતી નથી એ વાત ખરી, પણ તેમાં મન કાંઈ સ્વતંત્રપણે કામ કરતું નથી, તેથી તે ક્રિયા શારીરિક ગણવી, અને તે બધે થાય તેનો હર્ષ-શોક માનવો નહિ. જે દેહ થયોજ નથી તેનું અભિમાન, અને તેની સાથેના વર્ણશ્રમ વગેરેનું અભિમાન, એ પણ “હું પણ” સાથે મનનું કાર્ય ખડું થયેલું છે, અને જ્યાં-સુધી અંતઃકરણનું અંધારું દૂર થયું નથી, ત્યાંસુધી સાધન દશામાં એ સધળું સત્ય છે. અંતઃકરણનું અંધારું કાંઈ અંદ્રમાના તેજથી, કે દીવા અથવા અગ્નિના તેજથી, કે બારે સૂર્યના પ્રકાશથી, મટે એમ નથી. એતો માત્ર સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા અસંગ છે, નિર્વિકારી છે. જેમ આકાશમાં ધૂળકોટ વખતો વખત થાય, વળી ધણો વખત રહે, અને તે ધૂળ, ઝાડને, પર્વતને અને જમીન વગેરેને લાગે, પરંતુ આકાશ તો પાછું તેવુંને તેવુંજ નિર્મળ છે; આકાશને તેની અસર કદી પણ લાગીજ નથી. એજ પ્રમાણે જળમાં કમળ રહે છે, પણ જળને કમળનો સ્પર્શ નથી; જળ વધે છે તો કમળ પણ ઊપર આવે છે. બૌદ્ધ અને સાંખ્ય-મતવાળાઓ એમ કહે છે કે જીવ અનેક છે, એ વાત એવી રીતે સમજવાની છે કે, જળ તેનું તે છે, અને તેનો સ્પર્શ કમળને કદી નથી. કમળો તો જળમાં ખીલેલાં ઉપર ઉપર બાસે છે, અને તેમને સિદ્ધ કરનાર જળ એક રસ છે. એકજ કમળના જુદાં જુદાં પાંદડાં પાણીની સપાટીપર જુદાં દેખાય, અને ઢાંડીઓ તથા મૂળ જળમાં હોવાથી આવરણને લીધે ન દેખાય, તેમ છતાં જુદા બાસતાં પાંદડાં એકજ કમળનાં છે, એટલુંજ નહિ પણ કમળ આખું એકજ છે. જુઓકે આ દેહ પથારીમાં પડ્યો રહે છે, અને એમાંનું મન વિસ્તાર પામીને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ રચે છે. સ્વપ્નમાં આખું જગત ખડું થાયછે, પણ આખા જગતનો બાર પથારીમાં પડેલા દેહને જરા પણ જણાતો નથી, અને એ સ્વપ્નનું જગત ખડું કરવા સૂતેલા દેહને જરા

પણ પરિશ્રમ પડ્યો નથી, તેમ તેને ગાર માટી લાવી ધર બાંધવા પડ્યાં નથી. એક ઘડીના સ્વપ્નમાં છોકરાંના છોકરાં થાય એટલો કાળ થએલો ભાસે છે. વખતે પોતાનું મરણ થએલું પણ પોતે જુવે છે; અથવા સુરતમાં સૂતેલો મુંબઈમાં બીજા સાથે વાતો કરતાં પોતાને જુવે છે, છતાં જાગે છે તો મુંબઈ અથવા મુંબઈના માણસો કોઈ નજરે પડતાં નથી; તેમજ મુંબઈનાં માણસો સ્વપ્નમાં મળ્યાની ખાત્રી આપતાં નથી, તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, મન ભટકતું ભટકતું મુંબઈ ગયું હોય. આ ઉપરથી સ્વપ્નનું ખોટાપણું, સ્વપ્ન જોનાર સ્વપ્ન નરનું ખોટાપણું, તથા સ્વપ્નમાં જણાતી બીજી સર્વ વસ્તુનું ખોટાપણું સિદ્ધ થાય છે. પથારીમાં પડેલા દેહને તો ખબર પણ નથી, કે સ્વપ્ન ક્યાં થયું છે? તેજ મૂંઝવણ આ જગત્ને જીવ જોય છે. જગત્ અને જીવ ક્યાં છે તેની પરમાત્માને ખટક પણ નથી. તે તો માત્ર ચૈતન્યમાં ભલે દેખાયાં કરે. દીવો ધરતી વસ્તુઓને ભલે પ્રકાશે, તેમાં દેખાતી વસ્તુઓ ખરી છે કે ખોટી છે તેની દીવાને શી દરકાર છે? તેવીજ રીતે પરમાત્માને વિષે જગત્ દેખાય છે ખરું, પણ જગત્ના નરો તથા જગત્ને જોનારો જીવભાવ એ ખોટી વસ્તુઓ ભાસે છે. એ જગત્, આ દેહ અને જીવ, એ સર્વેની સૃષ્ટિ તથા હીલચાલ ઉપર ચૈતન્યનો પ્રકાશ છે, પરંતુ ચૈતન્યને તે વસ્તુઓ છે કે નહિ તેની દરકાર પણ નથી. વળી સ્વપ્નની અંદર જોડેલા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વે પથારીમાં પડેલા પુરુષના એકજ મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સર્વે “અહમ્ અહમ્” કરતાં પોત-પોતાને જુદાં માને છે, અને એક બીજા જોડે વખત આવે ત્યારે લડે પણ છે, પણ તે એમ નથી જાણતાં કે તે સર્વે એકજ મનુષ્યના મનનાં પ્રતિબિંબ છે. તે એકી વખતે ઉત્પન્ન થયાં છે, અને એકી વખતે લય થવાનાં, તે એક બીજાને જુદાં જુદાં માને છે, એ તેની મોટી ભૂલ છે, અને લડે છે એ વળી વિશેષ ભૂલ છે. એ રીતે હજારો માણસ, જો હજારો સ્વપ્નની સૃષ્ટિ, હજારો રાત્રીમાં ખોટી રચી શકે, એવી મનુષ્યના મનની શક્તિ છે, તો પરમાત્મામાં આવું જગત્ રચાય એમાં શી નવાઈ છે? આ જગત્નું વ્યવહારમાં સાચાપણું, અને તત્ત્વમાં ખોટાપણું સિદ્ધ કરવું ઘણું સહેલું છે. સર્વ બાજુએ કાચનાં કટકાઓથી જડેલા ચોરડામાં બોમો રહેલો એક પુરુષ, બધા કાચમાં પોતાની છબીઓ દેખે છે, તે સઘળી છબીઓ એકજ પુરુષની છે. બધાં એટલા બધાં માણસો છે એમ કહેવાશે નહિ,

પણ માણસ તો એકનો એકજ છે. એ મૂળખ આ સંસારમાં એવી રચના છે કે, આપણા વડે જગત્ની સઘળી વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે. આપણા સિવાય બીજી વસ્તુ છેજ નહિ. જે છે તે આપણાજ પ્રતિબિંબો છે. ફેર એટલોજ છે કે, કાચના ચોરડામાં સઘળી છબીઓ સરખી પડે છે. આ જગત્માં આપણને સિદ્ધ કરવાને માટે બીજી તમામ વસ્તુઓ આપણાથી તદ્દન જુદી નિરનિરખી બાસે છે. સરખી બાસે તો એકપણું સિદ્ધ થાય નહિ. એ ખૂબી આપણા વાતાવરણરૂપી માત્ર બાસતા ઇશ્વરી કાચની છે. “હું વાધ નથી,” એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે વાધ બાસે છે, બાકી વાધ પણ મારી છબી છે. “હું સ્ત્રી નથી,” એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે સ્ત્રી બાસે છે. “હું વૃક્ષ, પાપાણુ કે દેહ નથી,” એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે વૃક્ષ, પાપાણુ, અને દેહ બાસે છે. સૂતેલા પુરુષના મનમાં અહંકાર નથી, પણ સ્વપ્નના જીવોમાં અહંભાવ છે. જગત્માં જીવભાવ, ઇશ્વરભાવ, અને ચૈતન્યભાવ, એવી ત્રણ સ્થિતિ માનવી, એ જીવની કલ્પના છે, બાકી ચૈતન્ય સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ. જીવ કલ્પના કરે છે, કે મારા જેવા જીવો બધા જગત્માં ઉત્પન્ન થયાં છે. ઇશ્વર જગત્ને રચે છે. આ જીવ, ઇશ્વર, તથા જગત્, માયાએ કરી રચાયું છે, અને ચૈતન્ય, જીવ, ઇશ્વર, અને જગત્ને સ્મૃતિ આપે છે, પણ એ સઘળું મનની માત્ર કલ્પના છે. બાકી ચૈતન્ય તો જ્યાં છે ત્યાંજ છે, તેમાં જગત્ની પ્રવૃત્તિ માત્ર બ્રાંતિ છે. દોરીમાં જેમ સર્પની બ્રાંતિ થાય તેમ. દોરીને જ્યાંસુધી સર્પ માનીએ ત્યાંસુધી ભય રહે છે, પણ જ્યારે દોરી સિદ્ધ થાય ત્યારે ભય નાશ પામે છે. બ્રાંતિકાળે અથવા જ્ઞાનકાળે કોઈપણ સમયે દોરી અને સર્પ બન્ને એકી વખતે એકજ સ્થળે સિદ્ધ થતાં નથી, તેમજ જગત્ અને ચૈતન્ય એકી વખતે બન્ને સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી મુખ્ય સમાનાધિકરણ લાગુ પડતો નથી. બાધ સમાનાધિકરણ લાગુ પાડી જોઈએ તો જણાશે, કે તે લાગુ પડવો જોઈએ. બાધ સમાનાધિકરણ એટલે, એકને મૂકીને બીજું તે સ્થળે બેસી શકે. જે સ્થળમાં દીવો છે, તે દીવો ખસે, અને તેની જગો ઉપર બીજું આવે, ત્યારે તે બીજું તે જગાએ હાખલ થાય. એક જગો ઉપર એકી વખતે બે વસ્તુ રહી શકે નહિ, તેથી બ્રાંતિકાળમાં જે જગો ઉપર ચૈતન્યને બદલે જગત્ બાસે છે, તેનો બાધ થાય ત્યારેજ જ્ઞાનકાળમાં પાછું ચૈતન્ય સિદ્ધ થાય, અને “**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**” એમ કહેવાય. ખરું જોતાં જકને તો અસ્તિત્વ છેજ નહિ. જડ પોતાને પોતે

પ્રમાણભૂત કરી શકતું નથી; ચૈતન્યથીજ પ્રમાણભૂત થાય છે. એક ચોપડી બીજી ચોપડીને ઓળખી શકતી નથી, પણ દીવો તમામ ચોપડીઓને અને તમામ વસ્તુઓને સિદ્ધ કરી આપે છે, તેથી ચૈતન્ય વગર જડ વસ્તુને પ્રકાશ છેજ નહિ. દીવા વગર જેમ ધરની સઘળી વસ્તુઓ અંધારામાં એકરૂપ છે, અને સૂર્ય વગર જગત્ની સઘળી વસ્તુઓ જેમ અંધારામાં એકરૂપ છે, તેમ, ચૈતન્ય વગર અઘ્માંડામાં ડાઘપણુ વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી-અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, અને શક્તિહીન છે. જેને શક્તિ નથી, તે વસ્તુ છેજ નહિ એમ માનવું ભેદાયે. કારણકે, પુરુષપણું હોય નહિ, તો તે પુરુષ શાનો? જેનામાં બાળવાની શક્તિ નથી, તે અગ્નિ શાનો? જેનો ઝેરી દાંત કહાડી લીધો, તે સર્પ શાનો? અને જે જગત્નું મિથ્યાપણું જાણ્યું, તે જગત્ શાનું? ઉંપનિપદમાં ચૈતન્યની શક્તિ વિના, ઈંદ્રિ, અગ્નિ, કે વાયુ, એક તણુખદા સામે પણ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિ અજમાવવામાં નિષ્ફળ થયાનું લખેલું છે. એક પાંદડું પણ મૂળશક્તિ વિના હાલી શકે એમ નથી. માટે ચૈતન્ય સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ, અથવા છે, તો ચૈતન્ય વગરનું શક્તિહીન—નહિ જેવું છે. જીવતા મનુષ્યમાં અને મુડદામાં ફેર છે. તેમ વળી જડની શક્તિ ભેદ કાંઈ જણાય તો તે ભાડુતી છે.—ચૈતન્ય પાસેથી ચોરી આણેલી છે. લોહચુંબકના બળથી લોખંડ ચાલે છે. સૂર્યના તેજે ચંદ્ર તેજ વાળો થઈ ફેરે છે. શેઠીઆઓનાં તોકર શેઠને પૈસે કડા સાંકળા સારો ચોંશાક પહેરે છે. એવા ભાડુતી પોશાક પહેરનારને શેઠ કહાડી મૂકે ત્યારે પાછા અસહ્ય સ્થિતિમાં નહિ જેવા થઈ પડે છે. તેમજ લગ્ન પ્રસંગે ભાડુતી દાગીનાથી સાંબેલા શણગારે છે, તેથી કાંઈ તે શ્રીમંત કહેવાતા નથી; પાડોશી તો એનું અસહ્યરૂપ જાણે છે; અને દાગીના ભાડુતી છે, એમ પણ સમજે છે. તેમ જડની સત્તા જુદી નથી; ચૈતન્યવડેજ તેનું ભાડુતી-રૂપ સિદ્ધ થાય છે. માટે ચૈતન્યમાં જડ અને ચૈતન્ય એવાં વિભાગ માનવા એ પણ મનની કદપના છે. કારણ કે, ચૈતન્ય તો બનીજ રહેલું છે, પણ તેમાં જડની અપેક્ષા આવી, તેથી ચૈતન્ય એવું જુદું નામ આપવું પડ્યું. કારણ કે, નામ માત્ર નિષેધરૂપ છે; વિધિરૂપ નથી. “આત્મા-રામ” એવું નામ આપવાથી, મગનભટ, નારશંકર, મોહનલાલ, વગેરે બીજાં નહિ, એમ સિદ્ધ થાય છે. બાકી “આત્મારામ” એવા નામમાં બીજા કશો વિધિ છે નહિ. માત્ર બીજી વસ્તુઓથી અલગ પાડી ઓળખવાને માટે

નામ આપવામાં આવે છે. બાકી વેદ પણ જેને “ નેતિ નેતિ ” કહે છે તે નિરાકાર છે, અને તેમાં આકાર ભાસે છે, તે ચૈતન્યનું પ્રગટ અપ્રગટપણું છે. જગત્માં આકાર ભાસે છે, તે આકાશનું પ્રગટ અપ્રગટપણું છે. આકાશ તો તેનું તેજ છે, પણ વચમાં વસ્તુઓ આવવાથી એક બીજાની અપેક્ષાએ આકાર ભાસે છે. બાકી આકાશ વગર આકારની સ્થિતિ છેજ નહિ. લખેલા અક્ષરની સ્થિતિ કાગળ વગર છેજ નહિ. કાગળ એકનો એક છે, પણ જેટલા ભાગપર અક્ષરો આવ્યાં, તે અપ્રગટ થયો, અને અક્ષરો સિવાયનો ભાગ પ્રગટ રહ્યો. એ પ્રગટ અને અપ્રગટ જેના ઉપર ભાસ્યાં તે સલંગ કાગળ એકજ અખંડ છે, છતાં અક્ષરો એક બીજાથી પોતે જુદા માને છે, તોપણ દરેક અક્ષરને પોતાની સ્વતંત્ર સ્થિતિ નથી. પોતા પૂરતા કાગળપર એ દરેક અક્ષરનો આધાર છે. છતાં, પોતાપૂરતા કાગળ સાથે પોતાના કાગળ-પણાનું ભાન થવું, એ સાહીરૂપી માયાના બળથી ઢંકાઈ ગયું છે; માટે સ્વતંત્રપણે જેતાં તો દરેક અક્ષર કાગળજ છે, અથવા સાહીજ છે. પણ અક્ષર એતો માત્ર નામ છે. કાગળપર અક્ષરને સાહીરૂપી માયાથી “હુંપણું” ઊઠ્યું છે, તેથી બીજાં અક્ષરોથી પોતાને ભિન્ન અને સ્વતંત્ર સત્તાધારી માને છે. ખરું જેતાં અદ્વૈતજ છે. જ્યાં વિરોધી હોય, ત્યાં દ્વૈત હોય, પણ સ્વતંત્રતા વિરૂદ્ધ હોયજ નહિ. વિરોધ તો ભાસે છે. દરેક અક્ષર જુદો જુદો જણાતા છતાં કાગળરૂપે વિરોધી નથી. માટે બેપણું છેજ નહિ. દરેકપર આંગળી મૂકતાં તે એકજ છે, અને તે એક બતાવીએ ત્યારે બીજા પર આંગળી નથી. જે ગણાવીશું તે એકી વખતે એકજ છે. માળાના ૧૦૮ દાણામાંથી જેનાપર આંગળી પડશે, તે દાણો તે વેળા એકજ છે. દરેકપર આંગળી પડતી વખતે આ “ રામ ”, આ “ રામ ”, અને આ પણ “ રામ ” એમ દરેક રામસ્વરૂપ ગણી માળા જપવામાં આવે છે. આ મણુકો “રામ” અને આ બીજો મણુકો “રામ” નહિ એમ કોઈ સંશય ગોખતું નથી. માટે બેપણું છેજ નહિ. એકને અભાવે બીજું છે; અને તે પણ તે વેળા એકજ છે, તેથી એકજ અખંડ અભેદપણું સિદ્ધ થાય છે. દ્વૈત નિવૃત્ત થવા “જાણુવું” એજ સાધન છે. જ્ઞાતિ દૂર થાય, કે જ્ઞાન થાય છે. પણ દ્વૈત એવું તો મનમાં ઠસી ગયું છે, કે નિરંતર લાંબા અભ્યાસથી ખાવું પીવું, મોજ મઝા, એવાં તો પ્રિય થઈ બેઠાં છે, કે તે કેમ નિવૃત્ત થાય ? એ કેમ છોડાય ? એ તો નહિજ છોડાય એમ માનવું, એ પણ મનનો સંકલ્પ

માત્ર છે. મનની ખાણ એવી છે, કે એ એક ભંડારરૂપ છે. એને ખોદીએ તો એનું તળીયું જણાય એમ નથી. જૈન સિદ્ધાંતમાં અને ખીજે સ્થળે કહ્યું છે કે: “સમ યાતાં હે સહેજ, પરંતુ મન વશ કરન મુશ્કેલ.” એટલે કે મન વશ કરતાં તો જન્મેા હજારો અને લાખો વહી જાય, તોપણ મન વશ થાય નહિ. શ્રી મદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે: “**चंचलो हि मनः कृष्ण**” તોપણ અભ્યાસે એવું ચંચળ મન પણ વશ થાય છે, એમ પછી શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર આપે છે. મનની ખૂખી જુઓ કે મન કોઈ દહાડો “હું ભરાઈ ગયું” એમ કહે છે? હજારો અનુભવ લેવા છતાં ખાલીનું ખાલી છે; એજ અદ્ભૂત માયા છે. રોજ ખાંધેા ખોરાક કોડીમાં પડ્યો હોય, તો તે કોડી ભરાઈ જાય, પણ પેટની કાણી કોડી રોજ ખાલીને ખાલી. તેમ મનનો ધર્મ પણ તેવોજ છે. એક સાધારણ માણસનો અનુભવ એકઠો કરી-એ તો પુસ્તક ભરાય, અને એવાં હજારો માણસોનાં હજારો અનુભવની હજારો છખીઓ દરેકના મનમાં ભરેલી છે. એતો જેમ છખીવાળો નેગેટીવ (Negative) કાચપર પહેલી લીધેલી ગંધી ઝાંખી છખી રાખી મૂકે છે, અને જ્યારે પાછી છખી પાડવી હોય, ત્યારે તે ઉપરથી પાછી તેવીજ આખેહૂબ્બ સીધી છખી પાડી શકે છે. જેમ ફોનોગ્રાફમાં પડેલું ગાયન જ્યારે સાંભળવું હોય ત્યારે બુંગળુ ચડાવ્યું કે, આખેહૂબ્બ મૂળ ગવાએલું તેવુંજ સાંભળી શકાય છે, તેમ મનમાં ભરેલી છખી અતિ વિચિત્ર છે. એવી મનની શક્તિ અગાધ છે. દશ વરસપર આપણે મળેલા તે છખી આજે મનમાં ખડી થાય છે, સ્વપ્નમાં ખડી થાય છે, અને આજે તમે મળ્યા તો જગતમાં ખડી થાય છે, કે આપણે ફલાણે ઠેકાણે મળેલાં. તમને જોતાંજ, તે સ્થળ, તે વાત, તે દેખાવ, સઘળું એકદમ ખડું થાય છે. તેમજ જગતની કલ્પના ઘણાં લાંબા અભ્યાસથી ખડી થઈ બની રહેલી છે, પણ મિથ્યા છે, અને અસત્ય છે. મનનો કે જગતનો અભાવ કરવાનો નથી; તેનું મિથ્યાપણું જાણવાનું છે. અભાવ તો થાયજ નહિ, કેમકે અભાવ તો દુઃખરૂપ છે. લાકડાનો સાપ લાવીને મૂકીએ તેનાથી જે બાળક બીહુ, તેની બીક દૂર કરવા તે સાપને બહાર ફેંકી આવીએ તોપણ તેની છખી તે બાળકના મનમાંથી જતી નથી. સાપનો સ્વભાવ કરડવાનો છે, એ વાતની તે બાળકને ખાતરી છે, કે રખેને પેલો સાપ પાછો આવશે અને કરડશે, એમ અભાવ તો થયો, પણ તે મનમાંથી ખસે નહિ

ત્યાંસુધી બાહ્ય અભાવ છે, અને તેથી તે દુઃખરૂપ છે. લાકડાનો સાપ છો પડ્યો રહ્યો, તે કરડે એવો ખરો સાપ નથી, પણ લાકડુંજ છે, બલકે લાકડું સાપના આકારમાં સાપરૂપે ભાસે છે, પણ જાતે લાકડું છે, એમ ખાતરી થઈ, તો પછી બાળક કહેશે કે અમારે ત્યાં સાપ છેજ નહિ; એક લાકડાનો સાપ જેવો આકાર છે, તે તમારે નવાઈ જોવી હોય તો ચાલો બતાવું ! એ તો લાકડાનો સાપ છે, લો કરડાવું ? એમ દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ છે: જેવોકે અગ્નિનો બાળવાનો, જળનો શીતળતા, શાંતતા, મધુરતાઆદિ, કરવાનો તેમ પરમાત્મામાં અનુભવની લહેરો સ્વભાવેજ ચાલી રહી છે. પરમાત્મા પોતે અનુભવસ્વરૂપ હોવાથી, એનો એજ સ્વભાવ છે. સ્વભાવેજ આ અનુભવો થતાં જગત્સુધી લહેરો ભાસે છે. પણ બાળક વળી લાકડાનો સાપ ખરો તો નહિ હોય એમ ભૂલાવામાં પડી જાય, તેમ જગત્સુધી ચમક ફરી ફરી ફસાવે, પણ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી તે ઓછી થઈ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જ્ઞાનીને પણ એ ચમક થઈ આવે છે. કાંઈ કાંઈ સળવળતું દીલપર નાંખે, અથવા ઉપરથી કાંઈ એકદમ પડે, તો જ્ઞાની પણ કદાપિ ચોંકે અને પ્રથમતા દીર્ઘ અભ્યાસથી શારીરિક ચેષ્ટા થઈ જાય, પણ પછી વિચારથી જીદી સ્થિતિ થાય છે. આખો જન્મ અભ્યાસ રાખેથી પછી ઊઠતી નથી. જન્મથી મરણસુધી નિરંતર આત્મઅભ્યાસ અવશ્યનો છે. માટે સરળ રસ્તો છોડીને ખાડાને અથવા કાંટાને રસ્તે શું કામ જવું ? કદાપિ કાંટાને રસ્તે જતાં સુભાગ્યે બચી જઈએ, તોપણ તેથી બહાદુરી માનવાની નથી કે હું કેવો બચી ગયો ? ખાડા ખખોચીઆમાં પડવુંજ નહિ. જે ગામ જવું નહિ તેનું નામ નહિ લેવું. બાકી પાપ-પુણ્ય તથા સુખદુઃખ તો ભ્રમમાત્ર મનનો ધર્મ છે; એ કાંઈ આત્માનો ધર્મ નથી. સાધન દશામાં લયાનક અને રોચક વાક્યોની જરૂર છે. સુખદુઃખ વગેરેની બ્રાંતિ કેના જેવી છે ? જેમ આરસામાં અથવા કાચમાં ઉપર મૂકેલા લાલ ફૂલની લાલાશ છે, તે પોતાની નથી, પણ ફૂલની છે, તેમ સુખદુઃખની ભ્રમણા મનની છે, તે આત્મારૂપી આરસામાં આત્માની હોય એમ ભાસે છે. એ મૂજબ, બ્રાંતિથી આકાશમાં જે ચંદ્રમા, અને આકાશની નીલતા ભાસે છે. આપણે ભૂલને જાથૂકની કરવા ઉપલકીઆ સ્વભાવે આશમાની રંગ પણ કહીએ છીએ, બાકી વાદળી કે આશમાની રંગ શો ! આશમાનને રંગ કેવો ! આકાશમાં માત્ર ધનતા રંગ આપે છે. ધનતાને લીધે રંગ ભાસે છે; પાણીમાં પણ ધનતાને લીધે રંગ ભાસે છે,

તેમજ ચૈતન્યની ધનતાથી જગત્ ભાસે છે, બાકી આ એક ચમત્કાર છે; એ વાતને પાયોજ નથી. એકને વાગે છે, અને બીજો રડે છે, એ તે ભ્રમ કેવો ! જેને વાગે છે તે બોલતોએ નથી ! જેને નથી મારતા તે રડે ! અને જેને નથી વાગી શકતું તે રડે છે, ત્યારે વાગ્યાની વાતજ ખોટી ઠરે છે. એક મારે અને બીજો રડે, એતો અંધરી નગરી જેવું થાય. દેહને માર પડે તે દેહ તો ચામડાનો છે, અને ચામડામાં મારીએ તો તે કાંઈ બોલે છે ? આત્મા તો નિર્લેપ છે, એને મારનાર કાણ ? એતો “અદાહ્યોઽશોષ્યઃ” વગેરે છે, અને બિચારું મન શ્રોકટમાં બુમાબુમ કરી રડે છે. આપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સુખદુઃખની સ્થિતિ છેજ નહિ. ક્યાં છે ? મનનો ધર્મ છે કે મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી સુખદુઃખ માની બેઠું છે. માત્ર કલ્પના છે; બાકી મન પણ ક્યાં છે કે સુખદુઃખ હોય ?

તા. ૮-૮-૧૯૦૩.

૫. સુખદુઃખ.

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિર્લૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્ઘ્નંદો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥

ભગવદ્ગીતા.

અર્થ:—વેદનો વિષય ત્રણ ગુણ છે તે છે, હે અર્જુન ! તું ત્રિગુણ રહિત થા, દ્વંદ્વ રહિત થા, નિત્ય સત્ત્વસ્થ થા, યોગક્ષેમ રહિત થા, આત્મવાન્ થા.

સુખદુઃખ મનને વિષે છે, આત્માને વિષે નથી. આત્મા અહંકાર રહિત છે, અને સ્વભાવે કરીને પ્રકાશે છે. જેમ સૂર્ય અહંકાર રહિત છે, અને સ્વભાવે પ્રકાશે છે, તેમ અહંકાર રહિત પ્રકાશવું—એટલે મામા માશીનું કરવું નહિ તે; સારા નરસા સમજાને સમાન પ્રકાશવું; એવું પ્રકાશવું એ પોતાની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખતું નથી; પોતે ધારેતો કોઈના ઉપરથી પ્રકાશ લઈ લેવો એમ બનતું નથી. ઘરમાં દીવો બધાપર પ્રકાશે છે, તે ધારે કે મારે મેજને પ્રકાશવું છે, અને ખુરસીને પ્રકાશવી નથી, તો તેમ તે કરી શકે નહિ. દીવાને અને સૂર્યને તો હજી પણ બીજી વસ્તુઓની અપેક્ષાએ પરિચિન્નતા છે, અને તેથી તે અહંકાર કરે. પણ પરમાત્મામાં અહંકાર સંભવતો નથી, કેમકે અહંકાર બીજાની અપેક્ષાથી છે, અને આત્મા તો એકજ છે. બીજો ભાગ પડાવનાર

નહિ હોય ત્યાંસુધી માફ તાફ સંભવતું નથી. આત્મા સિવાય બીજી વસ્તુ છેજ નહિ. દ્રષ્ટારે રહીએ તો તેમાં અહંકાર છે કે મેં જોયું. પણ સાક્ષીરે રહેવું કે જેથી લેવા દેવા રહે નહિ. દીવો ધરની સઘળી વસ્તુનો સાક્ષી છે. સૂર્ય જગત્ની વસ્તુઓનો સાક્ષી છે, તેમ આત્મા જે કાંઈ બાસે છે તે તમામનો સાક્ષી છે. તેથી દીવાને, સૂર્યને અથવા આત્માને, સુખદુઃખ શું કામ થાય ? પક્ષકાર હારે જીતે તેમાં સાક્ષીને (જોનારને) લેવા દેવા નથી. એ આત્માનું સાક્ષીપણું સ્પષ્ટ છે. જાગ્રત અવસ્થામાં મન પ્રકટ છે, સુષુપ્તિમાં મનનો લય છે અને અહંકાર નથી, તોપણ, જાગ્રત, સુષુપ્તિ અને સ્વપ્ન, દરેક અવસ્થામાં આત્મા તો છેજ. નિદ્રામાં મન નથી, શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને મનનો અભાવ છે, તેની સાથે જગત્નો પણ અભાવ છે; સુખદુઃખનો પણ અભાવ છે; એ સર્વે અભાવનો સાક્ષી આત્મા હાજર છે. ગમે એવો રાગી હોય, તેને પણ ઊંઘ આવે એટલે તેનું દુઃખ નાશી જાય છે. મોટો રાગી હોય, અને જય મેળવી ધણો આનંદ પામ્યો હોય, તેનું સુખ પણ ઊંઘમાં કેણુ જાણે ક્યાં જતું રહે છે ? તેનું કારણ એજ છે કે સુખદુઃખનો ધકકા મન સુધી પોહાંચે છે; મનની પેલી તરફ આત્મા તરફ નથી. છાપરાપર વરસાદ વરસે અને તેનું પાણી નેવા વાટે બહાર જતું રહે, તો છાપરા તળે ધરમાં રહેલો માણસ ભીંજવવાની ખૂમ શા માટે પાડે ? વરસાદ છાપરાની અંદરની બાજુમાં પેશી શકે એમ નથી; અંદરના માણસને ભીંજવી શકે એમ નથી; છતાં તે એમ કહે કે “ હું ભીંજાઉં છું ” તો તેની મૂર્ખતા છે. તેવીજ રીતે સુખદુઃખનો વરસાદ મનરૂપી છાપરા સુધી પહોંચે છે; છાપરા તળેના આત્માને ભીંજવતો નથી. વિચાર કરો તો સુખદુઃખજ ખોટાં છે. છેજ ક્યાં ? બહારના પદાર્થમાં સુખદુઃખ નથી. કોઈ પણ પદાર્થ નિયમે કે સ્વભાવે, સુખ કે દુઃખ આપવાવાળો નથી. જેનો સુખ આપવાનો સ્વભાવ હોય તેનો સુખજ આપે, તે કદી દુઃખ આપે નહિ. કડવો પદાર્થ હોય તે અંધારે અજવાળે જ્યાં ખાય ત્યાં કડવોજ લાગે, ગળ્યો લાગેજ નહિ. જ્યારે આપણને ભુખ લાગી હોય છે, ત્યારે ખાવાના પદાર્થો સોના જેવા લાગે છે; તે વખત ખોરાક ન મળે તો સોનાનો ગઠો પણ તેટલી ઘડી નકામા જેવો જણાય છે; પણ જ્યાં ખાઈને તૃપ્ત થયા અને પછી જો કોઈ આગ્રહ કરે અને મિષ્ટાન્ન જોરથી મૂકે, તોપણ તે લેવા ના પાડીએ છીએ, તેમ છતાં જોરથી ઇચ્છી ઇચ્છીને ખાઈએ તો ઉલટી પણ થાય

છે. આવી રીતે પા કલાક ઉપર જે વસ્તુ અતિ પ્રિય હતી, જેના વગર કેમ ચાલશે એ ચિંતા રહેતી હતી, જે, સ્ત્રી પુત્રાદિક સોના રૂપાથી અધિક વહાલી હતી, તેજ વસ્તુ, તેજ મિષ્ટાન્ન, હવે ન ગમતું થઈ પડ્યું. માટે વસ્તુમાં સુખદુઃખ નથી; આપણે માનીએ ત્યાંસુધી વસ્તુ સારી લાગે છે. મનની ભાવના દરેકને સારો અથવા નરસો માની લે છે. ગરીબનો છોકરો ગંદો હોય, તોપણ તેને તે અતિ વહાલો લાગે છે. શ્રીમંતને તેનો છોકરો તેટલોજ વહાલો છે. એ દરેકના મનની ભાવના ઉપર આધાર રાખે છે. શ્રીમંતના છોકરાને ગરીબના ખોળામાં મૂકે તો તે ગરીબને પોતાના છોકરાપર જેટલું હેત હોય તેટલું, શ્રીમંતના છોકરાપર ઉત્પન્ન થશે નહિ; શ્રીમંતના ખોળામાં ગરીબના છોકરાને મૂકે તો તે ગંદો ગંદો કહી આધો કહાડશે. વસ્તુ તેની તે છે— ગંદી, કદરૂપી કે સારી, પણ જેના મનની ભાવના જેના ઉપર ચોંટી છે અને જેને પોતાનું વહાલું ગણે છે, તે તેને વહાલું લાગે છે. ગરીબનું ઝુપડું ગમે એવું ખરાબ હોય, તે કાંઈના સુંદર મહેલમાં બેઠો હોય, તો ત્યાંથી પણ તેને પોતાના ઝુપડામાં જવાનું મન થાય છે. સોનાના પાંજરામાંના પોપટને તેમાંથી નિકળી જંગલમાં ભટકવાનું મન થાય છે અને મનને આત્મસ્વરૂપ છોડી જંગલમાં ભટકવાની ઇચ્છા થાય છે, છતાં મનનું વલણ ફેરવી શકાય છે. દાખલા તરિકે જુઓ કે, મોટાને તંબાકુ ખાતાં જોઈ નાના છોકરાં તંબાકુ ખાતાં અથવા બીડી પીતાં શીખે છે અને શરૂઆતમાં તેમને દુઃખ, મહેનત, તથા ઓકરી જેવું લાગે છે, તો તેપણ હોંસમાં સહન કરે છે. દેખાદેખીએ નઠારા કામમાં પણ ઉમેદ થાય છે. એમ અભ્યાસે તંબાકુ ખાવાનો મહાવરો થાય છે, અને પછી ન મળે તો ગોઠતું નથી; છતાં પણ જ્યારે તંબાકુ ખાવા છોડી દેવાનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો દુઃખરૂપ લાગે, પણ પછી ધીમે ધીમે સુખરૂપ થઈ જાય છે, અને પછી તો તંબાકુનું એક પણ પાંતરં ભૂલથી મોંઢોમાં આવી જાય, તો તેપણ તેને અણુગમે કરે છે. આ પ્રમાણે મનમાં પણ અમુકરીતે સુખદુઃખ રહેલાં નથી, તેથી મનને સુખરૂપ બનાવવાનું આપણા હાથમાંજ છે. મનને સાધ્ય કરવું, દુઃખ તરફ દ્રષ્ટિ જવાજ ન દેવી, કે જેથી કલેશ થવા પામેજ નહિ. સર્વ સ્થિતિમાં સુખ બુદ્ધિજ રાખવી. રોગમાં પણ સુખી છું એમ માનવું. ઉપલક્ષ્ય જોતાં એમ લાગે કે, રોગમાં સુખી છું એમ કેમ મનાય ? — તો વિચાર કરો કે રોગમાં જે દુઃખ થાય છે તેટલીજ પ્રતિકૂળતા છે;

તેને વિસારી નાંખવાને બીજી તમામ અનુકૂળતા બસ છે; કેમકે રાગી માણસને કાંઈ કામ કરવું પડતું નથી, પથારીમાં સૂઈ રહેવાનું હોય છે, બીજા બધા તેની ચાકરી કરે છે, શીરો ખાવાનો મળે છે, અને ભયંકર રોગ હોય તો તો ખાવું પીવું તેને કાંઈપણ ગમતું નથી. ખાવાનું સાંકું સાંકું લાવે તો તે લેવા તે ના પાડે છે, તમામ ઈંદ્રિયો તેને વશ રહે છે, જીભનો સ્વાદ હોતો નથી, મધુર ગાયન સાંભળવું ગમતું નથી, અને મહા મહેનતે ચોગીયો પણ ઈંદ્રિયો વશ કરી શકતા નથી, તે તમામ ઈંદ્રિયો એને વશ જેવી થઈ જાય છે. જોકે એ સ્થિતિ જ્ઞાન વિનાની હોય છે, તોપણ આવી અનુકૂળતાનો વિચાર કરી વૈરાગ્ય બુધ્ધિથી એ સ્થિતિ પણ સુખરૂપ માની શકાય છે. નહિ- તો મોટો રાજા હોય કે ઈંદ્ર હોય તોપણ, તે પોતાને દુઃખી માનવાધારે તો તે દુઃખીજ છે. દુઃખ દ્રષ્ટિમાં દુઃખજ હોય. હવે વિચાર કરો કે સુખ શું છે ? બધા સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, માટે સુખ શામાં છે તે સમજવું જોઈએ. સાધન ખોટાં પકડે અથવા ખરાં પકડે અને તે સાધનનેજ સુખ માને તો તે પણ ઠીક છે, પરંતુ સાધન એ કાંઈ ફળ નથી. ફળનો સાધનથી જીદું અને સાધનમાંથી ઉત્પન્ન થનારું છે. ભક્તિ ઉપાસનાને કંટલાક ફળ માને છે. ભક્તજનને ભગવાન પૂછે કે વરદાન માગો, તો તે કહેશે કે મારે મુક્તિ નહિ જોઈએ; સદાકાળ તમારા ચરણ કમળની ભક્તિ આપો. વૈરાગી- ને પૂછીએ તો કહેશે કે સદાકાળ મારો વૈરાગ્ય કાયમ રહે. જગત્ના મનુષ્ય- વ્યવહારમાં મશગૂલ મનુષ્યોને પૂછીએ તો તે કહેશે કે દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં સુખ છે. સેવીંગ્સ બેંક (Savings Bank) માં રૂપિયા એકઠા કરવા, ધરેણું કરવા, એમાં સુખ માને છે. દ્રવ્યનો ઉપભોગ અથવા ઉપયોગ કરવામાં તત્પર રહેતાં નથી. દ્રવ્યનો બોજો વહે છે, દુઃખરૂપ સોના રૂપાની બેડીઓ પહેરે છે અને તેમાંજ સુખ માની લે છે. પણ સુખ જો કાંઈ પણ હોય તો તે ગેલટાઈ જાય એવું સુખ હોવું ન જોઈએ. સદાકાળ નીભે એવું સુખ-ખરું સુખ છે અને તે મનને ચંચળતાથી રહિત કરવાથી, ચિંતાથી તથા વિદ્વેષથી રહિત કરવામાં સમાયલું છે. દરેક વસ્તુ સ્વભાવે અચળ છે, તેને ચૈતન્યની સત્તા ચલાયમાન કરે છે. તેમજ મનને બહારના નિમિત્તે જે ચંચળતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેની સ્વાભાવિક માની લેવામાં છે, બાકી સ્વાભાવિકપણે તો એ સ્થિર છે. દીવાને જેમ પવન આવવાથી હાલવું પડે છે, તેમ મન પણ બહારના નિમિત્તે

ચંચળ થાયછે. કમનૌ ધકકા મનના ઉપર આવેછે; તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તો મન અને તૃષ્ણા એક બીજાને પરસ્પર ધકકા આપે છે, પછી પહેલ ક્યાં ધઈ તે પણ પરખાતું નથી. જેમ મંદીરની બે પાસાની પૂતળી એક મધ્યબિંદુના દાંડાપર રહી, એક તરફથી હલાવીએ તો પછી બન્ને તરફ હાલ્યાંજ કરે છે. એ મંદીરની પૂતળી ઉપરથી મનની આ સ્થિતિ વિષે બોધ સેવાનો છે. ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય, ભોગની પ્રાપ્તિ થાય, તેના સંસ્કાર વડે વળી ઈચ્છા થાય, એ પ્રમાણે ચક્ર ફર્યાં કરે છે. સ્વપ્નની સ્થિતિ તપાસીએ તો તેમાં હજારો પદાર્થ દેખાય છે, પણ ખરું જોતાં તો તે પદાર્થો છજ નહિ. પદાર્થ ખડા કરવાં એ મનની ભાવનાજ છે. સુષ્પદુઃખ માનવું એ મનને નવરાનો ધંધો છે. મનનો નાટક સધળો બની રહ્યો છે અને એ નાટક આપણે મનના દ્રષ્ટાંરૂપે જોવાનો અથવા તો સાક્ષીરૂપે જોવાનો છે. નાટકમાં લગ્નનો આનન્દ આવે, ઘડીમાં મરણનો વિલાપ ભજવાય, પરંતુ જોનારને તો બન્ને પ્રસંગે સરખોજ આનન્દ થાય છે. માત્ર બાળક લગ્ન પ્રસંગે હસે છે, મરણનો વિલાપ જોઈ રહે છે, કાળા કપડાં પહેરવાથી કાળો માણસ કહેવાય, પરંતુ શરીરનો રંગ તો અસલ હોય તેજ રહે છે. તેવી રીતે મનરૂપી વસ્ત્રથી જૂદો જે આત્મા તે વસ્ત્રના રંગરૂપી સુષ્પદુઃખથી રંગાતો નથી. મનને દુઃખ થાય, તે દુઃખ આત્મા પોતાનું માને, એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. અજ્ઞાનમાં વિપરીત જ્ઞાન મળે છે, એટલે મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર અજ્ઞાન તુકસાન કરતું નથી કેમકે નિદ્રામાં પણ અજ્ઞાન તો છેજ, પણ ત્યાં આત્મા અજ્ઞાનના પડદામાં ઢંકાયલો છે, ત્યાં અજ્ઞાન એજ તેનો વિષય છે અને અજ્ઞાનનેજ ત્યાં તે પ્રકાશે છે. પોતાને પરિચિન્ન માનવું, એ વિપરીત જ્ઞાન છે અને વિપરીત-જ્ઞાન એટલે કલ્પના છે. નથી ત્યાં ઉભું કરવું, એનું નામ કલ્પના. દોરી હોય તેને સર્પ માનવો એ ભ્રાંતિ છે. શરીરસંઘાત મરણુશીલ છે: આત્મા મરણુશીલ નથી. મરવામાં શું દુઃખ છે ? એક ધર છોડીને બીજા ધરમાં જતાં અવધડ તથા દુઃખ જણાય છે, પણ નવા ધરમાં ગયા પછી ત્યાં ગોઠી જાય છે અને પછી ત્યાંનું સુખ એવું લાગે છે કે પાછલા સુખને યાદ પણ કરતા નથી. છોડીએને બાપનું ધર છોડી સાસરે જવાનું દુઃખ પ્રથમ લાગે છે, પણ સાસરામાં વળી સુખ હોય તો પછી પીયેરનું નામ પણ લેતી નથી. જે બોકો પુનર્જન્મને માને છે, તે આ જન્મમાં એવા મશગૂલ થઈ રહ્યાં છે,

કે તેમને ગયા જન્મનો દેહ યાદ પણ આવતો નથી અને આ જન્મનો દેહ છોડવો બહુ દુઃખરૂપ લાગે છે. તેણે ભવિષ્યના જન્મને માટે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે જેથી તેના નવો જન્મ આના કરતાં ઉત્તમ થાય અને તેથી મરવાનું દુઃખ રહે નહિ. અહીં કરતાં ઉત્તમ સ્થાનકે જવાની હોંસ રહે કેમકે સર્વ તૈયારી કરી રાખી છે, એવા સારે રસ્તે ચાલનારા પુરુષને મરણનું દુઃખ કેમ હોય ? જે માણસ પોતાને સર્વત્ર બ્રહ્મરૂપ સમજી ચાલે, તેને તો મરણ છેજ ક્યાં ? તેના દેહાદિને મરણ હોય તો તેની તેને શી પરવા છે કે તેને દુઃખ થાય ? પાપીનેજ જીવતાં, મરણ સમયે અને મરણ પછી કષ્ટ છે. પુનર્જન્મ માનવામાં તો ઉત્તમ જન્મ પણ લેવો પડે, પણ શરીર ન આવે એવો ઉપાય કરવો જોઈએ, કેમકે માને તેને જન્મ છે. જેને જન્મની કલ્પના નથી, તેને પુનર્જન્મ છેજ નહિ. અપ્તાવક કહે છે કે :—“મુક્તાભિમાની મુક્ત છે બંધાભિમાની બદ્ધ છે.” તથા “જેવી મતિ તેવી ગતિ” એમ પણ કહેવાય છે. ભૂતની કલ્પના કરે, તેને જ્યાં જાય ત્યાં ભૂતજ દેખાય છે. “ઓ ભૂત આવ્યું” કહી ભડકી ઉઠે છે. માટે સારી ભાવના કરવી અથવા તો ભાવનાજ ન કરવી. આત્મા સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહિ એવી દ્રઢ ભાવના થવી જોઈએ અને તે થયા પછી રામે રામ વ્યાપી જવી જોઈએ. નસે નસ હૃદય અથવા કોઈપણ ભાગ ચીરી જૂએ તો એ ભાવના સિવાય બીજું નજરે પડેજ નહિ એવી સુદ્રઢ થવી જોઈએ. જ્ઞાનની અવધી એજ છે કે દેહાદિક વિષે અધ્યાસ છૂટે અને નિઃશંક બ્રહ્મમાં એક તાર લાગી રહે પછી બદલાય નહિ. ઘર વધે તેની સાથે આપણે વધતા ઘટતા નથી, તેમ શરીરસંઘાતમાં સુખદુઃખ થાય તેની અસર આપણને થવી જોઈએ નહિ. સુક્ષ્મશરીરમાં અનાદિ સ્થૂળશરીર ગણવાં, કેમકે પૂતળાને અથવા મૃતકને શરીર કહેવાય નહિ. શરીરસંઘાતમાં સુખદુઃખ છે, બાકી મનુષ્યને સુખદુઃખ નથી અને પ્રાણીમાત્ર પણ સુખદુઃખથી રહિત છે. એક ઓરડામાં પચીસ માણસ સૂતા છેઃ આસપાસ સઘળું શાન્ત છેઃ સહુ ઘાઠ નિદ્રામાં પડ્યા છેઃ તેમાંના એક જણને સ્વપ્ન આવે છે કે અંગ્રેજ સરકારનું આખું લશ્કર લાખો માણસપર તોપના ગોળા ચલાવી જય મેળવી રહ્યું છે, જ્યાં ત્યાં ઉત્પાત અને પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, પણ આ સઘળા ઉત્પાત છતાં જેને સ્વપ્ન થયું છે, તે માણસ તો જાગી બેઠો ત્યાંજ નિરાંતે સૂતેલોજ છે અને તેના ઓરડામાં સઘળો ઠંકાણો શાન્તિ તેવીને તેવીજ છે. આ સ્વપ્નની દોડાદોડની

કોઈને ખબર કે અસર પણ નથી. તે જેવી પેલા માણસની કલ્પના છે, તેવાંજ આ જગતના ઉત્પાત, પ્રવૃત્તિ અને દોડાદોડ, એ પણ કલ્પના છે. જાદુના ખેલ જેવી માયા છે. જાદૂગર ઘડીમાં બગીચો બનાવી દે તોપણ તે જગા અસલ જેવીજ છે; માત્ર બગીચો થોડો વખત ભાસે છે. મેંજીક લેન્ટર્ન (Magic lantern) માં નવા નવા દેખાવો દેખાય છે પણ તે ખરાં હોતાં નથી. કોઈ કહેશે કે અહીંતો બીજી વસ્તુઓને લીધે ભાસે પણ આત્મામાં જગત કેમ ભાસે છે? તો જાણવું કે ભાસ્યું તેમાં શું બગડી ગયું? લોટાનું પાણી હાલે તોપણ પાણીજ છે; હાલવું ન હાલવું એ તેનો અનુભવ છે. તેમાંના જળમાં તરંગ થાય ન થાય તોપણ એ જળજ છે, કેમકે સ્થિરતા અને ચંચળતા એ બેમાંથી કાંઈ ખરું નથી. એ બન્ને આભાસ છે. આરસામાં આકાશનો આભાસ પડે છે અને દોડતા પક્ષીનો પણ આભાસ પડે છે, તેથી આરસામાં કોઈ સ્થિર થયું નથી કે કોઈ અંદર ભરાઈને દોડ્યું નથી. તેવી રીતે ચૈતન્યમાં સંઘળું આભાસજ છે. આત્માનું સ્વરૂપ અનુભવ છે, માટે ચંચળતા અચંચળતાનો અનુભવ આત્મામાં ભાસે એ તેનો સ્વભાવજ છે; એ નિવૃત્ત થાય તો આત્મા કહેવાયજ નહિ. જળ દંડુ ન હોય, અગ્નિ બાળે નહિ, તો તેને જળ અથવા અગ્નિ કેમ કહેવાય? માટે વિષયમાંથી અનુભવને જૂદો કરીને ઓળખવો; જાણવાપણું તો એક રસજ છે. અનુભવના આકારોમાં અને વિષયોમાં ફક્ત ભેદ છે. અનુભવ તો સત્ય છે, પ્રકટ છે અને એ અનુભવ સમાધીથીજ થાય અને વ્યવહારમાં નહિ થાય એમ નથી. કહ્યું છે કે:—
“યન્ન યન્ન મનો યાતિ તન્ન તન્ન સમાધયઃ” એટલે જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં સમાધીજ છે. ભેદનું ભાન નહિ થવું જોઈએ. ભેદ દેખાતાં પણ અભેદ ગણવો. જ્યાંસુધી બહિર્દ્રષ્ટિ ત્યાંસુધી અંતર્મુખ કરવાને પ્રથમ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, પણ પછી તો બન્ને વૃત્તિ કહાડી નાંખવી, એટલે અખંડ સુખ રહેશે અને તેજ ખરું સુખ છે.

૬. દ્વૈત-ભયાભાવ.

કસ્માજ વિભેમીતિ તત પવાસ્ય ભયં વીયાય
કસ્માદ્યભેષ્યદ્ દ્વિતીયાદૈ ભયમ્ભવતિ ॥

બૃહદારણ્યકોપનિષત્.

અર્થ:—પ્રજાપતિએ કહ્યું: “ભય શાનાથી થાય છે?” એમ કહેતાંજ ભય જતું રહ્યું; “મને ભય શાથી થતું હતું?” એમ વિચારતાની સાથેજ ભય જતું રહ્યું; કારણકે દ્વૈતથીજ ભય થાય છે.

અખંડસ્વરૂપ આત્માને વિષે કલ્પના કેમ સંભવે? આત્માને શો સ્વાર્થ સાધવાનો છે? મનુષ્યને સ્વાર્થબુદ્ધિ હોવાથી મનુષ્ય હજારો કલ્પના કરે એ સંભવે છે. ઉપર મૂળજ્ઞ શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અનુભવ સ્વરૂપ છે અને અનુભવ અભેદ છે. કલ્પના શી વસ્તુ છે? માત્ર એતો જ્ઞાનનો અમકારો છે. આત્મા શાન્ત છે છતાં ભાવના કાંઈ કાંઈ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે. સૂર્યનું તેજ આરસાપર પડી ભીંતપર ઓળો જાય છે, જેથી લોકો ભીંતપરના ઓળાને પ્રકાશ કહે છે અને મૂળ સૂર્ય પ્રકાશ-સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે; તેમજ મૂળ આત્માનો પ્રકાશ અંતઃકરણમાં અને ત્યાંથી જીવાત્માપર ઓળો પડે, જેથી જગત્ સત્ય મનાય છે અને મૂળ આત્મા ભૂલી જવાય છે. કાંઈ કહેશે કે નિદ્રા અને સમાધિમાં અજ્ઞાનજ છે પણ તેમ નથી. ત્યાંપણ સામાન્ય જ્ઞાન છે; વિશેષ જ્ઞાનનો બાધ છે. ત્યાં અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ ભાસતાં નથી કેમકે એ સાપેક્ષિક શબ્દો છે. કાંઈ આપણને પૂછે કે “ધરમાં કાંઈ છે?” આપણે એની શંકા “કાંઈ છે કે નહિ” તું નિરાંતરણ કરવા કહીએ કે—“હું છું;” આ સાપેક્ષિક વાત થઈ. “હું” એ શબ્દ વિધિમુખ નથી પણ “નથી” ની અપેક્ષાથી છે. દરેક નામ નિષેધરૂપ છે; બીજાંથી નિરાળા પડી ઓળખાવા માટે છે. “બ્રહ્મ” શબ્દ પણ નિષેધમુખ છે. દરેક શબ્દ એટલે નામરૂપ તો ભેદને દ્રઢ કરે છે; કેમકે જગત્ એટલે શબ્દજનન. જેમ ફૂલની-જનન થઈ તેમાં આકારોની જાળી પાડી હોય, તેમ શબ્દજનન ભેદ પાડી નામો-આકારો દેખાડે છે. શબ્દનો અભાવ હોય તો ભેદ છેજ નહિ.

હજ્જરો ઘડાં, નળીઆં, ફળ વગેરે માટીના વાસણો પડેલા છતાં મોટો વિદ્વાન હશે તો તેને પણ પૂછીશું કે: “ માટી છે ” ? તો કહેશે કે: “ ના ભાઈ માટી તો નથી.” પણ તે એમ નહિ કહે કે આ ઘડા વગેરે માટીના વાસણો માટીજ છે. એ તો કસમ ખાધને પણ કહેશે કે ભાઈ માટી તો નથી, કારણકે ઘડો અને માટી જૂદાં છે એમ સૌની કલ્પનામાં જન્મી ગયું છે. ખરું પૂછો તો માટીમાં અનેકપણું થયુંજ નથી; ભાવના દરેકને જૂદા કહે છે; એ દરેકમાંથી માટીપણું મટયુંજ નથી; માટીપણું તો એક કાયમજ છે. સોનાનાં જૂદા જૂદા દાગીના છતાં વિદ્વાનની નજર એમ રહે છે કે: “મારા ઘરમાં આટલા તોલા સોનું છે;” તેની દ્રષ્ટિ તો સોના તરફજ છે. વળી એક ડગલું આગળ જઈએ તો પરંપરાએ સંપ્રગુંજ માટી છે. માટીમાં બી વાવીએ તે બી તો માત્ર યંત્રરૂપ છે. તે કાંઈ ફેલાઈને વૃક્ષ થતું નથી, પણ જમીનના રસ સાથે મળીને ઝાડ થાય છે. બીતો તેવું તેવું રહે અથવા નાશ પામે, પણ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ યંત્ર પૃથ્વીના રસને પોતાના જેવા રૂપમાં લાવે છે. કાળો ઘોડો, લાલ ઘોડો યંત્રો છે. તેમને બધાંને એકજ જાતનો ઘાસ દાણો આપીએ તોપણ તેના વાળાદિ કાળાના કાળા અને લાલના લાલ થશે, કેમકે યંત્ર તેની તે વસ્તુને પોતાના જેવી બનાવી લે છે. શબ્દ એટલે શું છે ? કલ્પનાની મૂર્તિ એ શબ્દ છે. જે જે વસ્તુની ઓળખાણની જરૂર પડે તેને આપણી મરજી મૂજબ નામ આપીએ છીએ. વસ્તુ જૂદી તરિકે જાણે, પણ નામ જૂદા જૂદા લોક, જૂદાં આપે છે, તેથીજ ભાષાઓ જૂદી જૂદી હોય છે. હવે એ શબ્દની ગરજ જ્ઞાનવાનને છે મનુષ્યને છે. પશુઓ ધણું તો હવે શોકના ધ્વનિ કાઢે છે અને તેપરથી તેના મનની સ્થિતિનો ભાસ થાય છે. જેમ જેમ જૂદાપણું વધતું ભાસ્યું, તેમ તેમ સ્વાર્થબુદ્ધિ વધતી આત્મી. આતો માડું બીજે ખાઈ જશે, એમ ભાવના થવા લાગી, પછી કાયદા ઘડાયા. કાયદા તો આ દુનિયામાં શિક્ષા કરે, પણ પરલોકનો ભય આપવો જોઈએ, તેથી શાસ્ત્રો રચાયાં. દરેક ગુન્હાનું મૂળ જોશો તો સ્વાર્થજ છે. પશુપક્ષીમાં પણ સ્વાર્થ તો છે, પણ તેમનો સ્વાર્થ કાંઈક નિયમમાં અને હદમાં છે. તેઓ સ્વભાવની બહાર જતાં જણાતાં નથી. પશુપક્ષીને બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો ફાઈબોધ કરતું નથી. તે બોધતો મનુષ્યનેજ છે, કેમકે મનુષ્યની ઇચ્છાને મર્યાદા નથી. પશુપક્ષી તો પોતાની ઋતુઓમાંજ કામની તૃપ્તિ કરી લે છે,

આ પચ્ચીસ વર્ષમાં જુઓ કે કેટલી નવી શોધો થઈ કેવા કેવા ભોગાદિના વિષયોમાં વૃદ્ધિ થઈ. જે જે અક્ષતની વાતો નવી નીકળે, તે તે ભોગને વધારતું આવ્યું અને તેથીજ ભોગ મળવા લાગ્યાં. સુધારો નહિ પણ એક રીતે કહીએ તો બગાડો થયો; કેમકે ભેદબુદ્ધિ સ્વાર્થબુદ્ધિમાં અને ભોગાદિકમાં વધારો એજ જળ છે અને બૂલબૂલામણી છે. વિષયમાં ગુંથાયેલો પોતાનું ભોકતાપણું-સ્વતંત્રપણું છોડીને ભોગ્ય-પરતંત્ર-પરાધીન થઈ જાય છે. પાન ખાઈ મોઢું લાલ રાખવાની હોંસમાં ટેવ એવી તો પડી ગઈ કે પાનને આપણા વિના ચાલે પણ પાન વિના આપણે ચાલે નહિ. ત્યારે પાન સ્વતંત્ર થયું અને આપણે જે સ્વતંત્ર હતાં, તે પાનના ગુલામ-પરાધીન થયાં. પરંતુ એ આપણી કલ્પના-ભાવના છે; આપણી પાડેલી ટેવ છે. તે પાડવી નહિ અને પાડી હોય તો છોડી દેવી. દરેક ટેવ એવીજ આપણે નકામી હોરી લીધેલી છે; બાકી એવી એક પણ ચીજ નથી કે જેની આપણને ટેવ પાડવાની જરૂર હોય. પરમાત્માએ આપણને તો તદ્દન સ્વતંત્રપણાનું સુખ આપેલું છે. જુઓ કે જેની જરૂર છે તે તો મફત મળે છે અને છેકજ છૂટું મૂકી દીધું છે. હજારો ખરચતાં પણ નહિ મળે તે જ્યાં જોઈએ ત્યાં ભરપૂર છે. વાયુ વગર જરા ચાલે નહિ, તે જ્યાં જોઈએ ત્યાં અને શ્વાસોશ્વાસ જગતા ઊંઘતા એની મેળે બની રહ્યાં છે; વાયુ લેવાની શીકર, મહેનત કે તસ્દી પણ નથી. પાણી વગર થોડા વખત ચાલે તો તે હાથે વતી લેવાની મહેનત, બાકી જ્યાં જોઈએ ત્યાં ભરપૂર છે. નદી, નાળાં, વરસાદ વગેરે છે. અન્ન વિના નહિ ચાલે તો તે મહેનત કરી ખેડો, અથવા તો ફળફળાદિ ખાઓ. લૂગડાં-વસ્ત્રો શ્રીરામચંદ્રજી પહેરતાં તેવાં કૂમળાં, સુંવાળાં, શરીરને રક્ષણ કરતાં પહેરો. અનાજ જળના પણ પૈસા, માટીના પણ પૈસા પડે, એ આપણી પોતાની બૂલનું પરિણામ છે. એક ખીચડો થઈ રહીએ, તેથી બધું મોઢું થાય. મુંબઈના કાતરિઆમાં મરકી પણ થાય. જમીન કાંઈક ખુલ્લી પડેલી છે, પણ ત્યાં એકલાં રહેવું કેને ગમે? આપણી પોતાની કૃપણતા અને વિષયાસક્તિ દુઃખ આપે, તેમાં પરમાત્મા શું કરે? કાંઈ વસ્તુની આવશ્યતા નથી. જેટલી આદત પાડીએ તેટલી મહેનત. વગર જરૂરની વસ્તુ મેળવવા મથીએ ત્યારે તેમાં મહેનત વિશેષ, માટે જ્ઞાન-વાન મહાકર્તા મહાભોક્તા છે કેમકે તે ફળની દરકાર કરતો નથી.

અનુનને શ્રીકૃષ્ણનો ભગવદ્ગીતામાં એજ બોધ હતો કે: “ કર્તવ્ય કર.” એનુંજ નામ “ કર્મયોગ.” ફળની દરકાર રાખ્યા વિના કર્મ કરવાં, જેથી સ્વાર્થનો નાશ થાય છે અને સ્વાર્થ એજ બન્ધન છે. ઘીનો ઘડો જેમ પીગળાવવો તેમ સ્વાર્થને ઝીણો કરી કાઢી નાંખવાનો છે. કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન, એ ત્રણ યોગ એ સ્વાર્થને પીગળાવનારાં છે; તેમાં જ્ઞાનયોગ તો એક રસજ કરી નાંખે છે. ઉદ્ધતપણું એ કાંઈ સ્વતંત્રતા નથી. સંકલ્પની દ્રઢતા ફળ આપે છે. કોઈ કામમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરી પ્રથમથીજ પગમાં કુહાડો મારવો નહિ. દૃઢ સંકલ્પ હેઠળ સુધી મક્કમપણે નિભાવવો. દેવીના ઉપાસકે પ્રથમ સમય પત્યા પછી વાયદો કરવો નહિ કે આઠ દહાડા વળી બીજા; કેમકે અડગનેજ ફળ મળે છે. “ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ.” કોઈ બી વાવે અને કાઠી કાઠીનેજેયાં કરે કે કેટલું ઝિગ્યું? ઝિગ્યું કે નહિ? એવી રીતે તો બી અંકુર લેજ નહિ અને લીધું હોય તો તે પણ તૂટી જાય. આ દેહ પરમેશ્વરનું કાર્ય કરવાનેજ સરજેલો છે, એમ જાણવું. એક રોમ પણ નકામું નથી, કેમકે આપણે પણ વિરાટસ્વરૂપના એકાદા (કોઈએક) અવયવરૂપે છીએ. જુઓ કે એક હાથ કોઈને મારવા જાય, તો બીજા અવયવો ખેંસી રહેતાં નથી, તે પણ સહાય કરે છે. હાથ મારતો જાય, તો મોઢું ગાળ દેવા લાગે, આંખ ડોળા કાઢે અને પગ લાત મારવા તત્પર થાય. તેમ વિરાટના બીજા અવયવોને આપણે પણ મદદરૂપ છીએ. તેથી બનતી મદદ કરવી જોઈએ. એમાં આપણું શું છે? કાંઈજ નથી. આપણે માત્ર સૃષ્ટિક્રમ નિભાવવાનો છે; વિશ્વનું રક્ષણ એમજ થાય છે. આપણું રક્ષણ તોફાની બીજા બગડેલાં હોય ત્યાંલગી થતું નથી અને વિશ્વના રક્ષણમાં તો આપણું રક્ષણ આવીજ ગયું. “ શરીર અને તેના અવયવોની ” વાતથી જણાશે કે એકલું પેટ કે મોં કાંઈ કરી શકે નહિ; સર્વની ગરજ છે; કોઈ નકામું નથી. માટે યજ્ઞની જરૂર છે અને યજ્ઞનું મુખ્ય અંગે ત્યાગ છે. ગીતાજીમાં યજ્ઞનું કારણ દર્શાવ્યું છે. યજ્ઞ વેળા મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાનો છે અને મંત્રની શક્તિ અગાધ છે. શબ્દ સાધારણ હોય તેની શક્તિ જુઓ! કોઈ ગાળ દે તો લાલ ચોળ થઈ આખા શરીરમાં અસર થાય છે. કોઈ વખાણ કરે તો ફૂલાઈને જાણે સોના કરતાં વધારે સ્વર્ગનું સુખ મળ્યું ગણીએ; પછી તે ખોટાં વખાણ કરતો હોય કે ખરાં, પણ એવા ખોટાં વખાણના શબ્દો પણ એવી શક્તિ ધરાવે છે

તો મંત્રાદિકની અદ્ભૂત શક્તિ તો નિઃસંશય છે. શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, એ શબ્દોનો મહિમા અગાધ છે. કતકરેણું માટીનું કાર્ય છે, છતાં પાણીમાં નાંખે તો તમામ કચરો સાફ કરે છે. આહુતી અગ્નિદેવતાનું મુખ છે, માટે તે જે યજ્ઞને વિષે પડે તે દેવતાઓને પહોંચે છે. કાંઈ કહેશે કે પંચતત્ત્વ તો જડ છે; પણ જુઓ કે વાયુ વીકરે તો શું નહિ કરે? મનુષ્યોના મહા મહેનતે બાંધેલા મહેલોને એક મીનીટમાં તોડી ફેાડી નાંખે : જળ રેલમછેલ કરે; અગ્નિ લાલ્લ લગાડે; પૃથ્વી, દારૂગોળા, ધરતીકંપ, ટોરપીડો (Torpedo) વગેરે શું નહિ કરે? જુઓ કે વગર કારખાને જંગલમાં ઝાડો ઉગે છે, ઓસડો થાય છે, એ પંચતત્ત્વો જડ અને આપણે ચેતનવાળા એ કેવો ઇતિસાહ—કેવી માન્યતા? આપણે જરા-સરખું ચેતન, તો એ લોકોનું ચેતન તો વિશેષ છે; પણ ચેતનમાં નાનું મોટું ક્યાં છે? એ વસ્તુઓ પણ ચેતનમય છે અને બધુંજ ચેતન્યમય છે. અરે ! એટલુંજ નહિ પણ ચેતનમાં ચેતન છે. “તપેલામાં તપેલું ને માંહી કલંકા ઘોડો ખોલાય તો ખોલો નહિ તો બેઠાં માથું ફેાડો.” એ તાણું તૂટે એમ નથી; કળે ખોલવાનું છે. ફંચી સહેલી છે, પણ હાથ લાગવી જોઈએ. પછી છૂટ્યો કાયડો કાંઈ નથી. મોટા દેવતા પેટમાં, જેમ આપણા પેટમાં બીજાં જીવો છે, તેમ આપણે જીએ. સૂર્યાદિ-દેવતા જેવા તેવા છે? ઋતુ, વૃષ્ટિ, પ્રકાશ, નક્ષત્રચક્ર વગેરે સૂર્ય વડે છે. તેને ચેતન્ય નહિ હોય એમ બને? એતો ચેતન્યને ધીરવાવાળો છે. આપણે જરામાં ચેતનનું અભિમાન લઈએ અને જુઓ ચંદ્રની શીતળતા? તેથી આવા આવા દેવતાઓને આહુતી આપવા યજ્ઞની જરૂર છે. ત્રણ અંશ છે:—પાર્થિવ, વાયુનો અને જળનો. સૂક્ષ્મ અંશ ઉપર જાય છે, તે દેવતાઓ સ્વીકારે છે; પવિત્ર થઈ વળી અન્ન થાય છે. તેમાંથી શુદ્ધ સંસ્કાર થાય છે અને પછી શુદ્ધતા કાયમ રહે છે. કતકરેણુની પેઠે પૃથ્વીનો અંશ મલીન સંસ્કારને દૂર કરે છે. કર્તવ્યમાં બાધ નથી એ વિષે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. માત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિ રાખવી નહિ. ફળની આશા ઊંધા દોરવે છે. સ્વાર્થ યથાર્થ દેખે નહિ-બાંધેલો છે. ક્રોધમાં ખૂન કરે અને શાન્ત થાય ત્યારે ખૂનને સાફ નહિ કહે. દુનિયા આખી બગડે તો પણ આપણે તો સરળ ચાલવું અને દુઃખ પડે તો તે સહી લેવું. “સહીએ સંકટ સર્વ પણ કહીએ સાચી વાત, લઈએ સુખ પરલોકમાં રહીએ સુખી દિનરાત.” સુખતો સ્વાર્થ રહિત અભેદમાંજ છે.

તા. ૧૦-૮-૧૯૦૩.

૭. કલ્પના.

અનિશ્ચિતા યથા રજ્જુરન્ધકારે વિકલ્પિતા ।

સર્પધારાદિભિર્ભાવૈસ્તદ્વદાત્મા વિકલ્પિતઃ ॥

ગૌડપાદાચાર્ય :.

અર્થ:—નિશ્ચય ન થવાને લીધે રજ્જુને જેમ સર્પ, ધારા, ઇત્યાદિરૂપે, અંધકારમાં કલ્પાય છે, તેમ આત્મા પણ કલ્પાયો છે.

આખા જગત્નો આધાર કલ્પના ઉપર છે; જેવી ભાવના તેવું ભાસે છે. જેમ જળમાં તરંગ ભાસે છે, પણ તે કંઈ જળથી જૂદો નથી અને આકાશમાં તરવર ભાસે છે, પણ તે આકાશથી જૂદો નથી, તેમજ આત્મામાં જગત્ ભાસે છે, પણ તે આત્માથી જૂદું નથી. આકાશમાં મોતીની માળા જેવું કાંઈ વખત દેખાય છે તેને તરવર કહે છે. જગત્ વગેરે દેહાદિક દેખાય છે તે સર્વ આત્મસ્વરૂપ છે. નથી એક, નથી બે; જે દેખાય છે તે ભાસે છે અને નથી દેખાતું તેવો છે તે છેજ. દોરીમાં સર્પ ભાસે છે; નથી દોરી નથી સર્પ. આત્માને કેટલાંક અભાવરૂપે સમજે છે, પણ આત્મા કંઈ અભાવ નથી. જે કંઈ પોતાનું જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અથવા જેને આપણે જાણવું કહીએ છીએ તે આત્મા છે અને જે જાણવામાં આવે એવું છે તે તો અનાત્મ છે-જેવું કે શરીરાદિ. શરીર એજ જગત્નું બીજ છે અને આ દેહ છે તેપણ જાણવાની અંદર ભાસે છે. ભાવ અભાવ સંધળું જાણવામાં ભાસે છે. દીવો હોય તો દરમાંથી નીકળેલી ઉંદરડી ભાસે છે; અંધારામાં ભાસતી નથી. જ્ઞાનતો સ્વતંત્ર છે, તે કાંઈ વિષયની અપેક્ષા રાખતું નથી. પ્રથમ જેનો અભાવ હતો, તે ભાસ્યું; પછી તેનો લય થયો. એવી રીતે—“અભાવ,” “ભાસ” અને “લય” એ સંધળાંને પ્રકાશનાર દીવો તો કાયમજ છે. પદાર્થને દીવાની અપેક્ષા છે નહિતો તે ભાસે નહિ. કાગળ તથા કાગળમાં ભાસતી સફેતી જૂદાં પાડી શકાતાં નથી કેમકે સફેતી જૂદી પાડીએ તો તેનું કામળપણ કાયમ રહેતું નથી, પણ આત્માથી જગત્ જૂદું પાડીએ તોપણ આત્માનું આત્માપણ કાયમ રહે છે. જગત્ ન ભાસે ત્યારે

આત્માનો અભાવ નથી. કોઈ કહેશે કે નિદ્રામાં સૂઝતું નથી તે વાત ખરી, પણ જ્ઞાન તો છે. માત્ર તે જ્ઞાન, અજ્ઞાનના પડદાથી ઢંકાયેલું છે. જન્યતમાં પણ અજ્ઞાનનો પડદો કાયમ છે, પણ ફેર એટલો છે કે એ પડદાની એક બાજુ સાદી ને બીજી બાજુ વેલખુદાવાળી છે. નિદ્રામાં પડદાની સાદી બાજુ આપણી તરફ રહે છે અને જન્યતમાં વેલખુદાવાળી બાજુ રહે છે તેથી નવા નવા ખુદા ઉઠે છે-તે આ જગત્, આ દેહ, ઇત્યાદિ. એને લોકો ભ્રમ અથવા ભ્રાંતિ કહે છે અને તેના ત્રણ અંશ છે :-

૧. સામાન્ય જ્ઞાન, ૨. વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ અને ૩. અન્યથા જ્ઞાન.

“વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ” એનું નામ અજ્ઞાન છે. જ્ઞાનનો અભાવ એ કંઈ અજ્ઞાન નથી કેમકે સામાન્ય જ્ઞાનનો અભાવ સંભવતો નથી; તે તો સદા વ્યાપી રહેલું છે; તેમ ન હોય તો અંધારું કેવી રીતે દેખાય ? કંઈ નહિ તો અંધારાને જોવાને નેત્ર તો જોઈએ અથવા મનનો પ્રકાશ તો જોઈએ. વસ્તુના અસ્તિત્વનો અભાવ એનું નામ અજ્ઞાન છે. સામાન્ય જ્ઞાન કંઈ બજારમાંથી લાવવાનું નથી તે તો સ્વભાવેજ પ્રકાશે છે. કંઈક છે એમ જે સમજાય છે તે સામાન્યજ્ઞાન છે. દોરી જણાતી નથી એ અજ્ઞાન છે; સર્પ જણાય છે એ અન્યથા જ્ઞાન છે. આત્મજ્યોતિ એવી છે કે તે ધરના દીવા માફક બારીને તથા બારી આગળ મૂકેલા પદાર્થને તથા ધરના પલંગાદિને તથા પોતાના ગ્લાસને તથા તેમાંના તેલને સર્વને પ્રકાશે છે. એ આત્મજ્યોતિ કાષ્ઠને આધારે નથી. એ આપણું પોતાનું સ્વરૂપજ છે. “મારું જ્ઞાન” એ પ્રમાણે કહેવું, એ વાક્ય વિરોધી છે. કારણકે પોતે જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે. પ્રકાશ વગર વસ્તુ જોવાતી નથી. પણ પ્રકાશ બધી વસ્તુ સાથે એવી રીતે મિશ્ર જણાય છે કે લોકો વસ્તુને જોઈએ છીએ એમ કહે છે અને પ્રકાશ જોવા છતાં પ્રકાશ જોય છે એમ કહેતાં નથી. વસ્તુપરનો પ્રકાશ વસ્તુથી જૂદો કહાડી ખતાવાય નહિ, પણ એતો ભૌતિકપ્રકાશ જાણવો. જ્ઞાનપ્રકાશની વાત તો એવી છે કે સૂર્ય તેજસ્વી છે એ પણ જ્ઞાનમાં જણાય છે. જે લોકો માત્ર પોપટની પેઠે કહે છે કે: “આત્મા સત્ય જગત્ મિથ્યા” તે લોકો તત્ત્વને ઓળખીનેજ કહે છે તેમ નથી. જગત્નો નિષેધ થાય તો “મયિ યથા સકલં જાતં મયિ યથા લયં યતિચ્છ” એટલે “સધણું મારામાં ઉત્પન્ન થયું છે અને મારામાંજ લય થાય છે,” એ વાત સિદ્ધ

થાય નહિ. જગત્ પોતામાં ઉઠે છે, એ બોધ તૈયાર થવો. જોઈએ અને તેની કૂંચી, જાગ્રત સ્વપ્નાદિ અવસ્થા નિરંતર અનુભવ આપે છે. માટે બહિર્મુખ દ્રષ્ટિ છોડવી અને નિદ્રામાં જે અભાવ છે તે અભાવને અંતે હું રહું છઉં એમ જાણવું અને કલ્પનાથી અતીત થવું. ઉંઘમાંથી જાગે ત્યારે પડદો ઉઘડે છે અને કલ્પના જગત્ને ખડું કરે છે જેથી રાતે ઉંઘમાં અદ્રશ્ય થયેલું દ્રશ્યજગત્ પાછું દ્રશ્યમાન થાય છે નાટકનો પડદો ખેંચનાર કોઈ બીજું હોય છે, પણ સ્વપ્નનો પડદો બંધ કરી જાગ્રતનો પડદો ઉઘાડનાર તો પોતેજ છે. પોતાની મેળે પોતે જાગ્રતનો પડદો ઉઘાડે છે એટલે સુખદુઃખ સત્ય જેવાં ભાસે છે. ફક્ત જાણુ ફેરવવાની છે અને પડદાની જાણુ ફેરવાતી કાંઈક બારીક તપાસ કરનારને માલમ પણ પડે છે. સ્વપ્ન એ અડધા કલાકનું જગત્ કહીએ, તો એક દિવસનું જાગ્રત, બાર કલાકનું જગત્ છે. લોકો અડધા કલાકના જગત્ને છોડીને બાર કલાકના જગત્માં સત્યતા માને છે; પણ કલાક એ પણ કલ્પના છે. શાસ્ત્રપુરાણ વગેરે એવી એવી વાતો કહે છે કે જે રોજના અનુભવથી વિરુદ્ધ ભાસે છે કેમકે ભૂલમાં ભેદ છે અને ભેદમાં ભય છે. એક ડૂબકી મારે તો ઉપરના લોકને પાંચ મિનીટ ભાસે, પણ પાણીમાં વરસો વિતી ગયાં જેવું ભાસે. સ્વપ્ન પાંચ મિનીટનું હોય પણ તેમાં છોકરાંના છોકરાં થઈ ગયાં ભાસે, એવી કાળની કલ્પના છે. ભેદમાં ભય છે, તેનો દાખલો જુવો :— ભૂલ અનાદિ ચાલી આવી છે; એક ખેડુત ગાંસડીમાં ઘાસ નાંખી પોતાને વાંસે રાખી ઘેર આવતો હતો, તેને કંઈ કરડ્યા જેવું જણાયું. તે તેની બહુ દરકાર નહિ કરતાં ઘેર આવ્યો અને પોટલી ઘેર મૂકી વાળુ કરવા બેઠો; બીજે દિવસે ખેતરે રોટલા ખાઈ કામે ગયો; ત્યાર પછી એની સ્ત્રીએ પોટલી છોડી તેમાં એક સર્પ ઘાસની સાથે હતો તે તેને કરડ્યો અને તેના ભયમાં ઝેર ચઢવાથી તે સ્ત્રી મરવા જેવી થઈ ગઈ; તેની ખબર ખેડુતને ખેતરમાં કહાવતાં, તે દોડતો દોડતો આવ્યો અને બધી વાતની ખબર કહાડતાં તેને જણાયું કે તેને જે કરડ્યો હતો તે પણ આજ ઝેરી સાપ હતો; તેથી તેને હવે ધીમે ધીમે ઝેર ચઢવા માંડ્યું અને તે મરી ગયો, પણ પેલી ખાધને તો તરત ઉપાય થવાથી તે બચી. આપરથી જણાશે કે કલ્પના ફેટલું કામ કરી શકે છે? એવાં દાખલા મળી આવે છે કે મન પર અસર થવાથી માણસ ગાંડા થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ

પણ ભાવનાથી મૃત્યુને પણ પામે છે. એક જણની આંખે પાટા બાંધી તેને કહેવામાં આવ્યું કે: 'શસ્ત્રવડે તારું લોહી કાઢી તારું મરણ નીપજાવવું છે'. પછી માત્ર એક ઝીણી સોયનો તેને સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો, એટલે તેને આસપાસની વાતચિત પરથી જણાયું કે શસ્ત્રોપચાર શરૂ થયો. પછી નિર્મળ પાણી એક એક ટીપું પાસેની તપેલીમાં ટપક ટપક એક જણે રેડવા માંડ્યું અને એમ બોલતો ગયો કે: 'અરે ! બિચારાનું લોહી કેટલું વહી જાય છે ? થોડા વખતમાં નબળાઈ આવશે'; એમ કહેતાંજ આસપાસના બોલોની અસરથી પેલા માણસની ભાવના દ્રઢ થતી ગઈ; નબળાઈ આવી અને મરણ પામ્યો. આ બનેલી વાત છે; એવો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો એમ કહેવામાં આવે છે અને એ સંબંધિત પણ છે. નબળા મનપર અસર વિશેષ થાય છે. માટે કહ્યું કે-મનોમય ભાવના માત્ર-સર્વ માની લીધેલું છે. જીવ અને પરમેશ્વર જૂદાં જૂદાં એમ ઘણા વખતથી દ્રઢ ભાવના થઈ ગઈ છે તે એકદમ છૂટતી નથી, પણ દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો હોય તોજ તે ફળે છે; નેપોલીઅન એક સીપાઈમાંથી મોટો રાજા થવા પામ્યો; શીવાજી એક ભૂદારામાંથી મહારાજા થવા પામ્યો; એ તેમની ભાવના વગર બન્યું નથી. માણસ ગમે તેવો હોય તોપણ કાને ક્યારે ફવી તક મળશે એ કહી શકાય નહિ; જે તક મળી લે ખરી. કાંઈ એવી ઘડી આવી જાય કે જે વેળા તેને આત્મદર્શન તત્ત્વ સમજાઈ જાય. પુરુષના નશીબ આડું માત્ર એક પાંતરુંજ છે. તે પાંતરું ઉડી ગયું કે બસ. સર્વ કલ્પના છે તે જગત્ની સત્યતાથીજ છે, માટેજ પ્રથમ ઉત્તમ અધિકારી થવાની જરૂર છે. ઉત્તમ અધિકારી કાને કહેવો, કે જે જ્ઞાનસ્વરૂપને જાણી વર્તે. જ્ઞાનનો ડબ્બો ઉઘાડવો હોય ત્યારે ઉઘડે, બંધ કરવો હોય ત્યારે બંધ કરે, એ પોતાના સ્વાધીનની વાત છે. મારે મારી આંખ ઉઘાડવી અથવા બંધ કરવી એ મારી ખુશીની વાત છે. મન ઉઘાડવું કે નહિ એ પોતાના હાથમાં છે, પણ જેને મન સાધ્ય નહિ તેને બ્રાંતિ થાય છે. અતિ લાડથી મન સાધ્ય રહેતું નથી અને મનનાં ઉપરનું ઉપરીપણું જતું રહે, મન સ્વતંત્ર થાય છે અને આપણને વશ કરી લેછે. આરસીમાં મોઢું જોવું એમાં કંઈ બંધન નથી, પણ તેમાં વાધ છે એમ કલ્પના થાય એજ ભયનું કારણ છે. તેમ મનરૂપી દુર્ગામાં જે જે દેખાય તે આપણામાંજ છે એમ જાણવું અને સારું નરસું છે એમ ભાવના ભાવવી

નાહ, કેમકે આપણું મોટું હોય તેવું અંદર દેખાય, તેથી આરસી કંઈ ભાંગી નાંખાય નહિ; પણ મનનો આરસો તો એવો છે કે દેખાડે છે દ્વૈત અને સિદ્ધ કરે છે અદ્વૈત. માટે દ્વૈત છે તે અદ્વૈતને જોવાનો આરસો છે અને તે વડે જ દેખાય છે તે “ નેતિ નેતિ ” એટલે “ હું આ નહિ હું આ નહિ ” એમ સિદ્ધ કરે છે, બાકી જેમ અગ્નિમાં બરફના કટકા સંભવતા નથી તેમ આત્મામાં જગત્નો સંભવ નથી. દર્પણમાં ઊકરડો દેખાય તેથી કંઈ દર્પણ મક્કીન થતું નથી, તેમ જ્ઞાનમાં સાફ નરસું ગમે તે ભાસે તોપણ જ્ઞાન તો નિર્મળ રહે છે અને જ્ઞાનીને કંઈ અસર થતીજ નથી. મનને એવું કરવું એને માટે તેવી ભાવનાની જરૂર છે અને મન સાધ્ય થયા પછી, તે કલ્પના પણ છોડી દઈ, સ્વાભાવિક આનન્દસ્વરૂપમાં રહેવાય છે.

તા. ૧૮-૮-૧૯૦૩.

૮. નિર્વાસનનું જગત્.

उद्ध्वस्तमसदाभासमुत्पन्नगरोपमम् ।

वर्षप्रोन्मृष्टचित्राभं जगत्पश्यत्यवासनः ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—ઉજ્જડ થયેલું, અસત્ આભાસરૂપ, ગંધર્વનગર જેવું, વર્ષાથી ભુસાઈ ગયેલા ચિત્ર જેવું, વાસનારહિત, જ્ઞાની જગત્ને દેખે છે.

માણસ પોતાને જીવ માની બેઠો છે અને કંઈ કંઈ સંકલ્પો કર્યો જાય છે. એક પછી એક સંકલ્પની ગુંથણીથી મોટી સંકલ્પજાળ બની રહી છે અને તેમાં તે પોતાને હાથેજ ફસાઈ રહેલો છે, તે છતાં ખૂમ પાડે છે કે મને મુક્તિ મળતી નથી, પણ સંકલ્પજાળમાંથી પોતાની મેળે જ છૂટે તો મુક્તજ છે. બીજો કાણુ આવીને છોડવે એમ છે? આત્માને વિષે કંઈ સંકલ્પ છેજ નહિ; આત્મા તો શબ્દાદિથી પણ અતીત છે, કેમકે આત્માનું વ્યાપકપણું કહીએ તો તે પરિચિન્નતાની અપેક્ષાથી છે. દરેક માણસ મુકાબલો કર્યા વિના કંઈ કહી શકતો નથી. પ્રથમ પોતાને મુકાબલે નાનું મોટું કહે છે-કે ફલાણા મારાથી મોટા છે,

અને હલાણા મારાથી નાનાં છે. પણ આત્મામાં કંઈ પણ ગુણનો આરોપ કરીએ તો દૈતાપત્તિ થાય, તેથી આત્મા ઇન્દ્રિય અથવા મને કરી જણાય એવો નથી; તે તો સંકલ્પની અથવા ધારણાની મર્યાદાની પેત્રી પાર છે. જેમ દ્રષ્ટિની મર્યાદા છે કે જ્યાં આકાશ અને પૃથ્વી મળી ગયેલાં દેખાય છે, તેમ જગત્ની મર્યાદા અને દરેક ઇન્દ્રિયની મર્યાદા છે. તેમજ મનની મર્યાદા પણ અમુક છે, તેથી આત્મા તેટલે દરજ્જે મનગોચર થઈ શકે. આપણે પોતે કલ્પનાના વિષય થતાં નથી કેમકે અનાત્મ દેહે સંસારની કલ્પના થાય છે અને તે પણ સત્ય માનીએ છીએ તેથીજ થાય છે, બાકી ખરું જેતાં સ્વપ્નના પદાર્થની પેઠે ત્રણે કાળમાં જગત્ છેજ નહિ-વળી જગત્ એતો અભાવ છે અને અભાવ સ્વતંત્ર હોઈ શકે નહિ, પ્રતિયોગીને લઈને છે, જેમ આત્માને વિષે સંકલ્પ નથી, તેમ અભાવ એવા જગત્ને વિષે પણ સંકલ્પ નથી, કેમકે જગત્ કંઈ સંકલ્પનો વિષય નથી. અંધારું એ અજવાળાને લઈને છે, તેથી ખરું જેતાં જે નથી તેનો સંકલ્પ કરીએ છીએ તેથીજ એતું નામ બ્રાંતિ કહેવાય છે. જગત્ને સત્ માને માટે સંકલ્પ જોઈ છે, પણ એની બ્રાંતિ દેહાભિમાનીને છાજે, બુદ્ધિવાનને શોભતી નથી. એ બ્રાંતિ માયાનું સ્વરૂપ છે અને માયા અથવા અજ્ઞાન વર્તમાનકાળમાં નથી. “માયા છે” એ તો વદતોવ્યાધાત દોષ થયો અથવા વિરોધી વાત થઈ. કોઈ કહેશે કે: “મને જીભ નથી” એ વદતોવ્યાધાત દોષ છે. કેમકે તને જીભ નથી તો તું “મને જીભ નથી” એમ જોડ્યો કેવી રીતે? “માયા” એનો અર્થ “જે કંઈ નથી તે” એવો થાય છે. માટે “માયા છે” એ વાત મિથ્યા છે અને માયાનો મળ તે ભેદબુદ્ધિ છે, કે જે ભેદબુદ્ધિ બંધન કરે છે અને જેમાંથી બીજામાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ થાય છે. જેમાંથી ગ્રહણ ત્યાગ બુદ્ધિ થાય છે તેમાંથી રાગદ્વેષ, પછી કર્મ, પછી પાપ પુણ્ય, પછી સુખદુઃખરૂપી ફળ, પછી સંસ્કાર, પછી પાછાં રાગદ્વેષ, એમ ચક્ર ચાલી રહ્યું છે. પણ એ સધળાનું મૂળ ભેદબુદ્ધિ અને ભેદબુદ્ધિ જાગ્રતમાં છે, નિદ્રામાં ભેદનો અભાવ છે. જગત્માં આપણને સાંકળે કે દોરડે કોઈએ બાંધ્યા નથી; આપણે તદ્દન છૂટા છીએ, પણ ધરની તથા કુટુંબની પ્રીતિની સાંકળે આપણે હાથે કરીને બંધાયેલા છીએ અને કવિ ગોદડરિમથ કહે છે તેમ: ‘એ પ્રીતિની સાંકળ જ્યાં જઈએ ત્યાં લંબાતી અને ખેંચાતી આપણી સાથે સાથે આવે છે.’

આ પ્રમાણે આપણી આસક્તિ આપણને બંધનમાં નાંખે છે, બાકી બાહ્ય-બંધન તો કંઈએ નથી. આપણે હાથે બંધાયેલા આપણી ખુશી હાથ તો છૂટીએ નહિતો બીજો કાંઈ છોડવી શકે એમ નથી. જાડને બાજેલો પુરુષ બૂમ પાડે કે આ જાડ મને છોડતું નથી તો તે વાત ખોટી છે; ઉલટો એ જાડને છોડતો નથી. તેમ તમે સંસારને પકડ્યો છે અને છોડતાં નથી અને ઉલટી બૂમ પાડો છો કે સંસાર તમને છોડતો નથી, પણ તેમ નથી. જો સગાં અને સંસાર તમને પકડી રાખતાં હોય તો તેઓ તમને મરવા દે નહિ. માટે ભેદબુદ્ધિ ટાળ્યા વિના કંઈ વળે એમ નથી. તિરોભાવ થાય, પણ અંકુર જાય નહિ; માટે બધું પોતાસ્વરૂપ છે એમ જાણીએ તો પોતાને વિષે રાગદ્વેષ કરવાની જરૂર નથી. પછી પોતાને સારી ઇચ્છા થાય તોપણ તે વિચાર કરે કે શું હું ઈંદ્ર નથી કે ઈંદ્ર થવાની ઇચ્છા કરું ? આત્મા કંઈ ઈંદ્રિયગોચર નથી. કાંઈ કહે કે: “મેં આત્મા દીઠો; કાંઈ કહે મેં અંગુષ્ઠતેજ જોયું.” હવે એ વાતોમાં એમ સમજવું કે જેને પોતાનાથી ભિન્ન માન્યો તે આત્મા નહિ પણ અનાત્મકોટીમાં સમજવો, કેમકે તે કલ્પનાનું સ્વરૂપ છે અને કલ્પના એ મનનો વિષય છે. “યતો વાચો નિવર્તેતે” એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. મીઠાનું પૂતળું દરિયાનું તળિયું શોધવા ચાલ્યું તે તળીએ જતાં પહેલાં તેમાં લય થઈ ગયું; તેમ મન આત્માને શોધતાં લય થઈ જાય ત્યાંસુધી આત્મા જણાય નહિ. દૂવામાં પડેલી મોતીની વાળી કહાડવા ઉતરનારો માણસ વાળી નજરે નજર જોયા પછી પાણીમાંથી નશીબ સંભોગે બહાર નીકળવા ન પામે, તો તેણે વાળી જોઈ છે એ વાત તે બીજાઓને શી રીતે કહી શકે ? ગુંગો ગોળ ખાય તે મનમાં મલકાય, તેમ કેટલાંક અનુભવ-બલકે તમામ અનુભવ શબ્દમાં આપેલૂં વર્ણવી શકાતાં નથી. “અહં બ્રહ્માસ્મિ” થી સાક્ષાત્કાર થાય, કેમકે કર્મ, ઉપાસના, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન એ સર્વેનું ફળ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” વૃત્તિ ખડી કરવાનું છે. એ પણ મનની વૃત્તિ છે, તોપણ એ સાક્ષાત્કાર કરનારી વૃત્તિ છે; બીજી રીતે સાક્ષાત્કાર થતો નથી. મન ભાવનાથી આત્મા સાથે એકરૂપતા કરે છે અને તે મન અને આત્માનો ભેદ કલ્પિત ભેદ પૂરતો થાય છે. શરીરમાં નેત્ર દેહને જોય છે, તેથી દેહ અને નેત્ર કંઈ જૂદા થતાં નથી પણ કલ્પિત ભેદ ખડો થાય છે. નેત્ર દેહને જોય તો હુંપણામાં અભેદ છે. તેમ મન આત્માને જોય એવો

કલિપત ભેદ થાય, તોપણ આત્મા અભેદ છે અને અબ્યાસે પારકું પોતીકું થાય છે અને પોતાનું પારકું થાય છે; ભાવના હોય તેવું થાય. મુખ્ય-
 ધમાં એક ધર વેચાતું લીધું અને રૂપિઆ મોકલી દીધાં તોપણ તે ધર
 ભેયું નહિ હોય અને ગમે તો ત્યાં થઇને આપણે જતાં હોઇએ, તોપણ તે
 માફ છે એમ કહ્યા વિના તે ધર આગળથી પસાર થઇ જઇશું, નહિ-
 તો ધર એકાં માફ ધર છે, એવી ભાવના કરીએ છીએ અને ત્યાં જઇ
 ભેઇએ ત્યારે માફ છે એવી ભાવના દ્રઢ થાય છે. જગત્ પણ ભાવના
 મય છે. જુઓ કે સ્નેહકાળે પોતાના પુત્રને પણ વિસરી જવાય છે. માટે
 જગત્ પણ અધિષ્ઠાનપર સ્વપ્ન છે. આત્મવેત્તાના સધળાં શરીરો છે,
 તે કંઈ અમુકનેજ પોતાનું શરીર ગણતો નથી. પર્વતનાં શીખરની માફક
 રહે છે, કે જ્યાં વાવાઝોડાની ચિંતા તેને અસર કરતી નથી. હમેશાં ઉદાર
 બુદ્ધિ રાખવી; પૈસાની ઉદારતાને તો મર્યાદા છે. જે કે દેહ પણ આપી
 દેવામાં કોઇ ઉદાર થઈ શકે છે, પણ તેને પણ મર્યાદા છે. કેમ કે એક
 દેહ તે કોને કોને આપી શકાશે? પણ લેનાર આપનારનો ભેદ છેજ
 નહિ, એ ઉદારતા અનુભવસિદ્ધ છે. કોઇ લેનારે નથી અને કોઇ આપનારે
 નથી, એવી ઉદારતા સદા રાખવી. આપણું ઓછું થાય અને ખીજનું વધે
 એનુંજ નામ ઉદારતા નહિ, પરંતુ જે ઉદારપણાનું પરાધીનપણું નથી
 અને જેને સાધનની જરૂર નથી તે ઉદારપણું રાખવું; પણ એવી ઉદારતા
 કરવી દુર્લભ જણાય છે. પ્રયત્નથી થાય તે કરવા સૌ તૈયાર થાય છે
 અને વગર મહેનતે થાય તે કોઇ કરતું નથી. ધર્મિષ્ઠ લોકો યાત્રા વગેરે
 કરે છે, કષ્ટ વેઠે છે, પણ પરમેશ્વરનું નામસ્મરણ કરવામાં પૈસો કે
 મહેનત ભેઇતાં નથી તે ઘણાં થોડા લોકો કરે છે અને કરે છે તો થોડા
 વખતમાં થાકી જાય છે, અથવા ભૂલી જાય છે. “જીભલ્લડી રે તને હરી-
 ગુણ ગાતાં આવડું આળસ ક્યાંથી રે”? વાતોના ગપાટાં મારવા હોય
 અને તેમાં કદાપિ શ્રમ પડે તોપણ તેમાં તૈયાર; તેમાંથી અનર્થ થાય
 તોપણ વેઠે. આ પ્રમાણે દુનિયાની બધા રીતે વિપરીતતા છે, છતાં
 આનન્દનો ભંડાર ખોલે છે, એમ મનુષ્ય સમજતો નથી અને ખીજની
 ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે. પાણીને તરસ લાગી સાંભળી છે? તેજ પ્રમાણે
 આત્માને શેની ઇચ્છા હોય? કોઇ રાજકુંવરને નાનપણથીજ ભીલ લઇ
 ગયો, તે મોટો થઇ પોતાના ગામમાં આવ્યો; સધળાએ કહ્યું કે: “તું

રાજકુંવર છે અને ગાદીએ બેસ.” તે કહે કે: “નારે ભાઈ હું બીલ છું.” તે મૂળ્ય જુઓ કે વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત રાજકુંવરને ઊંચકા ઊંચકાને તેની પોતાની ગાદીએ બેસાડે છે, છતાં તે તો પોતાને બીલજ કહ્યાં કરે છે. તેમ સ્વભાવેજ આનન્દ વર્તી રહ્યા છે. ચંદ્ર, સમુદ્ર, વગેરે પોતાના સ્વભાવથીજ આનન્દ માની રહ્યાં છે. ચંદ્ર કાંઈ એમ કહેતો નથી કે જે મારા વખાણુ કરે તેનેજ ચાંદની આપું અથવા સમુદ્ર કાંઈ પોતાની મોટાઈ બતાવતો નથી. ખરું જોતાં સૂર્યને ઉદય અસ્ત છેજ નહિ; તેને તો મધ્યાનજ છે, પણ સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત આપણે કંઈપી કાઢ્યો છે; તે તો જ્યાં અને જોવો છે, ત્યાં અને તેવો છેજ. પણ જગતમાં બધું એવું તો નિયમથી ચાલતું ભાસે છે, કે સાચું મનાય એમાં નવાઈ નથી. એ પ્રપંચી ઈન્દ્રિયલિક કાંઈ પાંદ્રા ખેલાડી જણાય છે, કેમકે અસત્યમાં પણ નિયમો ચાલે છે. અગ્નિ અને દેહ બેઉ ખોટાં છે, તોપણ અગ્નિ દેહને દહાડ્યા વગર રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે અસત્યમાં નિયમો છે, તે એટલુંજ બતાવવાને, કે સત્યસ્વરૂપ જાણ્યા પછી તો નિયમે-સન્માર્ગે ચાલવું અને તે એવી રીતે કે અંતર નિર્લેપ રહેવાય.

તા. ૧૪-૮-૧૯૦૩.

૯. ગુણાતીત થા.

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાશ્ચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યોમિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥

ભગવદ્ગીતા.

અર્થ:—સુખદુઃખ જેને સમાન છે, માટી અને કાંચન જેને સમાન છે, પ્રિય અપ્રિયને જે તુલ્ય દેખે છે, ધીરજ રાખે છે, નિંદા કે સ્તુતિને સરખી ગણે છે, માન અપમાનમાં સમાન રહે છે, મિત્ર કે શત્રુ એ બે પક્ષને સરખાં લેખે છે, આરંભમાત્રનો ત્યાગ કરે છે, તે ગુણાતીત કહેવાય છે.

શબ્દમાત્ર નિર્દ્રઘ નથી; સુખદુઃખ એવા વિરોધી શબ્દને દ્વંદ્વ કહે છે, જે વિરોધ ભાસે છે. તેની સમાનતા ક્યારે થાય? આત્મસ્વરૂપ પર દ્રષ્ટિ

એસે તોજ થાય. દ્રશ્ય સર્વ જગત્ એકરૂપ બને. જગત્ અને તેનો જ્ઞે-
નાર એક નામરૂપ છે અને મિથ્યા છે માટે વ્યર્થ છે. કાંઈ વંધ્યા પુત્ર-
પર મારા મારી કરે અને એક પક્ષ કહે કે તે રૂપાળો છે, બીજો કહે
કે કદરૂપો છે અને દલિલો આપી પોતાની વાત સિદ્ધ કરે, તોપણ તે
સઘળું મિથ્યા છે. તેવીજ રીતે હુંજ પ્રથમ નથી, તો મારું કહેવું સત્ય
ક્યાંથી ? મૂળ નથી તો શાખા ક્યાંથી ? માટે જગત્ની સત્યતા દૂર કરવી.
પ્રથમ વ્યતિરેક કરવો, એટલે આત્માને દેહાદિકથી જૂદો પાડવો. આત્મા
દેહ નથી, ઈન્દ્રિયો નથી, પ્રાણ નથી, મન નથી, પણ એ સર્વેથી અતીત છે,
એમ જ્યારે પરાક્ષ થાય ત્યારપછી અન્વય કરવો, કે જગત્ આદિ મારું
સ્વરૂપ છે અથવા તો તે મારાં સ્વરૂપમાં ભાસે છે પણ મિથ્યા છે. દેહાદિક અને
જગત્ મિથ્યા છે, એ વાતમાં પણ પછી સ્થિર થવું. હાલતાં પથ્થરપર પગ
અડકાડવો બચ્ચ નથી. જગત્નું મિથ્યાપણું કાયમ થવું જોઈએ. નહિતો
હાલતા પથ્થરપરથી સ્થિર થતાં પહેલાં, પાછા પડી જવાય. બુદ્ધિનું સ્વરૂપ
એવું છે, કે પાણીમાં દબાવેલી તુમડોની પહેમ દબાણુ આધુ ઝસતાં પાછી
તરી આવે છે. માટે મનપર અંકુશ રહે ત્યાંસુધી તે સાધ્ય રહે છે; પછી
પાછું હાલી જાય છે. છતાં કાંઈ વાતનો આગ્રહ કરવો નહિ; કારણકે
આગ્રહ કરીએ ત્યારે તો જગત્નું અને તે વાતનું સાચાપણું સિદ્ધ થાય છે.
માત્ર વિસ્મરણ સ્થિતિ કંઈ બાધરૂપ નથી, પણ વિપરીતદર્શન બાધરૂપ છે;
કેમકે પેટીમાંની જણુસ ભૂલી જઈએ, તોપણ ત્યાંની ત્યાંજ છે; તેનો
ભૂલાવો કાંઈ દુઃખ આપતો નથી, પણ જ્યારે પેટી ઉઘાડી જોઈએ અને
જણુસ જણાય નહિ, ત્યારે તેના અભાવથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે અને
એ શોક થવાનું કારણ પણ સાચી વાત માની લઈએ માટે થાય છે; તેથી
મિથ્યા વસ્તુમાં સત્યતાની બુદ્ધિ દુઃખ આપે છે, માટે સત્યતાબુદ્ધિ દૂર
કરી સ્થિતપ્રજ થવું એટલે બુદ્ધિને તેમાં સ્થીર કરવી. તુમડી પાછી ઉપર
આવે, પણ પથરો તો તળેજ એસે. જગત્ને નાશ કરવાનું નથી, પણ ભલે
ખડું રહ્યું, છતાં તે નથી એમ દ્રઢ થવું જોઈએ, નહિતો જગત્નો નાશ
તો આંખ મીચેથી પણ થાય છે અને નિશો કરેથી પણ થાય છે; નિદ્રામાં
પણ થાય છે અને મૃત્યુથી પણ થાય છે. “આપ મુવે પીછે દૂબ ગઈ
હુનિઆ.” તેમ છતાં મિથ્યાપણું જાણ્યું નથી તો જગત્ તો ખડું છેજ.
માટે પ્રયત્નથી નહિ અથવા કાંઈના દબાણથી નહિ, પણ સ્વભાવેજ

નિર્દોષ થવાનું છે. રાગદ્વેષનો, સુખ-દુઃખનો, પાપ-પુણ્યનો, કશાનો ભય રાખવાનો નથી. નિઃશ્ચય તો દુઃખરૂપ છે. આપણે મુનિવ્રત લઈએ, તો રખેને બોલાઈ જાય એવી બીક રહે છે; નહિ બોલીએ તો આખું શરીર હલાવીને છશારતો કરવી પડે છે. જનાવરને મૈન કંદાડે લેવું પડે છે? તેને તો મૈન લેવાની ઇચ્છા પણ હોતી નથી, પણ તેનું મૈન તો સહજ બની રહ્યું છે. માટે યોગ અથવા હઠયોગમાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે, તે છતાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે. વિચારે કરીને સહજ સ્વાભાવિક રીતે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, કે જેથી તે અપરોક્ષ થાય. યોગ પણ સદા અચળ નથી. યોગમાંથી ખસ્યા કે પાછા ચલિત થવાય છે. સ્વપ્નમાં રોગીપણું જણાય, તો તે કાને છે? ત્યાંનું શરીરજ વાસ્તવિક નથી, તો ત્યાં નરસું શું છે? અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ તે યોગ કહેવાય છે; જે છે તેનું રક્ષણ તે ક્ષેમ કહેવાય છે. એ યોગક્ષેમની ઇચ્છા સર્વ જીવોને બની રહી છે. એ ઇચ્છા બનવાનું કારણ જગતની માની લીધેલી સત્યતા છે. બાકી આપણે વસ્તુને મેળવનારાં ખરાં નથી અને વસ્તુ પણ ખરી નથી. એ ઇચ્છાનું વધવું ઘટવું અરસપરસનો ભાવ છે. ક્રોધ ઓછો કરીએ તેમ ક્ષમા વધે છે, અને ક્ષમા વધે છે તેમ ક્રોધ ઓછો થાય છે. તેવીજ રીતે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ વધે, તેમ યોગક્ષેમની પ્રીતિ ઘટે અને યોગ ક્ષેમની કાળજી ઘટે, તો આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ વધે. ત્યાંસુધી સ્વાશ્રય નથી ત્યાંસુધી યોગક્ષેમની કાળજી છે. કાલે ભોજન ક્યાં મળશે, આપણી પાસે પૈસા છે તેથી સુખી છઈએ, એ વાતો સાચી માની જોઈએ. આંધળાનો ટેકા જતો રહે તો તે ગભરાય, પણ તેને ટેકા વગર ચાલવાનો અભ્યાસ પડે, તો તેને અડચણ પડતી નથી. તેમ યાહોમ કરીને, નિરાધાર વિરક્ત થાય, તો યોગક્ષેમ એની મેળે મળી રહે અને જો ન મળે અને દુઃખ પડે, તો ઉઘટો ઉલ્લાસ માનવો જોઈએ, કે એ પણ એક અનુભવ થાય છે; ઠીક પ્રસંગ આવ્યો છે. નિરીચ્છિકને સધળું મળે છે અને માગે તેને કાંઈ ન મળે. નિવૃત્તિની ઇચ્છા કરવી એ પણ એક ઇચ્છા છે; માટે પ્રારબ્ધના વેગમાંજ પડ્યા રહેવું. આભાસમાં આભાસરૂપ જળ તો થાય પણ તે જોઉં ખોટાં છે. માટે પ્રથમથીજ યોગક્ષેમની ચિંતા રાખવી નહિ અને સ્વાશ્રય શીખવો, કેમકે નુકશાન થાય ત્યારે તો વેઠ્યા વિના કાંઈનો ધૂટકો થતો નથી, તો ખુશીથી દુઃખ શા માટે ન વેઠવું? આત્માનુભવ, વિરક્તિ

અને તિલિલાથી નિર્દોષ થઈ યોગક્ષેમનો ત્યાગ થઈ શકે. “કવચિત શાકાહારી” વગેરે ને મળતું વળી કહ્યું છે કે: “કોઈ દિન પાંચિસે ચલના વગેરે.” માટે કોઈ વાતની શીકર નહિ ગણનાં દેહવાન ને બદલે આત્મવાન થવું અને તે નિશ્ચય કાયમ રાખવો. “હું મનુષ્ય છું કે પુરુષ છું,” એ નિશ્ચય એવો છે કે કેદમાં પણ એ નિશ્ચયમાં ફેર પડતો નથી અને પુરુષ ધાસની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ એ વાત યાદ પણ કરવી પડતી નથી. પોતાનું મનુષ્યપણું રામે રામ વ્યાપી ગયેલું છે. “હું આત્મા છું” એમ માને તો ઇચ્છા થાયજ નહિ. રામે રામ એ વાત વ્યાપી જવી જોઈએ, એટલે તેનું નિર્દિવ્યાસન થવું જોઈએ. સ્ત્રિઓ પહેલાં પીએરમાં આસક્તિ માને છે અને પછી ધણીને ઘેર આસક્તિ માને ત્યારે પીએર ભૂતી જવાય છે. કારકૂન પોતાની સ્થિતિમાં અમુક રીત-ભાત રાખે છે; મામલતદાર થાય છે ત્યારે તેની ખુમારી બદલાઈ જાય છે; વખતે ખુમારીમાં ધરનાં માણસો ઉપર પણ રોપ મારે છે; પોતાના બાપને પણ દમ આપી ન કહેવાનું કહે છે. એજ પ્રમાણે દેહાભિમાનનું વિસ્મરણ કરવું અને આત્માનો દ્રઢ નિશ્ચય કરી સ્વરૂપની ખુમારીમાં રહેવું કે જેમાં ફેર પડે નહિ. પૂરા કેદમાં પણ પુરુષ એમ નહિ કહે કે: “હું આવી.” તેમ પોતાનું પુરુષપણું અથવા આત્માપણું પછી ભૂલાયજ નહિ. સદા હું સત્યસંકલ્પ છું એમ દ્રઢતા રાખવી; પ્રારબ્ધ કાંઈજ નહિ પણ મારો દ્રઢ સંકલ્પ છે અને તે સંકલ્પ ભલે સત્ય થાય; હું તો પ્રારબ્ધને, મને અને સંકલ્પને ખોટાંજ માનું છું. સત્યસંકલ્પ ફેરવવાની મારે શું જરૂર છે? ફેરવવા આગ્રહ કરું તો તેની સત્યતા ઠરે છે. સંકલ્પને આધારે કર્મ છે અને કર્મ જાણે આપે છે; એને ટાળીએ તો દુર્બળતા છે. મારાં સંકલ્પને ટાળીને હું અસત્ય સંકલ્પવાન થાઉં તેના કરતાં, શ્રી રામચંદ્રજીએ પિતાનો સંકલ્પ સાચો કરવા વનવાસ વેઠ્યો; વળી બલિ-રાજાએ વચન મિથ્યા નહિ કીધું અને સત્ય સંકલ્પવાન રહ્યો, તેમ હું પણ રહું તો મારું શું જતું રહેવાનું છે? એવીજ રીતે ધૈર્યવાન માણસ સત્યસંકલ્પવાન રહે છે. દુઃખ આવે ત્યારે વખત પ્રમાણે વર્તી ફેરવી તોળતાં નથી. માટે વીતરાગ, નિર્વૃત્ત, નિર્મળ, વીતકલ્મષ, ગ્રહણત્યાગના અભિમાન રહીત, પ્રારબ્ધવશ શાન્ત, વિશ્વથી અતીત, સમુદ્રની પેઠે ક્ષામ અથવા સંતાપ રહીત, અને રાગદ્વેષના દ્વંદ્વથી મુક્ત થઈ રહેવું.

૧૦. શ્રદ્ધા.

અજ્ઞાશ્રદ્ધધ્યાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥

મગવદ્ગીતા.

અર્થ:—અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાવાન અને સંશયાત્મા, એમનો વિનાશ થાય છે; આ લોક કે પરલોક એકે તેનો નથી; સંશયાત્માને સુખ નથી.

નિર્મળ, વેદમાં કહેલાં ગુણો, ભાગ્યશાળીનામાં જોવામાં આવે છે. કહે- છે કે જેનો આ છેલ્લો જન્મ છે, તેને એવાં ગુણો પ્રાપ્ત થયેલાં જણાય છે. કેમકે જેમ ઉત્તમ વાંસમાં મોતી પાકે છે, તેમ ભાગ્યશાળીને રાજસી સા- ત્વિકા ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. મૈત્રી, સૌમ્યતા, મુક્તતા, અને જ્ઞાતવ્યતા, આર્થતા એ ગુણો પોતાના કરી લેવાં. મૈત્રીથી સર્વ પર દયાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે: સૌમ્યતાથી સમભાવ અને પ્રસન્નતા બની રહે છે: મુક્તતાથી શોકાભાવ તથા શાન્તતા પ્રાપ્ત થાય છે: જ્ઞાતવ્યતાથી જ્ઞાન મળે છે: અને આર્થતા યથાશાસ્ત્ર આચાર કરાવે છે. આ ગુણોથી યુક્ત પુરુષને લાલાલાલ, રાગદ્વેષ વગેરે છેજ નહિ. મહા સમુદ્ર સદા ગંભીર રહે છે તેને રાગદ્વેષ કેવો ? જે આવે તે સમાય. સૂર્યોદય જેને થયો છે તેના તમનો તો નાશ થઈ જાય છે. આત્મભાવથી રાગદ્વેષનો નાશ તેનીજ રીતે થાય છે. જૂઓ કે દરેક અવ- યવોનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય, આકાર જૂદાં છે, છતાં સર્વ અવયવો ઉપર સમાન પ્રીતિ બની રહી છે કેમકે તે દરેકમાં આત્મબુદ્ધિ છે. જે બાવડીના ધણી પોતાનાં બન્ને પગેને પોતીકા ગણે છે; દરેક અકેકો આંખે છે; શોકવાળા પગને ચોંટી દે તોપણ ધણીનેજ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. મારે દરેક અવયવ હું જ છું એવી આત્મબુદ્ધિ જાય, તો તે તરત ફેંકી દે છે અથવા અભડાય છે. વિપ્લાદિ તો નાંખી દે છે; નખાદિ અને અંતે આખું શરીર પણ આત્મબુદ્ધિ ગઈ તો મરણ પછી અભડાય છે એમ ગણવામાં આવે છે. બાકી જેને વિષ્ટા બહાર નહિ પડે ત્યાંસુધી તેમાં આત્મબુદ્ધિ છે તે દરેક મહેતરના લાભ છે. શરદકાળનું આકાશ જેવું નિર્મળ છે તેવું હૃદય કરવું. કાષ્ઠ કહેશે કે ત્યારે તો મન કઠોર થઈ જાય પણ તેમ નથી; મમત્વ એજ કઠોરતા છે. મીઠામાં પથ્થરની કાંકરી અથવા

મગમા કાંગડ હોય તેમ કઠોરતા પકડાઈ આવે છે. પાણીમા મીઠું ઓગળીને એકરસ થાય છે પણ પથરાની કાંકરી તો તેવી ને તેવી કઠણુ રહે છે. તેમજ વિશ્વજળમાં “ હુંપણું ” મીઠું છે. સર્વ સાથે મીઠાશ (ખારાસ) રાખે છે અને માત્ર કુટુંબમાંજ આસક્તિ રાખી બેસી રહે છે, તે પથ્થરનો કાંકરો છે અને મગમા કાંગડ છે. જેમ રંગનો ગાંગડો ઓગળે તો રંગ પસરે, નહિતો ગાંગડાપણું રહે. પણ કેટલાંક એવાં છે કે જેને સાકર ન લાભે. સાધુમાં પણ દોષ દ્રષ્ટિ રાખે. તેથી સાધુને તો હાની નથી, પણ પોતાનીજ હાની થાય છે. પુરાણમાં જૂઓ કે એકજ મંડળમાં દુર્યોધનને કોઈ સારો શોધ્યો જડ્યો નહિ અને ધર્મરાજને તેજ મંડળમાં કોઈ નહારો જડ્યો નહિ. માટે નેત્રજ તેવાં. કમળો થયો હોય તે અધું પીળુંજ દેખે. જૂઓ કેટલાંક પામર પ્રાણી રામકૃષ્ણાદિના પણ દોષ જોય છે. પરધર્મી પાદરીઓ સર્વે દુર્ગુણોનો સમૂહ આપણા દેવોમાં આરોપે છે; તે પરથી જણાય છે કે તેમને હજી સંસ્કાર થયાં નથી. પરંતુ કોઈ દોષ કાઢે તેથી શું હાની છે ? ઉલટી ભાષ ભાષ થવામાં હાની છે. આપણી સ્તુતિ થાય તેથી બગડવા સંભવ છે. સ્વાધ્યાની ઇચ્છા એ પણ દોષ છે. તે કહેનારની હાની કરે નહિ, પણ સાંભળનારને તો પોતાને પ્રહાવવાથી તથા પારકા તરફથી પણ અદે-ખાધથી હાની કરે છે. દેહેપણા, વિત્તેપણા અને લોકેપણામાં, લોકેપણા સ્તુતિ માંગે છે; બાકી નિંદા સ્તુતિ તો માત્ર શબ્દો છે. જેની સ્તુતિ તેને હાનીનો ભય. સ્તુતિથી અભિમાન વધે છે; પરિવ્રિંચન થવાય છે. નિંદક કાંટા જેવો લાગે છે અને ભાષભાષ કરે તે સારો લાગે છે. માણેકલાલભાષને બદલે મી. માણેકલાલ કહે, તો ભાષ સાંભળેલું, તે હવે તે વિના તો લૂપ્ત લાગે છે. પણ બીજાં સ્તુતિ કરે છે તે ઘણી ખરી તો ખોટી કરે છે પણ આપણે તે ખરી માની લઈએ છીએ. નિંદા બન્નેને-કરનારને અને સાંભળનારને હાની કરે છે. ક્રોધ વેર વધારે છે. સહેજ બોલ ઉપરથી વેરભાવ વધી ગયાંના દ્રષ્ટાંતો મોજૂદ છે. પણ જો કોઈ નિંદા કરે તો મનનો ચથુચથાટ તરતજ ચાલુ થાય છે; દીવાસળી ધસી કે તરત ભડકે થાય છે; ભડકે લાગતાં વારજ નહિ. પણ વિચારથી એ ખટકો ટળી જાય છે; નિંદા આત્માની તો થાયજ નહિ અને જો દેહની કરે તો દેહ તો નિંદક છેજ. કોઈ ગાળ દે તો તે કાંઈ આપણાથી જૂદો છે ? તેણે તેને પોતાનેજ ગાળ દીધી એમ સમજવું. દેહ દુર્ગંધથી ભરપૂર છે તેણેજ

આપણને કસાવેલો છે માટે તે નિંદાને પાત્ર છે. તેને બીજા નિંદે તો તેમાં કોઈ શો? નિંદા કરે તેને મિત્ર ગણવા, કેમકે તેમનાથી ચોંકીને આપણે ચાલીએ તો સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થાય અને દોષનો નાશ થાય. બાકી મનુષ્ય ભંગીનો ભાષ એટલા માટે કે ભંગી તો બે કલાક વિષ્ટા લઈ ફરે છે અને મનુષ્ય તો ચોવીસ કલાક પેટમાં વિષ્ટા ભરી રાખે છે. પરંતુ નિંદા કરનાર પણ સાધુ પુરુષના દર્શનથી મોહ પામે છે. પાછળ નિંદા કરે, પણ પ્રત્યક્ષ તો તે પણ મોહી જઈ નિંદા કરવી ભૂલી જઈ નિર્મળ હૃદયનો થાય છે. ઉકરડા ઉપર રાજા બેસે તો આત્મા દેહમાં બેસે. પણ શું અભિમાન! “હું ઉકરડા પર બેઠો છું હું શરીરનો સંબંધી.” વાલ ધન્ય છે! સુંદર વાંસળીથી જેમ મૂગ મોહીત થાય, તેમ નિંદાખેર સાધુ પુરુષ આગળ મુંગા થઈ જાય છે. વરસાદની ગર્જનાથી બગલાં ક્યાંએ નાશી જાય છે. પણ દરેક બાબતમાં શ્રદ્ધા એ માટી ચીજ છે. શ્રદ્ધા કોઈ વસ્તુ નથી માટે ગુરુ શરણુ જવું. ગુરુનો શબ્દ તેજ કાયદો; ગુરુપરજ વિશ્વાસ, ગુરુ તેજ ગોવિંદ અને ગુરુ તેજ સર્વસ્વ. પણ તેવો અનુભવી ગુરુ જોઈએ. સાધન દશામાં તો ગુરુના શરણુની જરૂર છેજ, પણ સાક્ષાત્કાર દશામાં પણ ગુરુ જોઈએ. દોષ દૂર કરવાં તે વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહેવાય છે. શુભ ગુણ પૂર્ણ થાય ત્યારે નિર્મળતા થાય છે. સૌને પોતાનો પક્ષપાત થાય છે. ઊંટના અઢારે વાંકા છતાં, તે કહેશે કેઃ “બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી, કૃતરાની પૂછડી વાંકી “છત્યાદિ.” માછલીના બચ્ચાં માછલીને સૌથી રૂપાળાં લાગ્યાં, તેમ પાછલી ઝાળીમાં પોતાની ભૂલો હોવાથી જણાતી નથી. મન અસ્થિર છે તેથી ગુરુ શરણુની ખાસ અવશ્યકતા છે. માટેજ ઇશ્વરબુદ્ધિની વિશેષ જરૂર છે. ઉત્તમ અધિકારીને પણ સહેજ ઉપદેશની જરૂર છે; વાંસો ઠોકનાર જોઈએ. કોઈ દેશ શોધતાં આપણે જડ્યો તો ખરો, પણ ત્યાંનો અનુભવી “જે શોધતાં જડ્યો છે તે એજ દેશ છે” એમ સાક્ષી પૂરનાર જોઈએ અને ત્યાંથી ચલાયમાન નાહ થવાય માટે ગુરુ શરણુની જરૂર છે. અતિ પાંડિત્ય એ પણ દોષ છે કારણકે તે સંશય ઉત્પન્ન કરે છે. “સંશયાત્મા ચિનશ્યતિ.” ચિંતામણી જડ્યો તો ખરો પણ ઓળખ્યો નહિ. કાદવમાંથી તે વળી ચિંતામણી જડે, એતો કાચ હશે? આ દેહમાં તે વળી આત્મા? એ તો જીવ છે. આપું થવાનું કારણ શ્રદ્ધાહીનપણું છે. શ્રદ્ધા વિના કોઈ નથી. લાલ માન્યું માટે લાલ છે. લાલ ને લીલું કેમ માનો છો? બુદ્ધિનો

ઉપયોગ કરે નહિતો શ્રદ્ધા રાખે. અમૃતાનુભવ પુસ્તક સમજે. આપણાથી કોઈનો ઉત્તર નહિ અપાય તેથી કાંઈ અગ્રહ થઈ જતાં નથી. શાસ્ત્ર તો ઇતિહાસ છે પણ અનુભવ સાચો છે. અનુભવીને ઇતિહાસની શી ગરજ છે? અનુભવ શ્રદ્ધાથી ખીલે છે. સિદ્ધાંત તો સહેજ છે કે: “**બ્રહ્મ સત્ય જગત્ મિથ્યા**” તેને લાવવું છે અને નથી તેને કાઢવું છે, એટલો પુરુષાર્થ બસ છે. પરંતુ એ પણ મહા વિકટ થઈ પડ્યું છે. “**શ્રદ્ધાવાન લભતે જ્ઞાનં.**” અપ્તાવક પણ કહે છે કે: શ્રદ્ધા મોટી ચીજ છે અને વશિષ્ઠ પણ કહે છે કે: હું તો પોકારીને કહું છું પણ શ્રદ્ધા વિના કાણ સાંભળે એમ છે? બસકી આત્મા સિવાય બીજું છેજ શું?

તા. ૧૬--૮--૧૯૦૩.

૧૧. ભાવમહિમા.

તેનોભૌ કુરુતો યથૈતદેવં વેદ યશ્ચ ન વેદ ।
નાના તુ વિદ્યા ચાવિદ્યા ચ યદેવ વિદ્યયા કરોતિ-
શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવ વીર્યવત્તરં ભવંતીતિ ॥

છાન્દોગ્યોપનિષત્.

અર્થ:—જે આને (ઓંકારને) આ પ્રકારે જાણે છે, ને જે આ પ્રકારે નથી જાણતા, તે ઉભયે એનાથીજ (કર્મ) કરેછે. વિદ્યા અને અવિદ્યા નાના પ્રકારની છે, જે વિદ્યાથી કરે છે, શ્રદ્ધાથી, ને પૂર્ણભાવથી કરે છે, તેજ અધિક વીર્યવાળું થાય છે.

પાંચે ઈન્દ્રિયોમાં દરેકનું કાર્ય જૂદું છે; દરેક જૂદી જૂદી વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આંખ કહે છે તે કાન કહેતાં નથી અને કાન કહે છે તે નાક કહેતું નથી. બલકે એકજ નારંગીને આંખ ગોળ કહે છે: કાન તે પડે છે તેનો અવાજ સાંભળે છે: નાક તેની ગંધ પારખે છે: જીભ તેનો સ્વાદ લે છે અને ત્વક તેનો સ્પર્શ કરે છે. આમ એકજ વસ્તુને માટે જે ઈન્દ્રિય એક વાત કહે છે તે વિષે બીજીઓ તો કાંઈ જાણતી પણ નથી. દરેક પોતપોતાની વાત કહે છે પણ બીજીઓ તરફથી કોઈની તરફેણમાં સહકારી પૂરાવો આવતો નથી; પાંચે હાજર છતાં એકનું કહેવું બાકીના બધા ખંડન કરે છે અને પોતે હાજર છતાં એકની કહેલી

વાત બાકીના જાણતાં નથી એમ કહે છે; તો એવા વિરુદ્ધ પુરાવાથી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી; પણ એ સાક્ષિઓ તથા વસ્તુ અને ઉભું કરેલું તરકટ ખોટાં હરે છે. પરંતુ અવિચાર એટલો ફેલાય ગયો છે કે, અસિદ્ધ જગત્તને સિદ્ધ માનીએ છીએ અને સિદ્ધને અસિદ્ધ જાણીએ છીએ, એનું નામ ભૂલવણી જાણવી. પણ “ ઇદમ્ ” ની સાક્ષી પાંચે જણ પુરે છે; આંખ કહે છે કે આ જોયું, કાન કહે છે કે આ સાંભળ્યું, નાક કહે છે કે આ સુંઘ્યું, જીભ કહે છે કે આ ચાખ્યું અને ત્વચા કહે છે કે આ સ્પર્શ્યું. આ પ્રમાણે વસ્તુ તરફનું “ આ પણ ” સિદ્ધ છે. સત્તા, સામાન્યપણું, વિવેક જાણવાનું છે અને તેનાપર નામરૂપ જગત્ ચિત્ર છે. જેમ અંજીરીઆ સાડીમાં આભાસ તેનો તે છે, છતાં રંગ જૂદા જૂદા બદલાતા ભાસે છે, તેથી તે કેવા રંગનો છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી; પરંતુ એ કપડું છે એ વાતમાં શંકા ઊઠતી નથી. એજ પ્રમાણે સત્તામાં વિલક્ષણતા નથી; “ છે પણ ” દરેકમાં કાયમ છે. “ છે ” “ છું ” અને “ છઠ્ઠાએ ” એને છું છાં છું છાં ગણવાનાં નથી, પણ તે પૂર્ણ હોઈ સર્વને પૂર્ણ કરે છે. “ ચોપડી છે ” એમ કહેવામાં “ ચોપડી ” પહેલી અને “ છે ” પછી, એ ભ્રાંતિ છે. દૂર જોઈએ છીએ તો કંઈ છે એમ પહેલું માલમ પડે છે અને પછી કહીએ છીએ કે જે છે તે માણસ છે. “ There is a man (ત્યાં એક માણસ છે) ” એમ અંગ્રેજીમાં પણ પ્રથમ “ છે ” અને પછી “ માણસ ” એવી રીતી છે. હવે આ સમજી આમ ઊલટું કેમ ભાસે છે ? કીડી, હાથી ઘોડા બગલમાં લઈને નવમણ કાજળ કેમ આંજી રહી છે ? કીડી નામરૂપ, જેની પેત્રી મેર સત્તારૂપી ડુંગર વ્યાપી રહ્યો છે, તોપણ કીડી અથવા તરણાએ પોતાના એથામાં ડુંગરને ઢાંકી નાંખ્યો છે. “ છે ” અને “ નથી ” એ બન્નેનો આશ્રય સત્તા છે. સામાન્ય ભાવે સત્તા છે અને વિશેષ ભાવે ભાવ છે; ભાવ અભાવ કહાડી નાંખીએ તોપણ જે છે તે છે. એ બધી નામરૂપની શબ્દજાળ છે. તે દૂર કરીએ તોપણ “ છેપણું ” કાયમ રહે છે. કાગળને બાળીને રાખ કરીએ તોપણ નામરૂપ અને “ છેપણું ” કાયમ રહે છે. પણ પાણીની વરાળ થઈ, પછી તે અદ્રશ્ય થઈ જાય, તો તેનું નામરૂપ નથી રહેતું, પણ “ છેપણું છે. ” જોકે “ છેપણું ” નેત્રનો વિષય નથી. ભાવપણું તો એક છે, પણ જ્યાં અભાવપણું છે, ત્યાં ભાવપણું સિવાય તમામ વસ્તુનું અભાવપણું બેઠેલું છે; માટે અભાવ પણ સાત સાથે સામેક્ષક છે. ખરું જોતાં સત્તા પણ કહેવા માત્ર છે. ત્યાં કંઈ

ભાવ અભાવનો વિરોધ નથી. એ સત્તા એટલે ભાવ, અભાવની વિરુદ્ધ નથી. સત્તાના ભાવને અભાવની અપેક્ષા નથી પણ સત્તાના ભાવપર ભાવઅભાવ બન્ને સંપર્કો રહેલાં છે. તેમજ જે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એક બીજાના વિરોધી દેખાય છે, તે બન્ને જ્ઞાનસ્વરૂપની ઉપર ઉપર રહેલાં છે. જ્ઞાનાં સ્વરૂપ તો અજ્ઞાનની અપેક્ષા સિવાય જ્ઞાનઅજ્ઞાન બન્નેથી પર છે. આત્મામાં દ્વૈત દર્શન થતું નથી; દ્વૈત છેજ નહિ. અવિવેકથી પાંચ સાક્ષિઓનું ઉભુ-કરેલું તરકટ ભાસે છે, પણ વિવેકથી જોતાં એ પાંચેની સાક્ષી વિરુદ્ધ પડે છે અને મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે. કાંઈ વસ્તુ જોઈએ તો તેના ભાવ સાથે તેની આસપાસનો અભાવ સાથેજ છે. જેમ પાંચડીમાં તેનો રંગ જૂદો નથી; રંગ કહાડી લઈએ તો પાંચડી નકામી જેવી પડે છે. તેમ પાંચડી અને રંગ કહેવામાં બે વસ્તુ છે, પણ વસ્તુતઃ એકજ છે. તેમ શબ્દજાળમાં ભાવઅભાવની કલ્પના નામરૂપ છે, બાકી તમે તો ભાવઅભાવથી અતીત છો. કાગળની કલુકનો ગટ્ટો જૂદો જૂદો કાગળો બનાવે છે, તેમાંથી કટકા જૂદા જૂદા થાય છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ કેટલાંક થયા, પણ ભાવના કાંઈ કટકા પડ્યા નહિ. “**पूर्णतः पूर्णम् आदाय, पूर्णम् एव शिष्यते.**” અખંડભાવ સત્તામાં વિભાગ નથી; આકાશનું દર્શન તે અભાવ; આકાશનું અદર્શન તે ભાવ. ભાવ, અથવા આકાશ, અથવા વસ્તુના દર્શન અદર્શન, બન્નેમાં આકાશનો ભાવ છે. આકાશથી આકાશ સુધીનું માપ તે આકાશ. વચમાં બીંત વગેરે આવવાથી આકાશનું માપ ગણીએ છીએ ત્યારે આકાર તે શું છે? આકાશમાં સળિયા આડા ઉભા મૂકી જાળી કરી કે આકાશમાં આકાર થયો; સળિયાવાળા ભાગમાં આકાશનું અદર્શન અને સળિયાના વચલા ભાગમાં આકાશનું દર્શન, આ પ્રમાણે આકાશનું દર્શન અદર્શન તે જગત્ છે. આકાશનો અભાવ નથી, તો પછી ચૈતન્યનો અભાવ કેમ હોય? ચૈતન્યનું દર્શન અદર્શન તેજ આત્મા અને જગત્ છે. ચૈતન્યનું દર્શન તે આત્મા અને ચૈતન્યનું અદર્શન તે જગત્. ચારણીથી કાગળ ઉપર અનેકપણું ભાસે છે, તોપણ કાગળ અખંડ છે. અનેકપણું ભાસવું, એ માયા છે. માયા એ પરમાત્માની શક્તિ છે; એ દર્શન અદર્શનનું સામર્થ્ય છે. પોતે પોતાની મેળે ભુલવણીમાં પડી, ભેદ જોય છે અને તે ભેદની દ્રઢતા કરી પોતાને જીવરૂપ માની લે છે. માટે ભેદ જોતાં છતાં, અભેદ સમજવો જોઈએ. માત્ર સમજમાં ફેર છે. ગુણથી પરિચિત્ત

થવું એનું નામ જીવ છે. ચારણીના છિદ્રરૂપ થવા કરતાં, કાગળરૂપ થવું જોઈએ. જાણવામાંજ મુક્તિ બંધન છે; બીજું બંધન છેજ નહિ, તો પછી મુક્ત થવાનું છેજ નહિ. મનુષ્ય માને તો સદા મુક્તજ છે. વળી બૂખ્યો માણસ પોતાના અવિચેકમાં ટાઢું ઊંડું જોતો નથી. પણ જે અસ્પૃહી વિવેકી છે, તેતો ધનને કર્તવ્ય માની, સૌની તાળેદારી કરતો નથી. જુઓ કે શ્રીમંતની સ્થિતિ પણ દુઃખી હોય છે. માટે વિષયોનો વૈરાગ્ય કરે નહિ ત્યાંસુધી દેહાધ્યાસ છૂટે નહિ, ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર વિચાર થાય નહિ. ત્યાંસુધી સદ્વિચાર આવે નહીં અને દેહની ગુલામગીરી ક્યાં કરે. માટે વૈરાગ્ય અને વિચારથી દુઃખ દૂર થાય છે. તેથી દેહાધ્યાસના ચરમા ઉતારી નાંખો. છાશ વહોલે તેમાં ગતિ થાય અને માખણના ગઢા બંધાય. તેમ જગતનું ચિંતન મથન થાય, તેથી જગત્ સાચું લાગે અને તે દ્રઢ થાય. માટે મનરૂપી મૃગને ઊંઘમાંથી જગાડો. અંતનો જન્મ માણસ ગમે તે વખતે કરી શકે છે; પણ તેણે ત્રણે પ્રતિબંધ તોડવા જોઈએ. કેમકે સ્વપ્નામાં સ્વપ્ન એમ અનેક જન્મ થાય છે. જડહરત ત્રણ જન્મે ફાળ્યા; વામદેવ ગર્ભમાં બોધિત થયા. માટે મોહરૂપી નિદ્રા અથવા અજ્ઞાનના સ્વપ્નમાંથી જાગવું. શુભ ગુણો લાવીએ તો મન જાગે. પણ ભૂતવાનો ભય ધરો છે; ફસાવનાર દેહ, ઇન્દ્રિયો, સગાં-વહાલાં તૈયાર છે. સંસારનો પ્રવાહ જુગારીની પારી જેવો છે. ફરી ફરી ફસાવે છે. “Let me slumber again (મને ફરી ફરીને ઉંઘવાદો)” કરી બંધનગૃહમાં આજોટવાનુંજ મન થયાં કરે છે અને કદાપિ કાંઈ અંકુર પુટે છે, તો તરતજ બકરી ચરી જાય છે. માટે થડ બાંધે તેને સાડ વાડ કરી પાણી સીંચી, રક્ષણ કરવું જોઈએ અને તે વાડ મજબુત જોઈએ. આવી રીતે રક્ષણ થયું, થડ બંધાયું, કે પછી થડની સાથે બકરાં બાંધે તોપણ શીકર નહિ. બ્રહ્મજ્ઞાન થયાં પછી નરસિંહમહેતા ઘેડમાં ફરે, મહાત્માઓ નિંદિત કર્મ કરતાં જણાય અથવા આત્મામાં જગત્ ભાસે, તોપણ પછી તો જે “છે તે છે” અને બ્રહ્મનું અબ્રહ્મપણું થતુંજ નથી.

તા. ૧૭-૮-૧૯૦૩.

૧૨. ૬૫૮૧.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तस्वमसि श्वेतकेतो ॥

छान्दोग્યોपनिषत्.

અર્થ:—તે આ આણુ છે, આ સર્વ તેજ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે;
—હુશ્વેતકેતુ ! તે તું છે.

મોક્ષના ક્રમ બે છે:— સામાન્ય અને ઉત્તમ. (૧) પદ્સંપત્તિઆદિ ઉપાયે મળ દૂર કરી નિષ્કામકર્મ કરી, વર્ણાશ્રમ પાળી, શાસ્ત્રાનુસાર કર્તવ્ય કરી, વૈરાગ્યબુદ્ધિથી મળ દૂર થાય, એટલે, કર્મ ઉપાસનાથી ચિત્ત નિર્મળ કરી, મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી. (૨) બુદ્ધિબળે વિચારથી જ્ઞાને કરી બોધ થયે બુક્તિ એટલે મોક્ષ મેળવવો. પ્રથમ ઉપાય સામાન્ય છે બીજો ઉત્તમ છે. પરંતુ સામાન્ય કરવાની જરૂર એટલા માટે પડે છે, કે મન ચંચળ છે અને મનુષ્યની ચંચળતા પણ દોષરૂપ છે. એકાગ્રતા થતી નથી; ઘડીમાં કાંઈ અને ઘડીમાં વળી કાંઈ. ચાર દિવસ શુભ માર્ગે ને વળી બે દિવસ અશુભ માર્ગે. દ્રઢતાથી ચિત્ત એક વાતમાંથી જશે નહિ માટે આગ્રહ કરીને અંત સુધી જવું જોઈએ. કામ બહુ વિચારીને હાથમાં લેવું પણ લીધું પછી તો તેનો પાર લાવવો. “Rolling stone gathers no moss (ઘાબીનો ફૂતરો નહિ ધરનો ને નહિ ઘાટનો)” એવો વાટ થાય. કુવો વીશ હાથ ખોદ્યો, પાણી નીકળ્યું નહિ; વળી બીજી જગ્યાએ વીશ હાથ ખોદ્યો; એમ સો હાથ પાંચ ખાડા મળીને ખોદાયા, પરંતુ એકજ જો ત્રીશોક હાથ ખોદ્યો હોત તો પાણી મળત. કહ્યું છે કે: “પ્રારમ્ભ્યતે ન સ્વલુ વિમ્મ મયેમ નીચૈઃ” વગેરે. માટે પ્રારંભ કરતાં પહેલાં વિચાર લેવો કરવો પણ પછી હઠવું નહિ, કેમકે મનની સ્થિતિ દ્રઢ થવી દુર્લભ છે. ઘણાક પ્રથમ હનુ-માનને બજે, પછી થોડે દહાડે મહાદેવને, પછી દેવીને, પણ તેમાંથી પછી કોને પરવા રહે ? કાઈ કંઈ નહિ; મહતમાં ડૂબી મરે. માટે ઇષ્ટદેવની દ્રઢ ઉપાસનાથી સ્થિરતા થાય છે. કરી દેખીએ તો તેનું જ્ઞાન પાંચે ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. કેટલાકને અકસ્માત જ્ઞાન થાય છે. આંખા તળે જઈને બેઠા કે તેને માટે પાકી મીઠી કરી તુરત પડે છે, તેમ જ્ઞાન તરત થઈ જાય છે. કદપદ્મ તળે જે જાય તેને ફળ મળે. જનકની આખ્યાયિકા બુદ્ધો કે,

જનક રાજ ઉપવનમાં ગયાં, ત્યાં આગળ અરણ્યમાં શાદમલીવૃક્ષ તળે સાધુઓ હતા. મધુર સ્વરથી લોભાઇ સાંભળેછે, તો તત્ત્વજ્ઞાન બની રહ્યું છે. દ્રષ્ટા કોણ? જોવાવાળા તો દુનિયામાં ધણાએ છે પણ આપણે તે સર્વને જોઈએ છીએ ત્યારે તે સર્વે દ્રશ્યકોટીમાં આવે છે; બહિર્મુખદ્રષ્ટિથી તે જોવાવાળા ગણાય છે પણ છે તો દ્રશ્ય, કેમકે આપણી સામે આવી ઉભા રહેવા સમર્થ નથી. સામે આવ્યા કે તેજ ક્ષણે આપણા દ્રશ્ય થયાં અને વળી દ્રષ્ટા તો સ્વતંત્ર છે અને દ્રશ્યની તો દ્રષ્ટા વગર સ્થિતિજ નથી, માટે દ્રશ્ય પરતંત્ર છે. જોનાર નથી તો પછી દુનિયા ક્યાં છે? જોનાર છે તો દુનિયા છે. દ્રષ્ટા છે તો દ્રશ્ય છે. માટે દ્રષ્ટાની દ્રષ્ટિ તેજ દ્રશ્ય. ઉપણુતા એજ અગ્નિનું સ્વરૂપ. જોવાનું જોવું એજ બહાર પદાર્થ, બાકી પદાર્થ કાંઈ નથી અને દ્રષ્ટા તો રહી શકે છે, તેનો અનુભવ થાય છે. નેત્ર મીચો તોપણ નેત્ર છે; નેત્ર કાંઈ જતાં રહેતાં નથી; જોવાપણું જાય છે. વિચાર કરો કે દ્રશ્ય નેત્રની બહાર છે એમ કેમ કહેવાય? નેત્રની દ્રષ્ટિએજ સૃષ્ટિ છે. રૂપમાત્ર આંખમાં ભરેલું છે. બહારની વસ્તુઓ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જણાય છે. અકેક ઇન્દ્રિ જે નષ્ટ થાય, તો જગત્ની તે વસ્તુઓ નષ્ટ થાય છે. આંધળાને જગત્માં રૂપ ક્યાં છે? બહેરાને જગત્નો ધડધડાટ એજ ક્યાં? કુંભકર્ણ પાસે નગારાનો અવાજ? નારંગી વિષે પાંચ જણા મળી ગોળો પિંડાળો ઉભો કરે છે આંખ કહે છે, નારંગીનો આકાર ગોળ છે; કાન તેનો ધબકો સાંભળે નાક તેની સુગંધ લે. દરેક જૂદી સાક્ષી પૂરી નારંગી સિદ્ધ કરેછે. એક ખીજથી બાકીના ચારના કામમાં માથું ધલાતુંજ નથી; પોતપોતાના કામમાં મગ્યાં રહે છે. આંખના સંસ્કારથી નારંગી છે એમ જણ્યું. બાકી નાકે સુગંધ આવી અને તરત આંખ આગળ નારંગીનું ચિત્ર ખડું થાય નહિ; પણ કલ્પના પ્રથમ થઇ ગયલીજ છે. નાકના કહેવાથી આંખના સંસ્કાર ખડા થઇ નારંગી ઊઠી; હવે વળી માણસને છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય થાય તો વળી કાંઈ નવીજ વસ્તુઓ ઊભી થાય, કેમકે એકજ ઇન્દ્રિમાં બધું હોય એવો પ્રાણી હોય છે. સાપને કાન હોતા નથી; આંખથી કાનનું કામ થાય છે. કૂતરો વાસપરથી સુંઘીને ઓળખે છે, એવી તેની ઘ્રાણેન્દ્રિ બળવાન હોય છે: આંખ તો નીચીને નીચી રાખે છે. દુરખીનમાં આંધેની ચીજ દેખાય છે; કેટલાકમાં મોટી હોય તે નાની અને કેટલાકમાં નાની તે મોટી, ઓખંડી, ગોળ, આડી, વગેરે અનેક આકૃતિ દેખાડે છે. પણ તે રચના, જેવો

કાંચ તેવી થાય છે. હીરાના રંગતી રચના જુઓ : ભીંતપર જૂદા જૂદા અનેક
 ઓળા પડે છે. ભીંતમાં, આંખમાં કે હીરામાં, કાંઈ નથી, તે છતાં રંગ-
 બેરંગી પડે છે. તેમ ઇન્દ્રિયમાંથી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ દેખે છે. રંગ જૂદા
 જૂદા જણાય છે. હીરા રંગરૂપે થઈને પડે છે. ઇન્દ્રિયવડે ચિત્રચિત્રિ દેખાય,
 તેના સ્વભાવજ તેવો છે. ધરની ચારે બાજુએ ચાર બારી છે; દરેક
 બારીની સામે જે હશે, તે તે બારીમાંથી દેખાશે. ચાર બાજુએ જૂદું
 જૂદું હોય, તો જૂદું જૂદું દેખાય છે, પણ તે કલ્પનાનું પરિણામ છે. તમે
 કલ્પના નથી કરી, તોપણ કોઈની કલ્પના છે. એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે
 મન એકજ છે. તેથી બીજાની કલ્પના છતાં, સહુ એકીરીતે દેખે એકજ
 તળાવના નગના મોઢાં-કોઈ હાથીના, કોઈ ગાયના, કોઈ મનુષ્યના ઇત્યાદિ
 હોય છે; પણ નળમાંથી નીકળતું પાણી તો એકજ તળાવનું છે. તેમ સમષ્ટિ-
 મન વ્યષ્ટિમાં રહી કલ્પના કરે, તે બધાંને માન્ય રૂપશા ધરડા છે, તેને કોઈ
 જીવાન કહેશે નહિ. કાળાને કોઈ ઘોળો કહેશે નહિ, પણ પ્રસન્નતામાં ફેર
 થડશે. કોઈ લાલ પસંદ કરે, કોઈ લીલું. સર્વ માન્ય કરે છે તેજ બતાવે છે
 કે પરમેશ્વર વ્યાપીને રહ્યો છે; કાંઈ એક ઠેકાણે કચેરી લગાવી બેઠો નથી.
 પરમેશ્વર મનુષ્યદ્વારા કલ્પના કરે છે; પછી તે ગમે તે મનુષ્યમાં પ્રેરે. સુથાર
 મનમાં કલ્પના બિઠાવી ટેબલ કરે તો સૌને માન્ય. સૌ તેને ટેબલ
 તરિકે જુએ. નામ કદાપી “મેજ” અથવા બીજું આપે. એજ મુજબ
 જીવસૃષ્ટિ અને ઇશ્વરસૃષ્ટિ એવો વિભાગ પડ્યો છે. જીવસૃષ્ટિ અહંકારની
 છે; ઇશ્વરસૃષ્ટિ નિરહંકારની છે. જીવ ઇશ્વર એકજ છે—એ નથી, એકતાંજ
 એ “phases (પાસાં)” છે. ઉપલું પાસું ઇશ્વર છે, નીચલું જીવ છે.
 જીવ ઇશ્વર બે મળીને પરમાત્મા નામ અપાય છે; જૂદાં હોય તો કોઈ કોઈનું
 કબૂલ રાખે નહિ; કોઈ એમ નથી કહેતું કે તારો કહેતો ઘડો અમે માનતા
 નથી. કુંભારે ઘડો કહ્યો કે આખું જગત તેવા ઘાટને ઘડો કહે છે, પછી
 કોઈ તેને “pot (પોટ)” એવું નામ આપે, પણ વસ્તુ માન્ય કરે છે. આમ
 જગતમાં ટેબલ બને છે તે સર્વને માન્ય છે. મારે ઇશ્વરકૃત અને વ્યવહારિક
 ગણાય છે. સ્વપ્નનું ટેબલ બીજાંઓને માન્ય નથી તેથી તે મનુષ્યકૃત અને
 પ્રાતિભાસિક માત્ર છે. કોઈ કહેશે કે જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે તો ભૂલ છે.
 “પૂર્ણાત્ પૂર્ણમ્ આદાય.” પૂણીમાં કટકો છેજ કયાં? નાના મોટાનો ભેદ કાઢીને
 એકરૂપ થાઓ. મારે એક જીવવાદ અતિ ઉત્તમ છે. કોઈ કહેશે કે ત્યારે શું

જન્મ્યા પહેલાં બધું નહોતું ? “આપ મૂએ પીછે દૂબ ગઇ દુનિયા” એ
તો જાણે ઠીક. જાણવું કે દ્રષ્ટા છે તે એક જીવ છે અને બીજાં જીવો
વગેરે તો દ્રશ્ય છે. માટે અનાત્મ છે, અને જડ છે; ચેતન છતાં તે ચેતનના
કાર્ય માત્ર છે; આપણી પ્રેરણાથી તે સૌ ચાલે છે. કારખાનાનું ચક્ર એવુંજ
છે. જગતનું ચક્ર હુંજ ચલાવું છું. એક ધ્રુવની પાછળ આખું નક્ષત્રચક્ર
નિરંતર ફરે છે. બીજાનાં સુખદુઃખથી આપણે શું છે ? એ સધળું તો
આપણને અસર કરવા માટે છે. રાજાનું રાજપણું રૈયતથી છે. તેથી
સુખદુઃખાદિ તમામ વસ્તુઓ, આપણને સિદ્ધ કરવા માટે છે. ગમે તો એક
ભંગી હોય તોપણ તેનું નીચાપણું બીજી ઊંચી કામની અપેક્ષાથી છે. પણ
બીજા બધાને ચલાવી પોતાનું ભંગીપણું સિદ્ધ કરનાર એ એકલોજ સિદ્ધ
થાય છે અને સર્વેથી વિશક્ષણ ફરે છે. એજ મુજબ સર્વ જોતાં અદ્વૈત સિદ્ધ
કરવાનું છે. કેમકે કારખાનામાં જે મોટું ચક્ર ફરે છે, તે સર્વે બીજાં નાના
ચક્રોને ફેરવે છે, તોપણ તે મોટું ચક્ર એમ નથી જાણતું કે હું સર્વે
ચક્રોને ફેરવું છું. એતો જાણે છે કે જેવું હું છું, તેવાં બીજા ચક્રો
ફરે છે. પણ જેમ એક ચક્રને આધારે બીજા બધાં ફરે છે, તેમ પરમા-
ત્માને આધારે આ તમામ અને આપણે આધારે આ સર્વે જૂદાં જૂદાં
લાગતા ચૈતન્ય જેવા પુરુષો ફરી રહ્યાં છે; પણ તે દ્રશ્ય કોટીમાં છે અને
હુંજ એક દ્રષ્ટા છું.

તા. ૧૮-૮-૧૯૦૩.

૧૩. આનન્દ.

સૈવાનન્દસ્ય મીમાંસા ભવતિ

તૈત્તિરીયોપનિષત્.

અર્થ:—આનન્દની આ મીમાંસા છે.

દ્રષ્ટા દ્રશ્યનો સંયોગ આનન્દ આપે છે. આનન્દ એ શું છે ? ઇષ્ટના
સંયોગે આનન્દ થાય છે અને અનિષ્ટના વિયોગે આનન્દ થાય છે. આનન્દ
મનમાં કે વસ્તુમાં નથી પણ આત્મામાં છે અને જે જે આનન્દ થાય છે
તે આત્માનો સ્પન્દ માત્ર છે.

દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય અને દર્શનનો ત્યાગ એ મોટો આનન્દ છે. સ્વરૂપમાં આનન્દ છે; આનન્દ કાંઈ બહાર નથી. જે વિષયનો આનન્દ ભાસે છે, તે કૃત્રિમ છે. ગોડ થાય તે પર પટ્ટી મારે, તે ગોડ ફૂટ્યું ને આનન્દ થયો કે આજે ઠીક છે. હવે એ સુખ કાંઈ મલમમાં, કે પટ્ટીમાં, કે ગોડમાંથી નથી નીકળ્યું. એ તો ગોડ થતાં પહેલાં જે અસલ સુખ હતું, તેજ આવ્યું. કાંઈ નવું આવ્યું નથી. પણ દુઃખ જોયા વિના, સુખ સમજતું નથી; ત્યાંસુધી સુખની કદર નથી. બાકી નિરંતર આત્માનું સુખ બની રહેલું છે. પણ તૃષ્ણા એટલે મનની ચંચળતારૂપી ગોડ થયું, કે સુખનો ભંગ થયો. અકેક તૃષ્ણા એ અકેક ગાંઠ છે, તોપણ તેને કાઢીએ તો Plague (પ્લેગ) કહેતું નથી. તૃષ્ણારૂપી મરકી કાંઈ જેવી તેવી દુષ્ટ છે ? તળાવનું સ્થીર જળ હોય, તેમાં તળીએ રેતી દેખાય; પણ પાણીની ચંચળતાથી તળીયું દેખાય નહિ. મનરૂપી જળ સ્થીર હોય, તો તળીઆરૂપી આનન્દ છેજ. ઇચ્છારૂપી ડહોવાઈ જતું પાણી તળીઆને અથવા રેતીને ન દેખાડે; માટે મન સ્થીર જોઈએ. પણ માણસો પોતાના આત્માનો આનન્દ લે છે અને વસ્તુમાં આરોપ કરે છે, એ કાકતાલીય ન્યાય છે. કાગડો જોસે અને તાડ પડે, તો તે કાંઈ કાગડાએ પાડ્યો નથી. તેમ વસ્તુમાં આનન્દ નથી. જનમના રોગી થઈને, વિષયના મલમપટા લગાડી સુખ માનો તો બલે. નિદ્રામાં ત્રણે જાતનાં દુઃખો દૂર થાય છે. ઊંઘતા હોઈએ ને પાસે ભોરીંગ પડેલો હોય કે ધર સળગતું હોય, તોપણ ગાઢ ઉંઘમાં હોઈએ તો આપણે શું ? એમ નિદ્રામાં તો દુઃખનો નાશજ છે. ત્યાં તો આનન્દ થાય છે અને વિષયનો અભાવ છે. ઇંદ્રિયોનો અભાવ છે, બારીઓ બંધ છે, તોપણ આત્માનો આનન્દ અખંડ સ્વાભાવિક બની રહ્યો છે—કૃત્રિમ નથી. બહારનો આનન્દ તો પરિણામે શ્રમ તથા દુઃખરૂપ છે. વરખ ધાતુપર કે લાકડાપર ચઢાવ્યું હોય ને તે જેમ ઉખડી જાય તેમ એ આનન્દ ચિરસ્થાઈ નથી. લાકડી ખાંડે પાછા હોય, તો તે ખાંડનો સ્વાદ ખાંડ પૂરી થતાં સુધી; લાકડી આવી કે વાત ગઈ. તેમ વિષયોમાં થોડે ગયાં કે કંટાળી ઓચાઈ જવાય છે. કનકવો અગાવવાની છાકરાંઓને કેવી હાંસ, કે સંક્રાંતની આતુરતાથી વાટ જોય, પણ પછી જાણે તાબૂત દૂખી મયાં એમ થાકીને પડે છે. પણ નિદ્રાતો શ્રમને કહાડી નાંખે છે, માટે નિદ્રાનો આનન્દ અમૃતરૂપ છે. સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ, એ પ્રવૃત્તિ મનુષ્યની છે. પણ મનુષ્યને સુખનું જ્ઞાન

નથી, કે સુખ કેને કહેવું ? જવેરીને ઉંચામાં ઉંચા હીરાની કદર છે; જંગ-લીને તે હોતી નથી, કેમકે તેને હીરાનું પરોક્ષજ્ઞાન પણ નથી. મનુષ્ય આનન્દ ઝોળવા નીકળ્યો છે, જે કટકો આનન્દ મળે છે તે લે છે; વળી તે કટકો ફેંકી આગળ મોટો આનન્દ લેવા દોડે છે. આમ તેમ તૃષ્ણા લોભ કરે, તેમાંથી ફતેહ મળે ત્યારે આનન્દ લેશ ચાખે; વળી આગળ જવા ઇચ્છા કરે, એજ તેને કદર નથી એમ દેખાડે છે. આનન્દની કદર તો છે, પણ જ્યાં છે ત્યાં આનન્દનો ભંડાર છે, તે છોડી આગળ આગળ ઇચ્છા કરી શોધવા દોડે છે. “મૃગ દુંડતા શીરતા બનોમેં કસ્તુરી ઉસકી પાસહે.” આગળ ચાલે છે પણ ઉત્તમ આનન્દ પ્રાપ્ત થતો નથી. દરેક આનન્દ તો શુદ્ધ આનન્દના ભંડારમાંથી આવે છે, પણ પોતે ભૂલેલો છે તેથી મૂળપદ નહિ મળે ત્યાંસુધી સંતોષ નથી; પરિક્ષાની ગતી તો છે, પણ ક્યાં આનન્દ જડે તે જાણતો નથી. તેની નજર નીચે છે; ઊંચી કરેતો જણાય. રેતીના કણ ચમકે, તે ચમકારાને સાચું માને, પણ ઉપર જે સૂર્ય છે અને સૂર્યને લીધે તે જણાય છે, તે સૂર્ય તરફ દ્રષ્ટિ પણ કરતો નથી. માટે જો મનુષ્યની દ્રષ્ટિ ફરે, તો સઘળું જણાય. પણ વસ્તુમાં આનન્દ માનવાની ટેવ પડી ગઈ છે તેથી ખરો આનન્દ દેખાતો નથી. પોતાનાં ગાલફાનું લોહી ચાખી આનન્દ માને, કે એ લોહી અને તેથી ઉપજતો આનન્દ હાડકાનો છે પણ એમ નહિ જાણે કે એતો એનો પોતાનો છે. હાડકામાં શું હોય? તેમ મનુષ્ય પ્રવૃત્તિનાં ચક્રપર ચડેલો હોય, તેને નિવૃત્તિ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. જે પુદ્ગલો ફરતો હોય, તેને તો ફરતું વધારે ગમે છે. જો તેમાંથી અટકવાનું એકદમ કરે, તો નીચો પડે. નિવૃત્તિ શોધવા તો નીકળે પણ તે ક્યાં જડે? કેડમાનું છોકરું બીજે બધે ક્યાં જડે? નિવૃત્તિને શોધવી એજ નિવૃત્તિનો ભંગ. આનન્દનો શોધ એજ આનન્દનો ભંગ છે. જેમ ઉધે રસ્તે ધર ભૂલી ઉતાવળો ચાલે, તેમ આધો આધો જાય, કેમકે ઇચ્છા આડે માર્ગે દોરી લઈ જાય છે. ઇચ્છાહીન બાદશાહનો બાદશાહ છે; ઇચ્છા વાળો ફાડીનો થઈ પડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ એવો છે, કે આપણે સુખી તો આપું ગામ સુખી. રાજાએ લૌવાને પૂછ્યું: “રૈયત શું કરે છે?” “સાહેબ બહુ દુઃખી છે; મારી પાસે ગાય નથી કે હું દૂધથી ભોજન કરું?” રાજાએ લૌવાને ગાય આપી પછી થોડે દહાડે પૂછ્યું તો લૌવો કહે: “સાહેબ સહુ મઝા કરે છે; દૂધ પૈંવા ઉડાવે છે.” તેમ આપણે આપણા ઉપરથી ક્યાસ કરીએ છીએ. પોતાને આનન્દ તો બધેજ આનન્દ છે. દુનિયા તો

તેની તેજ છે. તમે આનન્દ કરો કે દુઃખ માનો તેથી કાંઈ દુનિઆનો રંગ ફરે નહિ. ધરડાં કહેશે હવે દુનિઆમાં મજા જતી રહી; તેમને જતી રહી બાકી બીજા જીવાનીઆ તેજ મજા ભોગવી રહ્યાં છે. આત્મા સત ચિત્ આનન્દ બનીજ રહ્યો છે. દ્રષ્ટા એ શબ્દ સ્થૂળચુદ્ધિવાળા માટે છે બાકી અર્થ 'જ્ઞાતા' નો છે. જાણવાવાળો, પ્રકાશકપણું જ્ઞાતામાં છે. કણ્ઠમાં અવાજ બહારથી પેઠા એમ સહુ માને છે, પણ આંખમાં દેખાતી વસ્તુઓ પેઠી એમ કાંઈ માનતું નથી. આ પ્રમાણે વિરોધ છતાં બન્નેમાં જાણવાપણું એકજ છે કેમકે મનની સહાયતા વગર આંખ જોય નહિ. જાગ્રતમાં મન છે નિદ્રામાં મન નથી, પણ મનને કાંઈ જાણે છે? અને મનના અભાવને પણ કાણ જાણે છે? જો જાણે છે તેજ આત્મા. આત્મરૂપી સૂર્યમાં અખંડ પ્રકાશ છે તેમાં મનરૂપી કીડી નીકળતી દેખાઈ; મનની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિનો સાક્ષી કદાપિ મન કહી શકાય, પણ મન લય થાય ત્યારે મનના અભાવને જાણવા આત્મા જોઈએ. નિદ્રામાં કલ્પનાનો અભાવ છે, આત્માનો અભાવ નથી. કાંઈ નહિ તો દીવાને જોવાને નેત્રનો પ્રકાશ પણ જોઈએ. કલ્પના કરતાં અનુભવ વધારે ગણવો. કારણ કે કલ્પના કરીએ, કે મનનાં જન્મ, સ્થિતિ અને લયનો દ્રષ્ટા કાંઈ હશે તો તે માત્ર કલ્પના છે. અનુભવસિદ્ધ વાત તો એ છે કે આત્મા છે. ભાન હોય તોજ એમ કાંઈ નથી. વિસ્મરણમાં દુઃખ નથી પણ વિપરીતજ્ઞાન વેદના આપે છે. અગ્નિ અગ્નિને બાળે નહિ તેમ પ્રકાશક પ્રકાશ્ય થાય નહિ. જ્ઞાન જ્ઞાનનો વિષય થાય નહિ. અગ્નિએ અગ્નિ મળે તો ગોટે ગોટ ઊડાવે. આંખને સિદ્ધ કરવી હોય તો બહાર કાઢી પોતાની સામે ધરવાની જરૂર નથી પરંતુ વિષય ઊભો કરવો જોઈએ; તે જણાય તો જાણવું કે આંખ છે. તેમજ અનુમાન વિચારાદિથી જુઓ કે : જોણે કરી જગત્ દેખાય છે તે હું છું. આત્મા કેમ છૂપે! માટે જેના ઉપર ત્રિપુટી ભાસી તેજ આત્મા છે.

૧૪. ૐ.

અરા ઇવ રથનામૌ સંહતા યત્ર નાહ્ય : ।

સ પ્ષોઽન્તઃશ્ચરતે બહુધા જાયમાન : ।

ઓમિત્યેવં ધ્યાયથ આત્માનં સ્વસ્તિ વઃ પરાય તમસઃ પરસ્તાત્ ॥

મુળ્ડકોપનિષત્.

અર્થ :—રથની નાભિને વિષે આરાની પેઠે જેને વિષે નાડીઓ સંહત છે, તે (સર્વત્ર) અન્તરને વિષે ચરનાર છે, બહુધા થાય છે. આત્માનું ૐ એ રૂપે ધ્યાન કર, તમસૂથી પરાતૂપર પ્રતિ તને સ્વસ્તિ હો.

પ્રથમ આનન્દસ્વરૂપ બતાવ્યું; પછી પરમાત્માં ચૈતન્યસ્વરૂપ બતાવ્યું; ત્યારબાદ સત્પણું બતાવ્યું કે નિરાભાસસ્વરૂપ આત્મા છે કે જેમાં મનના ભાવ છેજ નહિ; સંકલ્પવિકલ્પનોજ અભાવ છે; એ સ્વરૂપ અદ્વૈત છે. આત્માની દ્રષ્ટિમાં જગત્ નથી અને અન્યને જગત્ બ્રાંતિથી ભાસે છે, જેમ બ્રાંતિથી દોરી વિષે સર્પ ભાસે છે તેમ. આત્મા જગત્ને જોતો નથી; જગત્ને વિષે જગત્ નથી; જગત્ અને જગત્ને જોનારો બન્ને મિથ્યા છે. એમાં સ્વપ્નનો અનુભવ સરખાવો. સ્વપ્નનું મન જો દેહનું મન હોય તો મન જગે તેની સાથે આ દેહ જગવો જોઈએ. માટે સ્વપ્નનું મન આ મન નથી પણ મિથ્યા છે અને સુષ્મદુઃખ ત્યાંના ત્યાં તે શરીર (સ્વપ્નનાં) અને તે મન ઉપર છે; આ દેહ અને આ મનની ઉપર નથી. શરીર ઉપર સ્વપ્ન, સ્વપ્નનર અને સ્વપ્ન જગત્ ભાસે છે. તેમજ બ્રહ્મ ઉપર જીવ અને જગત્ ભાસી રહ્યું છે. બ્રહ્મને બ્રહ્મનું તથા શક્તિનું ભાન પણ નથી. સ્વપ્નની સૂષ્કિતની શરીરને દરકાર પણ નથી કે સ્વપ્ન ક્યાં થાય છે? તેમ ૧. બ્રહ્મ, ૨. ઇશ્વર, ૩. જીવ અને ૪. જીવને દેખાતી સૃષ્ટિ, એવા ચાર વિભાગ પડી શકે છે. શરીર બ્રહ્મની ગરજ સારે છે. જે મનમાં સ્વપ્ન થાય છે તે મન ઇશ્વરની જગોએ છે. ઇશ્વર ઉત્પન્ન, પાલન, સંહાર કરે, તેમ એ મન સ્વપ્ન ઉપજાવે, નિભાવે અને લય કરે. ઇશ્વર એટલે સમષ્ટિ મન જેને આશ્રયે છે તે બ્રહ્મ. ઇશ્વર શું કરે છે તેની આત્માને (બ્રહ્મને) ગંધ પણ નથી. જેમ સ્વપ્ન મન શું સ્વપ્નું રચે છે તેની પથારીમાંના શરીરને ખબર પણ નથી. મન પોતે કહે છે

કે “હું છું” પણ ખીજે સાક્ષી નહિ પૂરે ત્યાંસુધી એની પોતાની વાત કાણ સિદ્ધ કરે? આત્મા મનને સિદ્ધ કરતો નથી. જે પોતાને સિદ્ધ કરે તે સિદ્ધ થતું નથી કેમકે તે સંધારૌહણ ન્યાય ગણાય ને; પોતાની ખાંધપર પોતે જેસે એવું થાય છે. મનતો કહેજતો કે “હું છું.” આત્મા સત્ અસત્થી પર છે. “છેપણું” અને “નથીપણું” બન્ને આત્માથી પ્રતીત થાય છે. એક કાગળપર વાઘ બકરી ચિતર્યાં અને વચમાં ખાલી જગા છે તો એ કાગળપરના “છે” “નથી” એક ખીજાની અપેક્ષાથી છે. સ્વર પણ પ્રકાશ સત્તા વગર કાંઈ બાસે નહિ. જ્ઞાન અજ્ઞાનનીપર શક્તિરૂપ છે. આ પ્રમાણે આત્માને વ્યતિરેકરૂપે બતાવ્યો. હવે અન્વયરૂપે જોઈએ સૌહર્મ—નિર્ગુણ તેજ સગુણ સ્વરૂપ છે. નિર્ગુણ હોય તેજ સગુણ થાય; સગુણ સગુણ થાય નહિ. જેથી વસ્તુ ઓળખાય તે તેનો ગુણ અથવા લક્ષણ. હાથી કહેવો હોય તો જેણે નહિ જોયો હોય તેને થાંભલા જેવા પગ, સુપડા જેવા કાન, જે ફાંત લાંબા, એક સૂંઠ, એવા ગુણો ખાસ સર્વથી ભિન્ન બતાવવા પડે. જે ખાસ હોય અને ખીજામાં નહિ હોય તે વિશેષ લક્ષણ કહેવાય છે. સામાન્ય લક્ષણથી ઓળખ થાય નહિ માટે વિશેષલક્ષણ આગળ પડી આવે છે. આત્માનું ખાસ લક્ષણ નહિ તેથી તે જે સોંગ લે તે લઈ શકે છે; વાસ્તવિક કાંઈ નથી; જે કલ્પના કરો તે બને. એતો અંત્રેજની ટોપી સો આકાર કરે. વાદીગર બહુરૂપી થઈ કાંઈ કાંઈ ઈંદ્રજાળ રચે. નિરાકારમાં બધા આકાર બને; એક વાર આકારો થયાં પછી તેને કાયમ રહેવું પડે. વળી નિરાકાર બને તો પાછો તેનો આકાર નવો બદલાય. આત્માને સ્વાભિમાન નથી. ઈંકાર એ સર્વેની કુંચી છે. વેદશાસ્ત્રાદિનું એ ખીજ છે. ઈંકાર આપણા પ્રાણુચંત્રમાં નિરંતર ચાલે છે. વેદાદિ શબ્દરૂપ છે. પુતળામાં જીવ તેમ વ્યંજનમાં સ્વર વ્યાપી રહ્યાં છે અને વ્યંજન સ્વરપર વિકાર છે. પાણી વગર પરપોટો નહિ. ધ્વનિનાં વ્યંજનપણું કે સ્વરપણું બન્ને નથી અને તેને બ્રહ્મનાદ કહે છે. એ સર્વનું ખીજ ઈં છે. શબ્દ પ્રાણુને વિષે ઉઠે છે. વાયુએ વાયુ અયડાય કે ધ્વનિ થાય. વાણી ચાર પ્રકારની છે: પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમાં અને વૈખરી. વૈખરી બધા સમજી શકે; મધ્યમાં હોઠ હાલે; પશ્યંતિ વગર હોઠ હાલે મનમાં સ્વર થાય. પરા જે મૂળમાં આધારચક્રમાં શબ્દનો ભંડાર છે તે; ત્યાંતો અજપાજપ બનીજ રહ્યો છે. સૌહર્મ એજ તત્ત્વમસિનું ખીજ છે. સૌહર્મનું ખીજ ઈં છે. કેમકે “સ” અને

“હ” વ્યંજનો વિકારરૂપ શુદ્ધ ઊંના ઉપર જાસે છે. ધનિનો વિકાર સ્વર અને સ્વરનો વિકાર વ્યંજન. આકારનું મૂળ લીટી છે અને લીટી મિંદુતી બનેલી છે. છોકરું દરેક વસ્તુને ‘આ’ કહીને દેખાડે છે; તેનું નામ તે ઉપર પછી ચડે છે. જેમ ‘આ આ’ કહી બતાવે છે, તેમ ‘સઃ’ એટલે તે જણાવે છે. પણ ‘અહમ્’ તેના ઉપર ચડી સોહમ્ થાય છે. ઊં-અ ઉ મ છે અને ત્રણ ભેદ છતાં ધ્વનિ એકજ છે. જે અર્ધ માત્રા છે તે અખંડ અને નિત્ય છે. નગરામાં અવાજનો ભરેલો છે પણ દાંડીઓ ઠોકવાની વાર છે. તેમ મુખનો ડંકો વાયુ અદ્વિજાય કે કાનમાં ખરા ધ્વનિ થાય; કાનમાં આંગળી વધારે વખત રાખી અનુભવ કરો. “અનહદ બાજ બાજતાં સમજ લો ધૂનકી ખખર; અનહદ બાજ બાજતાં.” બહારના વિશેષ ધ્વનિમાં અંદરનો સામાન્ય ધ્વનિ ઢંકાઈ જાય છે. નગરામાં તુતીનો અવાજ કોણે સાંભળે ? અનન્ત શબ્દરૂપ થાય પણ ધ્વનિનું ધ્વનિરૂપ મટતું નથી તે સ્ટ્રોટ કહેવાય છે. તાલિસ એકજ છે પણ પડદા જૂદાં જૂદાં છે. તેથી જે પડદાપર આંગળી ફરે તેનો સૂર જૂદો જણાય પણ ધ્વનિ તો એકજ.

તા. ૧૨-૮-૧૯૦૩.

૧૫. સ્વપ્ન તુલ્યતા.

સ્વપ્નાન્ત ઉચ્ચાવચમીયમાનો ।

રૂપાણિ દેવઃ કુરુતે બહુનિ ॥

ઉતેવ સ્ત્રીભીઃ સહ મોદમાનો ।

જક્ષદુતેવાપિ મયાનિ પશ્યન્ ॥

બૃહદારણ્યકોપનિષત્

અર્થઃ—ઉચ્ચાવચ એવાં નાના પ્રકારનાં રૂપને લેતો સતો, દેવ સ્વપ્નને વિષે બહુરૂપ થાય છે, જાણે સ્ત્રીઓ સાથે મોદ કરે છે, જાણે હસે છે, જાણે ભયને દેખે છે.

અરૂપ વસ્તુમાં આસ્થા બાંધીને હું બેઠો છું એ કેવી શરમની વાત છે ? હું જાણું છું કે હું બંધાઈ રહ્યો છું એમ સમજવા છતાં, વધારે લપટાતો જાણું તેથી વધારે અધમ છું. આ ક્ષણજનુર દેહ કાચનો કુપો છે.

ટકારામાં ફૂટી જાય છે અને સંસારમાં જેમાં સુખ માનેલું છે તે તમામ દુઃખરૂપ છે, છતાં એમ લાગે છે કે વૈભવ વગર કેમ રહી શકાય ? પણ વિષયસુખ આદિ અને અંતમાં છેજ નહિ તો મધ્યમાં હોય ક્યાંથી ? ભાસે છે પણ ઝાંઝવાના જળના જેવું છે તો તેમાં નિત્ય આસ્થા શા માટે કરવી ? ચિત્રનો ચંદ્રમાં કાંઈ ખરો હોતો નથી. થાળીના પાણીમાં દેખાતો ચંદ્રમા બાહ્યાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણ લેવાનું મન કરે પણ તે પ્રતિબિંબ છે. વૈરાટસ્વરૂપ ભગવાન, નાનપણમાં સૂર્ય ચંદ્રને ગજવામાં ધાલી પોતાના રમકડાં બનાવવાની હોંસ રાખે, એ બધું જગત્ જાદૂગરના બગિચા જેવું છે. તેમાં મોહિત થઈ જવું એ ભૂલ છે. આસ્થા કરવા જેવી અકૃત્રિમ વસ્તુ એક આત્મા છે; જગત્માં ખરી રમણીયતા છેજ નહિ. રમણીયતા ભાસે છે તેનું કારણ કે બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ છે. જે કે સુખ તો ક્વચિત્ આવે છે ને દુઃખ તો રોજ દેખા દે છે; માટે ક્યા સુખને સાર જીવવું ? મહાત્માને પણ દુઃખ હોય છે; તેમનો પણ નાશ થતો જોઈએ છીએ; કાંઈ અચળ રહ્યું નહિ; સધળું નાશ રૂપ છે, પણ આત્મા અવિનાશી છે. તે છતાં હું નાશવાન છું એમ માનીએ છીએ એ થોડો મોહ છે ? મહા કષ્ટની વાત છે ! એ મોહ અકસ્માત આવવાનું શું કારણ ? બુદ્ધિ પરાભવને પામી છે અને સૂર્ય પર વાદળું આવે તેમ આત્મા ઢંકાય છે, બાકી મારે ભોગ તથા બાંધવ સાથે શું લેવા દેવા છે ? બાળક પોતાનાં પડછાયાથી ભય પામે તેમ દેહાભિમાનીને ભય છે. જન્મ મરણ હું પાળાનું છે. પદાર્થો તે ના તે છે તે છતાં મને જોલ થાય છે. તે પદાર્થ મારો નથી; પદાર્થ અસત્ય છે, તેનો હું સંગ શું કરું ? ઝેરનો સંગ કાણ કરે ? પદાર્થ એ સાકેરમાં ભળેલું ઝેર છે. જુઓ કે અનન્ત રાજાઓનાં ધન રાજ્ય ક્યાં ગયાં ? બ્રહ્માની સૃષ્ટિ આગળ તે શું હીસાબમાં ? અને તેનોએ શું ભરોસો છે ? અનેક ઈંદ્રો નષ્ટ થઈ ગયાં; પરપોટાની પેઠે થાય અને નાશ પામે, તે છતાં હું સત્ય માની બેસું, આસ્થા રાખું, વળગી રહું, તો સંતજન મને હસશે. બ્રહ્મા કેટલા થઈ ગયાં ? મોટા મોટા પર્વતો ચૂર્ણ થઈ ગયાં. રેતીના રજ-કણો જેટલા રાજા થઈ ગયાં તો મારું જીવન તે શું હીસાબમાં છે ? સંસાર-રૂપી રાત્રીમાં દેહરૂપી સ્વપ્ન છે. સ્વપ્ન પૂરું થયું કે દેહ આલ્યો તેમાં મારું શું છૂટાઈ જવાનું છે ? કાળે બધાને પગ નીચે દાબી મૂક્યા છે. શંકર વિષ્ણુ જેવા કાળને રમવાના દડા છે. કાંઈ આજ કાંઈ કાલ આલતા થવાનાં છે.

“ કાળકા અજામ તડાકા જે તું કયા જીને લડકા જે ? ” જીવોની મનરૂપી નદીના તૃણાશ્રુપી તરંગો શાન્ત થતાં નથી. હું કહેવડાવું છું રાજ પશુ મારી ઉત્તમતા ક્યાં છે ? મારા શરીરને માટે કેટલો ફાંકો છે ? પણ તે ફાંકો ભંગીના બાધ જેવો છે. માથે ટોપલો તે છતાં અહંકારનો પાર નહિ. હાલ-માંસનું શરીર, આદિ અન્તવાણું, સહેજ જગામાં રહેવા વાળું, મર્યાદિત, મધ્યમાં કદાપિ લોકો પૂજ્ય માને એવું, કાંઈક રમણીય પણ અપવિત્ર, સ્ત્રિઓ મોહિત થાય એવું પણ ગંદું, રોજ નાશ થાય એવું અને સ્પર્શ પણ જેનો કરવો જોઈએ નહિ એવું, તેને હું શું કરું ? જેમાં આસ્થા બાંધીએ તે દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે તે છતાં તેમાંજ ફસાઈ રહું છું અને ત્યાગ કરી શકતો નથી. “ કાલે મોટો થશે ” એમ આશા અમર છે. પાપ આચરણ જાણ્યા અજાણ્યા થયાં કરે છે. શ્વાસમાં પ્રાણીની હિંસા, જળ પીવામાં, અનાજ ખાવામાં, એક કોળીઆમાં, કેટલાની હિંસા તથા નિરાશા સમાયલી છે ? જમીન ઉખેડે કિંવા ખેડે તેમાં જીવડાના ધર, દર, નાશ પામે. ચલીયાં ખેતરમાં ખાવા આવે તેને ઉરાડી નિરાશ કરવાં પડે; દળવામાં, પાણીઆરામાં, ખાળમાં, ચુનામાં, ખાંડવામાં, જીવની હિંસા થાય અને વળી બુદ્ધિપૂર્વક જળ કપટ તો જૂદું. એ સઘળાનાં ફળ ભોગ-વવાની ચિંતા અને ખેદ થયાં કરે તોપણ માણસ વિષયોમાં બાળકની માફક, મૂઢની માફક, મચ્ચો રહે છે. બાળક દેવતામાં હાથ નાંખે, સાપને પકડે, તે તેની મૂઢતા છે. બાળપણ મૂઢતામાં જાય, જીવોની કામાદિમાં જાય, ઘડપણ દુઃખી શક્તિ વિનાનું જાય તેમાં પણ રડતો જણાય, ત્યારે પરમાર્થનું કામ ક્યારે કરે ? મનુષ્યની જાંઘળી કેવી ચંચળ છે ? અડધું આયુષ્ય રાત્રીઓમાં જાય; બાળપણ, યુવા, જરા, દરેક સ્થિતિમાં વ્યાધિ વગેરેમાં જાય, એટલે પછી શેષ રહેલા આયુષ્યના શા હિસાબ લાગે ? આમ જોતાં સંઘ્રહી રાખવા જેવું કૃતાર્થ કાંઈજ નથી માણસ આવ્યો ને ગયો; પદાર્થ વિષમ છે; કાંઈ પદાર્થ સમ નથી કારણ કે ફેરફાર થયાંજ કરે છે. એકની એક વસ્તુ અમુક કારણે આજે વહાલી લાગે, તેજ કારણ બદલાયું કે અકારી લાગે. સર્વ જગત્ અસાર છે. કેળના થાંભલામાંથી આખરે પાણી નીકળે રસ નીકળે નહિ. તેમ સંસારમાં એકેક પડ તપાસતાં છેવટે કાંઈ સાર નીકળે નહિ. નિત્ય ઉપયોગની કાંઈ વસ્તુ જડે નહિ. સંસાર ચીથરાનું પૂતળું છે; અંકુર ચીથર કાઢીએ તો ચીથરાં નીકળે, ખીલું કાંઈ નીકળે

નહિ. રાજસૂયયજ્ઞથી સ્વર્ગ મળે તો ક્ષણિક સુખ; અશ્વમેધયજ્ઞથી ઇંદ્ર થવાય પણ પ્રજ્ઞાના એક દિવસમાં ચૌદ ઇંદ્ર છે. ચાર યુગોની ચોકડી જેવી હજાર થાય તે પ્રજ્ઞાનો દિવસ કહેવાય છે; પ્રજ્ઞાનું આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય ત્યારે મહા પ્રલય થાય છે. એવા પ્રજ્ઞાની પણ આખર છે. સુખમાં દુઃખ મળેલુંજ છે. બધે રડાકૂટો, હાથ, અસૂયા, ન્યૂનતા, જોવામાં આવે છે. એ સર્વ દુઃખનું મૂળ ચિત્ત છે. શરીરરૂપી દરમાં ચિત્તનો સાપ આધિ વ્યાધિનું ઝેર ઝાંઝા કરે છે. જીવ પોતે સંસ્કૃત છતાં પોતાને પ્રાકૃત માને તેથી જીવ નીચ છે. કાંઈક વિરલાનું ચિત્ત તૃણારૂપી ઝેર રહિત હોય. બાકી પદાર્થ તો સત્યતાપર અસત્ય છે. સોનાપર ચાંદીનું ગિલ્ટ (Gilt) છે. આત્માપર નામરૂપનું ગિલ્ટ છે; રમણીયપર અરમણીયતા છે; એટલે કે રમણીય દેખાય પણ પરિણામે અરમણીય લાગે. સુંદરી કમળનેત્રવાળી, હાસ્યવદનવાળી, આભૂષણયુક્ત હોય, તેને જોઈને પણ તેના ઠાઠ ઉપર હાસ્ય કરી તેનાંથી દૂર રહેનારાં છે, કેમકે અસ્થિ માંસની પૂતળીનું સૌંદર્ય ક્ષણમાત્ર છે. નિર્મેષ ઉન્મેષમાં જગતનો જન્મ અને પ્રલય થઈ શકે છે. નવું નવું નવ દહાડા રહે છે. ધરડાં તે નકામા ગુણુવામાં આવે છે. ધર જીવનું થાય તો તે પણ ખાવા ધાય છે, છતાં મનુષ્યને રાજ ચિંતા અને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. દૂરથી તો રમણીય લાગે પણ ઇચ્છા કરી એટલે ચિંતા અને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય. “સખ દેખનેકા હે, અખનેકા નહિ.” દુઃખમાં ક્ષાલ ન થવો જોઈએ; શાન્ત રહેવું જોઈએ તો સુખી રહેવાય છે. મનમાં સ્ફુરણ થાય છે-વિકાર થાય છે; બહાર તો કાંઈજ નથી અને મનની વૃત્તિ પણ ક્ષણભંગુર છે. ઘડીમાં કાંઈ અને ઘડીમાં કાંઈ; અજ્ઞાને જૂદાપણું માન્યું છે. આપણી કલ્પના હું અને બીજાને ઉત્પન્ન કરી અહણુ ત્યાગ કરે છે, તેમ જગતમાં કાંઈ જૂદું નથી. ચાર દહાડાનું ચાંદરાણું છે. સુખ સ્થીર નથી, સંસાર પ્રવાહ વહોળાય છે. ઠંડુ હોય તે ઊનું થાય, તે પાણું તાહું થાય, એમ ચક્રકાર એક વસ્તુ અનેકરૂપે દેખાય છે. બહુ એસ પડે તો ઝાડ બળી જાય. અતિ ઉષ્ણ થાય તે થંડુગાર થઈ જાય. ગળપણુ બધે તે કડવું લાગે; કડવું હોય તે તુરં થઈને મીઠું લાગે. આમળા ખારાં, પછી તૂરા અને પછી મીઠાં લાગે છે. એ પ્રમાણે વસ્તુ તો એક છે પણ ક્રમમાં સ્વરૂપ જૂદાં છે.

૧૬ જીવ.

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસ્ત્રાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષસ્વજાતે ।
 તયોરન્યઃ પિપ્પલંસ્વાદ્વ ત્યનશ્ચન્નન્યોઽભિચાકશીતિ ॥
 સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।
 જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥
 યદા પશ્યઃ પશ્યતે રુક્મવર્ણે કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ।
 તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિરંજનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥

મુળકોપનિષમ્.

અર્થ:—સુંદર પાંખવાળાં, સંયુક્ત, સખારપ, બે (પક્ષી), એકજ વૃક્ષ ઉપર બેસે છે; તેમાંનું એક સ્વાદિષ્ટ એવા પિપ્પલને ખાય છે, ને બીજું ખાધા વિના બેઘાં કરે છે. એકજ વૃક્ષને વિષે નિમગ્ન પુરુષ અનીશતાએ કરીને મોહ પામી શોચ કરે છે, પણ જ્યારે સર્વથી છાંટ એવા અન્ય ઇશને બેઘ તેના મહિમાને અનુભવે છે, ત્યારે શોકથી મુક્ત થાય છે. જ્યારે બેનાર, કર્તા, ઇશ, પુરુષ, બ્રહ્મયોનિ, સુવર્ણવર્ણવાળાને દેખે છે, ત્યારે એમ જાણનાર પુણ્યપાપને કાઢી નાખી, નિરંજન થઈ, પરમ સમતાને પામે છે.

પાણી પોતે નિર્ગુણ હોવાથી સગુણ થઈ શકે છે; વિશેષ ગુણ નથી તેથી સામાન્ય ગુણ છે. પાણીનો રંગ કેવો ? કંઈ નહિ, તેથી લાલ લીલો જે રંગ મેળવીએ. તે રંગ પાણીનો થઈ જાય.

જીવ ઇશ્વર દ્વૈતભાવ પ્રસરી રહ્યો છે. મનુષ્ય પોતાને પરતાંત્ર માને તેથી જીવભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. રોગ આવે, દુઃખ આવે, નુકશાન થાય, શત્રુતા થાય, એ સહુ જીવપણું બતાવે છે તેથી જીવપણું દ્રઢ થાય છે. ઇચ્છા મૂળખ કાંઈ થતું નથી. વાનરને દોરડે બાંધ્યો હોય તે મર્યાદા સુધી તો સુખે ફરે, પણ મર્યાદા બહાર તો તરત આચકા આવે અને જાણે કે હું બંધનમાં છું. તેમ હું જીવ કેને આધારે છું તે નહિ જડવાથી કેાઈ અદ્રષ્ટ કારણ શોધી કહાડે અને બુદ્ધિ અનુસાર જે જડે તેને ઇશ્વર કહે અને જે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ જણાય તેમાં ઇશ્વરપણું ઉત્તરોત્તર સ્થાપે. સૂર્ય, જળ, વાયુ, અગ્નિ, એ સહુ ઇશ્વર ગણે. રામ કૃષ્ણના ચરિત્રો સાંભળીને તેમની મૂર્તિમાં ઇશ્વર બુદ્ધિ

કરે. જડ મુર્તિમાં પૂજ્યભાવ થવાનું કારણ એ છે કે જડમાં ઇશ્વરના લક્ષણ છે. માન અપમાન નહિ; હર્ષશોક નહિ; માત્ર સાક્ષીપણું છે; અને ચેતન-માં તો વિકાર છે; કામ ક્રોધ છે. માટે જડ અને ચેતને જાણે ગુણોની વહેંચણું કરી લીધી હોય એમ જણાય છે. સત્ અને આનન્દ જડમાં પ્રાધાન્યરૂપે અને જ્ઞાન ગૌણરૂપે છે. પણ ચેતનમાં જ્ઞાન પ્રાધાન્યરૂપે અને સત્ આનન્દ ગૌણરૂપે છે. જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. (૧) પોતે પ્રકાશ હોઇ પ્રકાશ કરે, અને (૨) પ્રકાશિત થવામાં યોગ્યતા હોવી પવનમાં યોગ્યતા નથી, કેમકે તેને રૂપ નથી. અને રૂપવાળાં માત્ર પ્રકાશમાં જણાઇ આવે. વાયુમાં રૂપ નથી. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, એમ એકેક તત્વ દીઠ એકેક વધે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં (૧) પ્રવૃત્તિ તત્વ, (Active principle) અને (૨) નિવૃત્તિ તત્વ (Passive principle) છે, તેથી જડ ચેતનમાં ભેદ ભાસે છે. ઠાકોરજી ખાતા નથી તેથી સૌ નૈવેદ્ય ધરાવે છે. બાકી “ચેતન કહે જડકું તું કુછ મુજકું દે, તેરી બેઠાઇમેં બેઠી, તેરી એક પુટી કે દો?” માટે વસ્તુ નહિ પણ ભાવ ફળે છે. જે શ્રદ્ધારહિત છે, તે ગામની મુર્તિ મૂકી પરગામની મુર્તિ શોધવા નીકળે કેમકે ભાવ તીવ્ર થાય તેથી તે વિશેષ પ્રજા આપે. અને “ઉમરા આગળનો ઝરો અથવા (Threshold Brook) તો પાસેનું એટલું નકામું તેથી મોં આગળનાની કીમત નહિ ધરનો ભેગી ભામટો. “Familiarity breeds contempt” જે કોઇ મુર્તિને ભાંગે તેમાં તે ધાતુ જાણીને ભાંગે તેની હાની શું કામ થાય? તે દેવબુદ્ધિથી ભાંગે તો પોતાની ભાવનાને લીધે તેને નુકશાન થાય. જે ગણીએ તો દેવ છે નહિતો છે પાપાણુ. ખીરબલે “દેવ બડા કે આકીન” ઉપર ઠીક દાખલો આપ્યો છે. ગધાપીર રાજને નશીબે પ્રાપ્ત થયા. માટે ભાવ હોય તો ગધ્યા ફળે. ગુરુ કારા રહે ને શિષ્યને ફળે. જેની ભાવના તે ફાવે પછી તે ભાવના પથ્થર પર હોય અને પથ્થરને કદાપિ નુકશાન થતું હોય. (૧) જ્ઞાની, (૨) મુમુક્ષુ, (૩) વિપયી અને (૪) પામર એ ચાર ભેદ છે. તેમાં પામર બધું ઉલટુંજ દેખે. દુઃખને સુખ અને સુખને દુઃખ માને, વિહિત અને નિષિદ્ધ માર્ગે જાય તામસી વૃત્તિ રાખે અને ભૂત પ્રેત દોરા ચીઠ્ઠી માને. વિપયી વિહિત માર્ગે જાય, પણ સકામ કર્મ કરે. પામર અને વિપયી બન્ને વિશેષ સુખની ઇચ્છા રાખે. પામરને શાસ્ત્ર શું કરે? વિપયીને શાસ્ત્ર મદદરૂપ છે. મુમુક્ષુને દેહ ફસાવતો જણાય છે અને મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે. ભક્ત તો ભક્તિજ માર્ગે. માટે કહ્યું કે બહાર

શું ભટકે છે ? આત્મા તારા અંતઃકરણમાં છે. નેત્રમાં શેની ઝબક પડે છે ? વિશ્વ કેવું તેજમય છે. કર્ણદ્વારા અંતર્યામી જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશે છે. પાણીના વાસણનું પ્રતિબિંબ ચંદ્રથી જુદું નહિ. સ્વરૂપજ નહિ. એક માને તો સત્યતા આવે. અંતઃકરણનું “હું” જેથી શરીરાદિ ચેતન બને છે, એ પ્રકાશ પરમાત્માનો છે અંતઃકરણ (મન) રૂપી આરસો છે. તારામાં વિકાર છે. પાણી હાલે તો ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ હાલે. ચંદ્રનો સ્થિરજ છે ત્યાં છે. અંતઃકરણ નાશ થાય તો “હુંપણું” મટે, પણ અંતર્યામી કાયમ છે. મોં જોઈને ઓળખ કર. જીવ થઈનેજ પરમેશ્વરને ઓળખીશ. માણસપણું કંઈ હાડકામાં નથી, વિચારમાં છે. કાથજો કાંઈ તારું સ્વરૂપ નથી. આત્માતો ઘટઘટમાં વ્યાપેલો છે. આરસાથી નિશ્ચય છે તે પોતાના મુખથી છે; પોતે પોતાના મુખથી માને છે, કે આરસામાં મુખ (પ્રતિબિંબ) દેખાયું તે માટે છે. આભાસથી નહિ. તેમ પ્રતિબિંબ તું નથી. હુંપણા સાથે પરમેશ્વર છેજ. જ્યાં જાઓ ત્યાં પરમેશ્વર તમારી સાથેજ છે; જે ડગલા આગળજ છે. આવો મોટો સમર્થ તારી પાસે છતાં “હું નિરાધાર છું” એમ જીવ કહે છે. હસ્તનું કૌસ્તુભમણી છોડી બીજા રત્નો મેળવવા બીજા પ્રયાસ કાણ કરે ?

આશા વિપવક્ત્રી મૂળ સહીત નષ્ટ થાય તો સુખ મળે. આશા એટલે શું ? કે આ મારી પાસે નથી અને મને મળે એ આશા. દૂર છે, મેળવવું છે, એ આશા. દ્રવ્ય જો કે સાધન છે, છતાં તેનેજ સુખરૂપ માની લીધું છે. ભક્તને, વૈરાગીને પૂછો તો કહેશે કે “હમ સઃ એસૈહિ રહેવે.” આશા એજ આડ છે બ્રાંતિ છે. “પાસહે પાતા નહિ.” માટે “છે” એમ નિશ્ચય માન. આશા જેર છે, જન્મ મરણના ચક્રમાં નાંખે છે. વિપયોથી તૃપ્તિ નથી. ઇંદ્ર જેમ પર્વતની પાંખો છેદે છે તેમ સમભાવ ઉપશમ દ્રઢ થશે અને મનપણું, સમભાવ, ઉપશમ, ઉપજશે ત્યારે એ અક્ષય અવિનાશી સદા નિરંતર કાયમજ છે.

૧૭. મમત્વ.

જ્ઞાનિનામપિ ચેતાંસિ દૈવી ભગવતી હિ સા ।
બલાદાકૃપ્ય મોહાય મહામાયા પ્રયચ્છતિ ॥

સમશતિ.

અર્થ:—એ દેવી ભગવતી મહામાયા જ્ઞાનીના પણ ચિત્તને બલતકારે આકર્ષણ કરી મહામોહમાં નાંખે છે.

મનની વૃત્તિ ચંચળ છે એટલુંજ નહિ પણ તે ક્ષણભંગુર છે; એક ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય અને બીજી ક્ષણમાં નષ્ટ થાય. સૃષ્ટિમાં જેટલાં પદાર્થો માલમ પડે છે, તેનાં નામરૂપ જુદાં જુદાં છે તોપણ તેના સમાસ “હું” “તુ” અને “તે” માં થઈ જાય છે. “તુ” અને “તે” માં પણ “હુંપણું” છે. આપણે કાંઈને “તું” કહીને બોલાવીએ, તો તે પોતાને “હું” સમજીને જવાબ આપે છે એવી રીતે પશુમાં પણ “હુંપણું” છે અને પથ્થર વગેરેમાં પણ “હુંપણું” છે. આવી રીતે “હુંપણું” ઉપલક્ષ્યોમાં અનેક દેખાય છે, પણ વિચારથી જોતાં એકજ છે. વચમાં અભાવ હોય તો એકના એ કહેવાય. આકાશમાં “હુંપણું” છે. જે આકાર થાય છે તે એક બીજાની અપેક્ષાથી થાય છે. તેથી આકાર નિરાકારની કલ્પના કહાડી નાંખી “હુંપણું” છે તે જોવું. પાણી ઉપર ચાલણી મૂકીએ તો ચાલણીના બાકામાંથી પુવારા ફૂટે છે. સ્ફુરણ નસ્ફુરણથી તેનું તે પાણી અનેક રૂપેભાસે છે. ઘર ઘનાં ફૂવા જૂદા. પણ પાતાળ તો એક, કે જેમાંથી સર્વ ફૂવા વાટે બહાર આવે છે. જ્યાં ફૂવો નથી ત્યાં પણ તળે તો પાણીજ છે માટે પોપટો ઉડેડી નાંખે. પાણી પીવા એક જગેથી બીજી જગે જવા કાંઈજ જરૂર નથી. જળ તો બધે સરખુંજ છે પણ પાણીનું પાચકપણું પૃથ્વીના વિકારપર છે. મન એકાગ્ર હોય તોજ આત્મા છે ને નહિ તો શું નથી? “અહમ્ અહમ્” પ્રકટ છે અને “ઇદમ્” તો “નઅહમ્”માં આવી જાય છે. જો કે આપું મેદાન પડ્યું છે તોપણ થોડી જગાપર ઘેરાવો કરી “હુંપણું” કાઢું તેથી તેની બહારનું પારકું થયું ચૈતન્ય મેદાનમાં “હુંપણું” છેજ નહિ. માટે “હુંના” સ્ફુરણમાંજ “નહું” છેજ. અહમ્માં ઇદમ્ કહેપેલું છેજ. “હુંપણું” સ્વાભાવિક બનેલું છે તેમાં વિશેષ

લાવે “હુંપણું” ઉઠ્યું, કે તેની સાથેજ “નહુંપણું” ઊઠે છે અને તે પારકાપણું થાય છે તેથીજ ગ્રહણ ત્યાગ છે નહિતો સર્વ સદા પ્રાપ્તજ છે. જુઓ કે વધવું એ ક્ષયનો ક્રમ છે; જે છોકરો મોટો થાય છે તે મરવાનેજ. શરિરની વૃદ્ધિ થાય છે પણ આયુષ્ય તો દિનપ્રતિદિન ઓછું થતું જાય છે અને તે મરણ સમયની નજીક આવતો જાય છે. તેમ સર્વે પદાર્થ ક્ષયનો ક્રમ છે તેથીજ કહ્યું છે કે સંસાર ક્ષીણતારૂપ છે. આજીવનજી દુઃખ હોય તો સુખ દેખાય. કાળામાં કાળો ડાઘ દેખાય નહિ. સુખ દુઃખને દેખાડે અને દુઃખ સુખને દેખાડે. માટે સુખને પસંદ કરવું કે દુઃખને પસંદ કરવું એ નકકી કરવું મુશ્કેલ છે કેમકે બન્ને સાથેજ રહે છે. સુખદુઃખનો જોડો છે અને સ્વરૂપને વિષે સુખદુઃખ છેજ નહિ. આકાશમાં ચંદ્ર દોડતો દેખાય તે એક પછી એક વાદળામાં ધુસે, વચમાં વચમાં જરા જરા દેખાય તેમ સુખના જખકારા દુઃખમાં પેમે છે. સુખ એવું ક્ષણિક છે; ચાર ઘડીનું ચાંદરણું; ચાંદનીએ ચોપડા વંચાય નહિ; તેમ સુખ જેતાં જેતાં નષ્ટ થાય છે તે સુખપર આધાર રખાય નહિ. જે ક્ષણે સુખ મળ્યું તે ક્ષણથીજ તેનો અભાવ થાય છે. લગ્નની કે ધર બાંધવાની કે નોકરી મળવાની આશા હોય ત્યાંલગી સુખ પણ નવું નવું નવ દહાડા; મળ્યું કે તેમાં ખામીઓ સૂઝ પડે છે અને આખરે તે ખાવા ધાય છે. પતંગીયું દીવામાં પ્રયત્ન કરી ઝંપલાવે છે તેને તેમાં અત્યંત સુખ ભુક્ષિ જણાય છે પણ તે તેનું અજ્ઞાન છે; તેને ખપર નથી કે તે બળી મરશે. તેમ વિષયરૂપી અગ્નિમાં મનુષ્યો પતંગીયા સમાન છે. વિષયો નષ્ટ થાય તોપણ દુઃખ દે છે. નર્કના અગ્નિના થાંભલા સાથે બાંધાવાનો ભય રહે છે. ચિંતા બાળે છે તે જુદી; ચિંતા ચિંતા સમાન છે. સુખરૂપી ઓસ બાળી નાંખે છે; ઓલવાયા પછી પણ બાળે છે. માટે ભોગની તૃષ્ણા એ મહા દુઃખ છે. દુઃખની તો અવધ છે; રોગ અવધિએ કે મુએ જાય છે. મુઆ પછી પાછળ દોડતો નથી અને તૃષ્ણા તો પછી પણ પાછળ જાય છે. શરીર નવું ઊભું કરાવે છે—જન્મ લેવડાવે છે દરિદ્રતા અપાવે છે, માટે મમત્વ કરવું એજ સંસાર છે. તંબુ પસાર્યો હોય, તેને નજીકના દોરડાંઓ છે અને બીજાં લાંબાં હોય છે. તંબુ ઊભો હોય છે પણ લાકડીના દોરડાં જોડીએ તો બહારના રહેલાં રહ્યા ન રહ્યાં સરખાંજ છે. તેમ અંદરનો “હું” થાંભલો છે. નજીકના દોરડાં દેહાભિમાન છે અને તેનાથી “હુંનો” પસારો છે. બાકી સામાન્ય

મમત્વ દુઃખ દેતું નથી; વિશેષ મમત્વ દુઃખ દે છે. શહેરમાં આગ લાગે તેમાં પોતાનો લત્તો સહિસલામત હોય ત્યાંસુધી બહુ દુઃખ લાગતું નથી પણ પોતાના પગ તળે રેલો આવે ત્યારે ચિંતા થાય છે. એ મમત્વ અજાનને લીધે છે. “ માફ ” એની વ્યાખ્યા છેજ નહિ. કેવળ કષ્ટનાનું ઊટાંગ છે. બજારની દુકાનનું કાપડ માફ નહિ તે હું વેચાતું લઉં એટલે માફ થયું. પૈસાપરનું મમત્વ મેં તેને આપ્યું અને કાપડપરનું મમત્વ મેં પોતે લીધું. ખર્ચ જેતાં આપ્યું લીધું કાંઈ નહિ. કેમકે જે કીંમત આપી છે તે મજૂરીની કીંમત છે માલની નથી. પૃથ્વીમાંથી વસ્તુઓ થાય છે, તે બિચારી પૃથ્વીને એ કીંમતથી શું કાયદો ? તેને તો સઘળી ઉથલ-પાથલ નિરૂપયોગી છે. સહેજ દાણા પૃથ્વીમાં વાવે ને દશ ગાદ્દી ઊગે એ અંદર બેઠા બેઠા કાણે આપ્યું ? માટે મજૂરીના પૈસા ઉપજે છે પણ જુવારના ઉપજતા નથી; તેમ કીંમત કાંઈ પૃથ્વીને પાછી પોહોંચતી નથી. વેપારી એક મોતીના દશ હજાર રૂપિયા આપે તેમાં જે છીપમાં તે પાક્યું તે છીપને શું પોહોંચે છે ? માટે અક્ષત અને મજૂરીના પૈસા છે. ચોર પણ કહશે કે ચોરીના માલ મારો છે; મેં અક્ષત તથા મહેનત મજૂરીથી ચોરી આણ્યો છે માટે કાયદા ન્યાય સઘળું બ્રાંતિમય મૂદોની રચના છે અને તેવી રચનાપર મમત્વનો ઇનસાફ આધાર રાખે છે. ધરની ગાડી રાખવામાં જોટલી ખટપટ છે તેટલી ભાડની ગાડીમાં નથી માટે કાંઈ પણ કોટે વળગાડતાં પહેલાં વિચાર કરવાનો છે. મમત્વ ઊભું કરવું નહિ. તું કહે છે કે માફ ધર છે પણ વિચાર કર કે તારું હોય તો ધૂટે કેમ ? તું તો તારા ધરને તથા શરીરને છોડી ચાલ્યો જાય છે. માટે મમત્વ બ્રાંતિમાંજ છે, તેથી સંગ કમી કરવો એ સાધન છે. નાના છોકરાંને પણ મમત્વ હોય છે. રમકડું મળ્યું કે પોતાનું સમજે છે અને દૂર થાય તો રડે છે આવી રીતે મમત્વ કરી અજાની નરકમાં પડે છે.

૧૮. કાયારૂપી નાવ.

મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેયં કાયનૌસ્ત્વયા ।
પારં કુઃસ્વોદ્ધેર્ગન્તું તર યાવન્ન મિચ્ચતે ॥

પ્રાસ્તાવિક :

અર્થ:—મહાપુણ્યરૂપી ધન આપીને તે આ કાયારૂપી નાવ, આ કુઃસ્વોદ્ધિની પાર જવા આણ્યું છે;—એ ભાંગી ન જાય ત્યાં સુધીમાં તરી લે.

આ સંસારમાં મેં ઘણી ઘણી ખટપટ કરી હવે હું ધરાઈ ગયો છું. સંસારનો આડંબર મિથ્યા છે. વિષય ભોગો ભ્રમથી ભાસે છે અને મનને ચંચળ કરી નાંખે છે. તૃષ્ણાને વધારે છે અને શાન્તિ આપતાં નથી માટે તે મિથ્યા છે. જેમ પાણીમાં લીઝ વધી જાય છે અને તે પાણીને ઢાંકી દે છે તેમ તૃષ્ણા વધીને મનને આચ્છાદન કરે છે. માટે ભોગથી ઉપરામ થવાય તોજ સુખ છે. મનુષ્ય ઉચિત અને અનુચિત ભોગો ધણું ભોગવતાં આવ્યા છે તોપણ તેમાંથી તેને તૃપ્ત કેદાડે થઈ છે ? માટે તેને ત્યાગી પરમ પદનો આશ્રય કરવો જોઈએ. જેમ જાળક એક રમકડું છોડી બીજું લે છે તેમ આ સંસાર છોડી આત્મપદમાં વિશ્રાંતિ લેવી એજ કર્તવ્ય છે.” એમ બોલી જનક રાજ એક કાગળની ચિત્રેલી મૂર્તિની પેઠે સ્થિર થઈ રહ્યા. શરીરની સામાન્ય ક્રિયા શરીર કર્યું જાય છે. શરીરને કંટાળો આવે તો તે ક્રિયા કરવી છોડી દે છે અને કરશે તો તે શરીર કરશે. હું તો શરીરથી જુદો છું માટે ક્રિયા થાય અથવા ન થાય તેમાં મારે શું ? કાંઈ લાભ હાની છેજ નહિ. મારે પ્રાપ્ત છે તે ખરું અને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા નથી. સ્વરૂપ વિષે સ્થિત રહી ગ્રહણ ત્યાગબુદ્ધિ છોડી દેવી. ક્રિયાની પ્રેરણા કરવા વાળી પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણો છે અને નિરુપદ્રેષ્ટ એજા સંકલ્પ રહિત છે. પવનથી જેમ પાંદડું હાલે તેમ સ્વાભાવિક બની રહી છે પણ રાગદ્વેષ એજ મલીનતા છે. જેને રાગદ્વેષ નથી તેને તો ઇષ્ટ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વિષે મન સમ રહે છે. દેહ સાથે મન મળી જઈ, “હુંપણું” ધારણ કરે છે તેથી તે કર્તા થઈ ભોક્તા પણ બને છે. કેટલીક અંતરની ક્રિયા તથા બહારની ક્રિયા જે સ્વાભાવિક થાય છે, તેને રોકવાની કાંઈ જરૂર નથી કેમકે તેમાં આ હું કરું છું એવી બુદ્ધિ થતી નથી; ઉલટા રોકવા જઈએ તો આ હું

રાકું છું એવી બુદ્ધિ થાય છે. ધરના નોકરને જેમ સામાન્ય હુકમ આપી મૂક્યો હોય છે, અને જે ધણીની સામાન્ય સત્તાથી સામાન્ય કામે કયો જાય છે પણ વિશેષ કામની ખાસ આજ્ઞા આપવી પડે છે તેમ નિરંતર સત્તા તો વ્યાપીજ રહી છે, આપણે પડી જતાં હોઈએ તો પગ લથડતાની સાથે શરીરનો ખચાવ કરવા સ્વાભાવિક રીતે સધળા અવયવો તૈયાર થાય છે. તે વખત કાંઈ મન ખાસ વિચાર કરતું નથી કે હું ફલાણુ ફલાણુ અવયવોને રાકી અથવા કામે લગાડી શરીરનો ખચાવ કરું. ત્યાં મન તો જગૃત છે પણ મનનું કર્તૃત્વ અથવા ઇચ્છા નથી લાન થતાં ઠેકાણે આવીએ છીએ તે પહેલાં બીજા અવયવોની મદદ મળે છે, અને મન જગૃત ન હોય તો તેમ થાય નહિ. ફેર એટલેજ કે તે વખતે “અહંપણું” નથી. એક મોટો અવાજ થાય કે તરત આંખ મીંચાઈ જાય છે, એવી આંખ નાજુક છે કે પાંપણો તેનો ખચાવ કરવા તૈયાર છે પણ મનને વિચાર કરવો પડતો નથી. પાંપણોરૂપી પહેરેગીર આંખના રક્ષણ માટે તૈયાર છે તેથી આંખમાં બાલ સરખો પણ સમાતો નથી. એ પાંપણોમાંજ સામાન્ય રક્ષણ બુદ્ધિની સત્તા મને આપી મૂકી છે અને સામાન્ય સંકલ્પ બની રહ્યો છે તેથી વિશેષ સંકલ્પ આપ્યા વિના તે તેનું કામ સ્વાભાવિક રીતે કરે જાય છે. આદિ સંકલ્પથી અંતરની ક્રિયા બની રહી છે તેમાં અવાંતર સંકલ્પો ધણા ધણા થાય છે. છોકરાના લગન કરવા છે એ આદિ સંકલ્પ કયો, તો પછી તે ઉપર બીજી સંકલ્પની ધારા ધણી નીકળવાની અને તે મુખ્ય સંકલ્પનું ફળ બીજાં સર્વે સંકલ્પોથી સિદ્ધ થાય છે. તેમજ શરીર પ્રારબ્ધથી કલ્પાયલું છે. તેમ મને અવાંતર સંકલ્પો પણ કરી મૂક્યાં છે. માટે પ્રારબ્ધ ઉપરાંત નવા સંકલ્પ જે કરીએ તે વ્યર્થ છે. નદીમાં વહાણ બાંધેલું હોય, તે આમ તેમ હાલ્યાં કરે છે. તે તેનું હાલવું વ્યર્થ છે; કેમકે તેથી તેમાં બેઠેલો કાંઈ પ્રવાસ કરી શકતો નથી; જ્યાંને ત્યાંજ રહે છે; તેથી કાંઈ હાની લાભ થતો નથી. માટે એવાજ મનના નિરર્થક સંકલ્પો વ્યર્થ છે, તેથી તે દુઃખના કારણ થઈ પડે છે. જેમ વહાણના સાંધા હાલેથી ઢીલા પડે છે, તેમ મન હાલેથી નિર્બળ થાય છે. એક સાધારણ નીમ છે કે નિરોધથી બળ વધે છે. છૂટું મૂકે તો નિર્બળ થાય છે. મનરૂપી ઘોડો ટપ્પા સુધી મહાવરો પડેલો તેથી વગર મહેનતે હોંસમાંને હોંસમાં તૈયાર થઈ વગર ચાળકે સામાન્ય ગતિમાં ચાલ્યા કરે છે. પણ ટપ્પો

મૂરો થયો હદ આવી કે પછી એ પણ આગળ ચાલવાને શ્રમ આપે છે. માટે સામાન્યમાં પરિશ્રમ નથી પણ વિશેષમાં ભારે ભેર છે. પ્રારબ્ધના વેગનો દખો તો ઉતારવાનો છેજ. માણસોને કષ્ટ થાય છે તેનું કારણ એ છે, કે મનની કલ્પનાથી ઇચ્છાને આશા બાંધી મૂકે છે, બાકી પ્રારબ્ધ યોગે થવાનું તે થાય છે. કાંઈનો પગાર વધવાનો હોય ને તે આશા રાખી વાટ ભેંચ, અને નહિ વધે તો નાપુશ થાય છે, અને વધે તો અહંકારમાં આવી જાય છે. એમ વિશેષમાં બંને રીતે નુકશાન છે. સામાન્ય ગતિમાં હાની નથી માટે થયું તેનું વિસ્મરણ અને થવાનું તેનું અચિંતન રહેવું ભેદબે. “અતીતાગતં કિંચિત્ ન સ્મરતે ન ચ ચિંતયતે” અર્થે કહે છે કે: “ગઈ વાત શોએ નહિ, આગમ ચિંતવે નહિ.” માટે રાગદ્વેષ વિના પ્રાપ્ત વસ્તુ સ્વાભાવિક ભોગવું છું. અતીતને ભૂલી જવું અને અનાગતનું ચિંતન નહિ કરવું એ અભ્યાસે બની શકે છે. બાકી સુખદુઃખ તો સર્વને અવશ્ય આવે છેજ. કાંઈને સુખજ અને બીજાને દુઃખજ એમ નથી. ક્ષુધા ને લીધે તૃપ્તિ અને તૃપ્તિને લીધે ક્ષુધા, સાપેક્ષ ચક્ર ચાલ્યાં કરે છે. માટે શરીરની ગુલામગીરી પૂરતુંજ મન રાખવું, નહિ તો પશુ ને મનુષ્યમાં ફેર શું ? પશુપક્ષીને મનુષ્ય જેટલી ચિંતા જણાતી નથી. ઈંડા મૂકવાનો સમય થાય છે તેવામાં વિષયની ઇચ્છા, નહિતો બાકીનો વખત હોતી નથી. તણુ-ખલાંનો માળો બાંધવાનો વખત આવે છે ત્યારે બાંધી લે છે અને શું થશે તેની તેને શીકર નથી. તેને પાપપુણ્યના સંકલ્પો નથી; તેને માટે કાંઈએ શાસ્ત્ર રચ્યાં નથી. માટે જેને જન્મની ઇચ્છા હોય તેણે મનુષ્ય ને બદલે પશુ પક્ષીનો જન્મ શા માટે નહિ લેવો કે જેમાં સામાન્ય ભોજ બની રહી છે અને વિશેષને માટે તૃણા નથી ? તેને નિશાળે બણવાનું નથી કે ફારટમાં ઇનસાફ કરવાનો નથી અને વળી સૌંદર્યતાનું સુખ કેવું ? વગર સીવડાવે સ્વાભાવિક કપડાં બની રહ્યાં છે. મોર પોપટઆદિના રંગ કેવાં આશ્ચર્ય જનક છે. મધુર તાળ ફળના ખાનારાં અને મનુષ્યને તો વાસી અને તાહું પણ મળે. મનુષ્યને મહા મહેનતે આભૂષણ તરીકે પણ ન મળે એવા મોતીનો રાજહંસનો ચારો ! ચિંતાનું તો જેને નામજ નહિ. સુખ દુઃખ આવે તો ભોગવી લે, પણ વૈદ કે ડાક્ટરને બોલાવવા નહિ જાય. કલ્પનાજ નહિ. અને મનુષ્ય તો દુઃખ સાથે એકરૂપ બની જાય. અંતરમાં તો જરા ભાન થાય પણ દુઃખ ભોગવતી વેળા તો દુઃખનું તેને

જ્ઞાન હોતું નથી. ચાવવામાં સ્વાદ નથી પણ વચમાં અંતર હોય ત્યારે સ્વાદ જણાય છે. મનુષ્ય દેહને ઉત્તમ કહેવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આવું અધમ હોવા છતાં તેનું અધમપણું જાણી લઇ ભોગ ભોગવતાં છતાં વિચારે કરી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવો અને તેથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તો એવા અધમ મનુષ્ય દેહને ઉત્તમ કહ્યો છે તે વાજબીજ છે. વિષયના ભોગ તો પશુઓને તૈયાર મળે છે પણ મનુષ્યોમાં અંતઃકરણ વિશેષ તેનો તેમણે ઉપયોગ કરવાનો છે. પશુવત્ વર્તવાનું નથી. છોકરાંની નાનપણથી મરતાં સુધી, માર ઠોક કાળજી તેના માખાપોને હોય છે તથા તેને કન્યા પરણાવવાની ખટપટ હોય છે. મનુષ્યોમાં કન્યા લાવવાના પણ નિયમ હોય છે; પશુઓમાં તેવું હોતું નથી. કાયદા હોતાં નથી, ગોરને ઘોલાવવો પડતો નથી; પાંખ આવી કે ઊડવા માંડે એવી નિસ્પૃહી અવસ્થા છે, અંગ્રેજ લોકો તે નિયમનું અનુકરણ કરે છે. વૈરાગ્ય વિના સ્થિતિ નથી. વિષય ભોગ માટે આ મનુષ્ય દેહ નથી. નહિતો માણસ મર્યાદામાં ત રહે અને ધાતકી થઇ જાય. આપણે લાંબો જીવને ધરખાર વગરના કરીને ધર બાંધીએ તોપણ આખું વિશ્વ મળે તોએ આપણે તૃપ્તિ થનાર નથી. બળદ ઘોડા બાંધી રાખવાને આપણે શું હક છે? તેની પાસે વૈતરું કરાવવાને આપણે કાંઈ હક નથી. વેઠના કાયદામાં માણસને પકડે તો તેની વહાર થાય છે પણ બિચારાં દોરની વહારે કાણ ચઢે છે? ઇનસાફદાર તેના પર પોતાનો હક સમજે છે. મનુષ્ય દેહની અધમતા ઓળખવા માટે, ઉત્તમ તક આપનારો આ મનુષ્ય દેહ ઉત્તમ ગણાય છે. બાકી તેનો નિર્વાહ પાપથીજ થાય છે. કોઈ કહેશે કે મનુષ્યના ભોગ તો ઉત્તમ છે તો તે તમારી દ્રષ્ટિમાં છે. બાકી કુકરની દ્રષ્ટિમાં તો ઇંદ્રાણી સરખી નવ યૌવના હિસાબમાં નથી. તે તો ઇંદ્રાણી કરતાં કુકરીને વધારે પ્રીતિ બતાવશે. નરકના કીડાને નરક પ્રિય છે. માટે એ સઘળું તોફાન મનનું છે અને મન જે વ્યર્થ ફૂદાફૂદ કરે છે તે થવી જોઈતી નથી; તેમ સામાન્ય ક્રિયા અટકાવી અપ્રિય થવાનું નથી કેમકે તેમાં તો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. જેમ કોઈ પ્રવાસી આગળ પગલું ભરે ને નવો દેખાવ તેની આગળ તૈયારજ છે તેમ પ્રારબ્ધના માર્ગમાં રચના બનીજ રહી છે કાંઈ નવી કરવાની નથી; પ્રવાસ કરવો એજ કામ છે; ખરું જોતાં પ્રવાસ કરવાનો એ નથી અને પ્રારબ્ધનો માર્ગ પણ નથી, કાળરૂપી વહેલમાં ઘેરેલા

આપણે તે વહેલને અટકાવીએ તો તે અટકે એમ નથી એટલે આપણે તો વહેલમાં ચાલવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી. એમ છતાં પોતાને કર્તા માનો તો કર્તાનો માર ખાઓ. સ્વપ્નમાં પોતે કાંઈ કરતો નથી અને હું કરું છું એમ માને છે તો પોતે દુઃખ પણ ભોગવે છે. ઉંઘમાં અભિમાન વગર પોતે પાસુ ફેરવે ને કદાપિ માકડ છુંદાછ જાય તોપણ તેમાં પાપ નથી.

તા. ૨૪-૮-૧૯૦૩.

૧૯ સંસારવૃક્ષ.

उर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राङ्मुख्यम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥

મગધગીતા.

અર્થ :—(શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આ સંસારવૃક્ષને) ઉંચા મૂળવાળો, નીચી શાખાવાળો, અવ્યય અશ્વત્થ કહે છે. વેદના છંદો જેનાં પાંદડા છે. તેને જે જાણે છે તે (ખરો) વેદ જાણનારો છે.

બરફમાંથી અગ્નિ નીકળે નહિ તેમ સંસારમાંથી સુખ નહિ અને આત્મામાં જગત્ નહિ. જીવ તો જડ ધર્મવાળો છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ ઓળખેતો પોતાની પરાધીનતા માને નહિ. ગીતાના ૧૫ માં અધ્યાયમાં જે સંસારવૃક્ષ કહ્યું છે, તે સંસારવૃક્ષનું બીજ મન છે. સંકલ્પ જળ સિંચન છે જેથી મન વિસ્તરે છે અને સંકલ્પ વિના મન સૂકાઈ જાય છે. ભોમ કેવા છે ? માત્ર ઉપરની સુંદરતા છે. બહારથી વરખ ચોંટાડેલું અને અંદરથી તો માલ વિનાના, સંગ અને સ્પર્શ થયો, કે દુઃખદાયી છે. બાંધી મુઠી લાખની, ખોલી કે કોડીની. મન મર્કટ જેવું ચંચળ છે અને મનની ચંચળતાથી જગત્ છે. યથાર્થ સ્વરૂપ જગત્નું જાણે તો મન સ્થિર થાય. રેતીના કણને ચમકારા પરથી હીરા જાણી સેવા જાય, પણ કણ છે એમ જાણે તો સ્થિર થાય. તેમ વિષયોનું યથાર્થ સ્વરૂપ તો એજ કે વાસ્તવિક છેજ નહિ. નથી તેની પાછળ દોડાદોડ શી ? પોતાની સ્થિતિ ને સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેનું નામ જગત્. પોતાની સ્થિતિનું વિસ્મરણ તેનું નામ સ્વપ્ન. મારે આ અજ્ઞાનની નિદ્રામાં “ જાગત ” સ્વપ્ન છે. જે મન જગત્ તરફ

જામેલું છે તે સ્વરૂપ તરફ જાગે, (જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગતું તરફ જાગે છે તો સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું જણાય છે તેમ) જાગતૂંથી સ્વરૂપ તરફ જાગે ત્યારે જાગતૂં મિથ્યાપણું તરતજ છે. કોઈ ક્રિયા કરવાની નથી. સ્વરૂપનું જ્ઞાન કાંઈ ઢંઢોળેથી કે બહારથી ખુમપાડીને જાગાવે થતું નથી; પોતાની મેળે જાગે નહિ તો બીજે શું જાગાડે ? નિમિત્તે જાગાડવું બની શકે બાકી જાગવાનું પોતાને છે. આત્મજ્ઞાન કર્તૃતંત્ર નથી વસ્તુતંત્ર છે. સુથારનું ટેબલ ક્રિયાથી થાય છે તો સામાન્ય નીચમ એવો છે કે તે ક્રિયાથીજ ભાંગે. હાથે કરેલું હાથે નષ્ટ થાય. મનનું મનથી નષ્ટ થાય. વસ્તુતંત્ર પ્રમાણુને આધીન છે. વસ્તુ સત્ય છે એમ નિશ્ચય થાય અને પછી સાધનો લેવાય તો પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે છે અને પોતાની ખુશી વગર બની રહે છે આંખ ઉઘાડો કે તરત મોં આગળની ચોપડી જણાય. વસ્તુ છે પણ ટુંકી નજરથી જણાતી નથી; બાકી નવી ઉત્પન્ન કરવાની નથી, આંખનો રોગ માત્ર કહાડવાનો છે. રોગ દૂર થાય તો એની મેળે છે તે દેખાય:—પ્રગટ છે. આત્મા કાંઈ ઢાંકેલો નથી. આંખે પાટા—પડળ છે કેમકે આત્માને આવરણ હોય તો તો જાગતું આખું અંધ. પ્રકાશજ આત્માનો છે. વાદળાથી સૂર્ય ઢંકાતો નથી. વાદળું તો જરા અમથું ને સૂર્ય તો મોટો છે. પાંતરું કુંગરને શું ઢાંકે ? પોતાની દ્રષ્ટિથી નહિ દેખાય એટલે ઢંકાયેલો મનાય બાકી વાદળાં પણ સૂર્યના પ્રકાશે દેખાય છે, તેમ માયાનું આવરણ આત્માના પ્રકાશે ભાસે છે, નહિતો માયા માયાને જાણે નહિ. દેહ પણ જ્ઞાનમાં ભાસે છે. અંતઃકરણમાં વિષયાસક્તિ મળે છે તેથી પ્રગટ દેખાતું નથી, બાકી પ્રગટજ છે. આત્માને મેળવવા જોવામાં ખટપટ નથી. રોગ કહાડવાના સાધન કરવામાં તમામ ખટપટ છે. એ રોગ નિવૃત્ત થતાંજ આત્મદર્શન છે. માત્ર ચશ્મમાને લૂછવાના છે. અંતઃકરણરૂપી ચક્ષુ છે તેપર ધૂળ પડી છે તે લૂછી નિર્મળ કરો. લોકોમાં બુદ્ધિ કડી ઓછી વત્તો હશે. જાણવાપણું તો સામાન્ય સરખુંજ છે. પુસ્તક છે એ સૌને જણાય છે પછી શું છે કેવું છે શું લખાયું છે એમાં કદી ફેર પડે. જ્યોત તો સર્વમાં સરખીજ છે; કાદવથી કંચનપણું મટતું કે ઘટતું નથી. મળ દૂર કરવા સત્સંગ સમાગમ-રૂપી જળની જરૂર છે. બીજાં સાધન છે પણ લોકો તે સાધનાને ફળરૂપ માની બેઠા છે અને તેથી ત્યાંજ અટકી રહે છે. આમ કેટલાંક અલંબુદ્ધિ એવો બની રહે છે. શાસ્ત્રના વચન ચાર પ્રકારનાં છે:- ૧, ભયાનક, ૨, રોચક,

૩. અનુવાદ (વખાણીને કહે) અને ૪. યથાર્થ. ઓસડ ઉપર બાળકને શાકર આપે તે રોચક. લાલચથી કાર્ય થાય પણ નજર તો કાર્ય તરફ છે. બાકી ગીતાના ૧૨માં અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ ક્રમ છે. કર્મને ટોચે ચડાવી જ્ઞાનને ઉતારી પાડ્યું છે પણ તે રોચક કરવાને માટેજ. એ વાત તો અધિકારી પરત્વે છે. મીઆમાઇ ન્યાયાધીશ દુધીની ચોરી માટે દુધીના કાયદો શોધવા માંડ્યો. સામાન્યતા હોય દરેકની વિશેષતા કાંઈ નક્કી થાય નહિ. માટે શાસ્ત્રવાક્ય તો શ્રવણથી નિર્ણય થઈ શકે. નિર્ગુણ, સગુણ, નિરાકાર, સાકાર, દ્વૈત, અદ્વૈત, એ તમામની એક વાક્યતા કરવી; તે ગુરુદ્વારા થઈ શકે. નહિ જાણે તેની પાસે ન્યાય કરાવે તે તેવોજ થાય. એકલો બુદ્ધિવાળો ન્યાયાધિશ કામનો નહિ અનુભવી પણ જોઈએ. પક્ષકારો વગેરેને જાણે પણ હકીકત ન્યાયાધીશ ખરી નહિ જાણી શકે, સદ્ગુરુ અનુભવે સત્ય વસ્તુ જાણે છે. ગુરુનો અર્થ અનુભવપ્રકાશમાં છે. દરેક ઉપકારક વસ્તુ ગુરુ છે માટે બીજાના અનુભવથી સમજી ચાલવું. પોતે દૂખીને મરે અને રાંડયા પછી ડહાપણુ આવ્યું શું કામનું? અનુભવીને શાસ્ત્રની જરૂર નથી, લાંકાનું વણું ન વાંચવા કરતાં નજરે અનુભવેતો સારું જાણે. આત્મદેશનો ભોમિઓ અનુભવી શું નહિ જાણે? કદાપી ગ્રંથ અનુભવથી વિરૂદ્ધ હોય તો ગ્રંથ ખોટો કહેવાય. જે આત્મદેશથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, સદા બની રહ્યાં છે તે મન મત મતાંતરનું ખંડન નહિ કરી શકે, પણ તેમ કરવાની તેને જરૂર શું? કામી પુરુષને પૂતળાપણું જણાય તો તે મિથ્યા લાલચ છોડી દેશે. વળી સંસારની વૃત્તિ ફાંસી છે. ખાડામાં પડો, ઉપર આવો, ઉછળો, પણ આખરે દૂખી મરવાનું છે. પાપ પુણ્યથી પણ નીકળાય એમ નથી. પાપથી નહારો જન્મ, પુણ્યથી સારો જન્મ પણ લક્ષ્યોરોશી મટે નહિ. અનંત કાળથી ધરાયા નહિ. “પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની જઠરે શયનં” જન્મતાં દુઃખને શોક, પછી પણ પોતાને અને પોતાના સંબંધીઓને. જુઓ કે સ્વપ્નમાં જે જગત્ છે તે નથી જણાતું, ને નવુંજ નહીં તે ખડું થાય છે. જનકરાજ બીખારી દેખાયા; રાજની રક્ષા માટે ખરેખરા નાગી તરવાર સાથે પહેરેગીર છતાં ઉંઘ આવી, સ્વપ્નું થયું, ને શીયાળે પકડ્યો, અને ખૂમ પાડે કાઢી છોડાવે નહીં. પહેરેગીર છતાં શોધેલી લાકડી પણ જડી નહિ. જગી જોયું તો કૌતુક જણાયું અને હર્ષ થયો. તેમ જગીને જુઓ તો

જગત્ કેટલું જણાય ને આત્માને હર્ષ થાય. જે મન ચોરે ફસાયે. અને જે મનને મિત્ર જાણ્યું તેને મેં ઓળખ્યું; તે ઠગાર છે, ભ્રૂત નાંખી મને ભરમાવી શકે જનાર તે મન છે. પુણ્યરૂપી વિત્ત મારે ઓછું હરી લીધું. મારે એ મનને મારે; એનો માર મેં બહુ ખાધો છે. મનરૂપી મોતી અભેદ હતું તે વીંધેલા વીના ગળડતું હતું તે વીંધ્યું કે સ્થિર રહે. લીધું જ્યે કે ગળડતું હતું. દોરામાં પરોવી કબજે રાખું. શીતળતાથી પાણી પણ પથ્થર જેવું થાય છે. સૂર્યના તાપે પાણું પાણી દેખાય છે, બાકી પાણી અને જરૂર ઓછું છે. તેમ મનરૂપી શીતળતાથી મન ચેતનમાં મનરૂપતાને પ્રાપ્ત થાય, તે પાણું આત્મજ્ઞાન સૂર્યથી અને તે ચેતન્ય થાય, તે મન શાન્ત થાય. મનભાવનો લય થઈ, પરમાનન્દ ચિંતામણી પ્રાપ્ત થાય. નિર્મળ આકાશ જેવી મારી સ્થિતિ થાય. કામ, ક્રોધ, લોભ રહિત થઈ. આત્મપ્રકાશ અંતઃકરણથી બહાર પ્રસરે કે તારા (વસ્તુઓ) ઢંકાઈ જાય. ખગોળમાં તારા દેખાય છે. સૂર્ય ગ્રહણવેળા સૂર્યને આવરણ નથી. આંખ જોઈ શકતી નથી મારે આત્મસ્વરૂપ ગુણદોષથી પર છે.

તા. ૨૬-૮-૧૯૦૩.

૨૦. નિશ્ચય.

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैक बिन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तब्दब्रह्मवेद परिस्नेदतः ॥

ગાંડપાદ પાર્શ્વ :

અર્થ:—કુશાગ્રે એક એક બિન્દુ લઈ સમુદ્રને ઉલ્લેચવાનું જે પ્રકારે થાય, તે પ્રકારની એક પામ્યા વિનાની ધીરજથી, મનનો નિગ્રહ થઈ શકે.

છબ અનિષ્ટની વાસના ધૂટવી જોઈએ. સુતેલો માણસ શરીરની ક્રિયા સંકલ્પ રહિત કરે છે; હાથ હલાવે, પગ હલાવે, તેમ તું જાગ્રતમાં પણ સંકલ્પ રહિત ક્રિયાઓ થવા દે. જાગ્રતમાં યથાશક્તિ કાર્ય કર. રાતે લીલા માત્ર ધ્યાન શોખને ખાતર કર. છોકરાં ગમે તે રમત કરે છે તેમાં તેને કંઈ પ્રયોજન હોતું નથી. વગર પ્રયોજનના કાર્યમાં મન સમરસ થઈ રહે છે કેમકે પ્રતિબિંબનો ભેદ દર્શાવતું નથી; સારું નરસું પ્રતિબિંબ

દર્પણને સારું નરસું બનાવતું નથી; દર્પણ તો છે તે છે. નેત્રથી રૂપ જણાય, કાનથી સ્વર સંભળાય અને સારું નરસું પ્રતિબિંબ મનપર પડે. સર્વ સારું નરસું એતો આભાસ છે. મનને તેની શું કામ અસર થવી જોઈએ ? સુતી વેળા વિચાર કરવો કે : “ હે મન આત્મસ્વરૂપમાં તને શું એણે આનન્દ છે, કે તું આ સંસારમાં ફસાવા તત્પર થાય છે ? તને શું આત્મા આનન્દ દાખી નથી ? કે તું હીરો છોડી પથ્થર પર નજર કરે છે ? અમૃત તજી “વિષ્ટા ખાવા દોડે છે ?” ઉત્તમ છોડી નીચમાં જવું એ અવિવેક છે. એમ શાન્તિ છોડી શ્રમમાં પેસવું, નિદ્રામાંથી જાગૃતમાં જવું, અકૃત્રિમમાંથી કૃત્રિમમાં ભરાવું, એ કનીષ્ઠ છે. નિદ્રાતો શ્રમને હરી લઈ શાન્તિ આપે છે. અને પાછું મન તત્પર તાણુ થાય છે. એવી શાન્તિ છોડી પાછું સંકલ્પ વિકલ્પમાં કેમ પડે છે ? સંસારનો વિસ્તાર સંકલ્પથીજ છે. તું સંકલ્પ છોડી દે; ચિંતામાં શું સાર છે ? સંસાર ચિંતાથી ભરપૂર છે. તું જો કે સંસાર બહાર નથી; તુંજ કલ્પના ઉઠાવે છે અને સંસારને ખડો કરે છે; તુંજ સધળું ઉભું કરે છે. ત્યાગ કરે તો દુઃખ મટે. ત્યાગ કરવો એટલે શું ? અતીત કેમ થવાય તે અનુભવપ્રકાશમાં જુઓ. સ્ફુરવું એજ દુઃખ છે. ચિત્તમાં ગતિમાન આકાર થાય, સંતપ્તતા થાય, એજ દુઃખ છે. નિદ્રામાં મન થાકીને લોથપોથ થઈ બળાત્કારે ન છૂટકે પડે છે; ના છલાજ છે; તેથી સંસ્કાર તો જેવાને તેવાજ રહે છે અને જાગે કે પાછું મન સંકલ્પ વિકલ્પ ઉઠાવે છે. લોભી ઉદયોગ કર્યો જાય છે, આખરે થાકીને નિદ્રાવશ થાય તો નિદ્રાને એક વિધન ગણે છે. જાણે કે નિદ્રા નહિ આવી હોતતો વધારે ઉદ્યોગ કરી વધારે લાલ મેળવત, એમ પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો રહે છે, પરંતુ પ્રવૃત્તિ પણ નિવૃત્તિને માટેજ છે; પણ લોભ નચિંત બેસવા દેતો નથી. અનુકૂળતા છે પણ તેનો લાભ લેવો ગમતો નથી. અભ્યાસે પ્રવૃત્તિ સુખદાઈ ગણાઈ, મૂળ ધાલી બેઠી છે. સહવાસની પ્રબળતા છે; અભ્યાસે દુઃખ સુખરૂપ થાય. વ્યસનમાં પણ મોટાને દેખી બાળક અનુકરણ કરે છે; લાભ ગેરલાભથી કરે છે એમ નથી. કષ્ટ વેઠીને પણ કરે છે, દેખાદેખીથી કરે છે. તેમ પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ આવતી હોય તો પણ તે ગમે નહિ. પેનશન લેવાનો વખત આવે, તોપણ લેતાં પહેલાં વિચાર આવે કે પછી શું કરીશું ? કામ વિના કેમ ગમશે ? સરકાર કરેલી પ્રવૃત્તિ બદલ નિવૃત્તિનું ફળ આપે છે તો તે વળી દેશી રાજ્યમાં દોડે છે. રાખીને વ્યસન પડી જાય છે તો

અભ્યાસે નહીં રોગ હોય તે દિવસે પણ પોતાને રોગી માને છે અને નિત્યરોગી થઈ પડે છે. કેટલાક શેઠીયા રોજ એસડ પીવાની ટેવથી એસડ ન મળે તો દુઃખી થાય અને રોજના એસડનો ગુણુ થાય નહિ. માટે શરીરની સ્વાભાવિક ક્રિયા બંને થતી રહે તેમાં સંકલ્પની સંકલ્પરૂપતા નથી; સંકલ્પ ક્રિયામાં એકરસ થઈ જાય છે. મન શરીર સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે તે વેળા મન નથી એમ નથી અથવા સંકલ્પ નથી એમ નથી પણ સંકલ્પનું સ્વરૂપ નથી. સંકલ્પ ક્રિયાનું પરિણામ તરત થઈ જાય છે અને ક્રિયાના નાશ સાથે સંકલ્પનો નાશ થાય છે. ક્રિયા તો ઉલટી સંકલ્પને રોકનારી છે. કામકાજમાં હોઈએ ત્યારે ફોકટ કલ્પના આવતી નથી માટે નિરહંકાર પ્રવૃત્તિ બાધક નથી; તેવી પ્રવૃત્તિ તો અનુકૂળ છે પ્રતિકૂળ નથી. મનને ચલુચલાટ થાય તેવું કરીએ તો તે પ્રતિકૂળ પડે છે. સ્વાર્થબુદ્ધિ પક્ષપાત સહિત હોય તેનો ચલુચલાટ, પ્રવૃત્તિ બાધક નથી પણ સાધક છે અને આત્મવિચાર બન્યોજ રહે તો તે ઉત્તમ છે. સામાન્ય પ્રવૃત્તિની પણ શું જરૂર છે ? કારીગર આણુને પાળે તે દહાડે સંકલ્પ વિશેષ કરે. મુંબઈમાં લોકો પોતાના કામથી પરવારે ક્યારે કે એક બીજાની કનવાર કરે ? અને સુરતમાં નવરા પડ્યા કે ન્યાતજ્ઞતની કૂચલીના કાથળે કાથળા. માર ખાતાં સુધી બય છે; માર પડતી વેળા તો તદ્દરૂપતા છે. માટે સંકલ્પ રહિત થવાનું છે; ક્રિયારહિત થવાનું નથી. ક્રિયામાં સંકલ્પ છે પણ સંકલ્પરૂપતા નથી; સંકલ્પનું સ્વરૂપ નથી. કાગળ લખવામાં સંકલ્પ નથી, પણ લખી રહ્યા પછી સારો નરસો લખાયાનો સંકલ્પ જીંઠે છે એ અહંપણું છે. ક્રિયા તો અધી અહંકાર રહિત છે માટે સારો અભ્યાસ પાડવો. પ્રાણાયામ પ્રથમ પગથીઆ તરીકે ઠીક છે. અનુભવ પ્રકાશ જુઓ. પ્રાણાયામ કરવાથી મન રોકે ત્યાંસુધી સાધ્ય રહે છે, એકાગ્રતા આવે છે, નહિતો ચિત્ત ઘોળાયાં કરે નિશ્ચયપર આવે નહિ, ત્યાંસુધી સંકલ્પ કાર્ય કરવા તત્પર થાય નહિ. સંકલ્પ ઘોળાય તેથી મન નિર્બળ થાય. નિશ્ચયથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ખોટા સંકલ્પ વિકલ્પથી મન તથા ક્રિયા દુર્બળ થાય અને ફળીભૂત થાય નહિ. માટે નિશ્ચય એજ પરમેશ્વર છે અને સંશય એજ જીવ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમેશ્વરને શંકા શાની ? દોષયુક્ત કાર્યોમાં વિચાર કર્યા કરવાનો. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાને શુભ કાર્ય ટપ દઈ નિશ્ચયથી કરવાનું છે. જાણવું જોઈએ કે

(દ્રઢતાથી) પરમાત્માની પ્રેરણા મારા હિતનીજ છે; ભગવત કરે તે બધી. “પ્રજ્ઞને ગમે તે સમે સર્વ સહેવું, સદા રાજરાજ હૃદયમાં રહેવું.” સધળી “રામલીલા” છે. માટે શરણ થવું એ તો શુભ સંકલ્પજ છે. સમર્પણ કરવું. એવું નહિ કે ધરમાં ટંટો ઉભો કરવો કે આતો છાંટો ઉડયો. મૂળ સંકલ્પનો છાંટો ઉડતો અટકાવવો જોઈએ વૃત્તિ અવૃત્તિ બની રહે. જત્રા જત્ર એક વાત છોડી આવવી જોઈએ. તે કોણું કે કારેલાનું શાક છોડી આવવાનું નથી પણ મનનો દોષ છોડી આવવાનો છે. “અસત્ય ભાષણ તજીશ, જીવ જતાં કદી જીવું જોલીશ નહિ,” એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ આવવાની છે. એવું જો માત્ર એકે વ્રત લે તોપણ કલ્યાણ થઈ જાય. પણ સાપ મૂકી લીસોટાપર આધાર રાખે છે. વ્રત લઈ નીભાવવું જોઈએ; તેમાં દેશકાળની મર્યાદા ન રાખવી. દુર્બળ મનનું કામ નથી. વ્રત નીભાવવામાં મનનું સામર્થ્ય જોઈએ “Strong will power.” ભય થાય, શોક થાય, એ મનની દુર્બળતા છે. ધૈર્યવાન ડગે નહિ એક પરાક્રમીપર હજારો સામા હોય, તો પણ હાથ કરતાં અચકાય. ક્રમક છતાં ડાકણ તો એકને દેખી ભાગી જાય પણ મરણીઓ જીવપર આવે તો ધણાને ભારે પડે. મોતીસીંગ પકડાય ? ઉપલે માળેથી ફૂટી નાઠો અને સધળા જોયાં કરે; પાછળ પાછળ જાય પણ પકડવાની હિંમત કેમી લાવે ? નિડર શું ન કરે ? નિડરતા ધૈર્ય, એ મનનો ધર્મ છે. રજપૂત શરીરે સુકલકડી પણ શૂર આવે તો નરાજ વાંકી વાળી દે અને પછી શૂર ઉતર્યું કે ગળામાંથી પાછી કેણુ કહાડે ? રાઈના પહાડ રાતે વહી ગયા. વાયુના રોગીને બળ એવું આવે, કે રોક્યું રોકાય નહીં. એ કાંઈ શરિરનું બળ નથી. કેમકે શરીરનું બળ કાંઈ નથી મનનું બળ છે. મનના બળથી આવરદા વધે છે. સંસાર ચંચળ છે સૌંદર્યતા જોવાનીજ છે. સંસાર બદલાતો જાય છે, અસાર છે, બલકે છેજ નહિ. એમાં જે સાર દેખાય તેનો આશ્રય લે. માખાપનો આધાર એવો જણાતો કે તેના વિના કેમ ચાલશે ? પણ તે બિચારાં હવે ક્યાં છે ? તેનું ચિન્હ પણ નથી. ધડીભર ચાલતું નહોતું, પણ તેની પાછળ તો ગયા નહિ ? જેને બાઝશે તે ક્ષણભંગુર દુઃખરૂપ નીવડશે. સંસાર દુઃખની ખાણ છે માટે શરીરાભિમાન તજી આત્મસ્વરૂપનો આશ્રય કરો. દેવને બજવા હોય તો દેવને બિન્ન ક્યાં બગર બળે નહિતો દેવને માનશે ત્યાંસુધી તે દેવ રહેશે. જેવી રીતે દર્પણ ખરું દેખાડે છે તેમ મનમાં જેવું અભિ-

માન કરશો તેવું મનનું પૂતળું થશે. હું શુદ્ધ, અસંગ, નિર્મળ, પરમાત્માસ્વરૂપ છું, એમ માનશો તો મન શુદ્ધ થશે; વાસ્તવિક દર્પણમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ નથી, તેમ મન શુદ્ધ અશુદ્ધ નથી, બલકે છેજ નહિ. હું જીવ છું એમ માનવાથી અશુદ્ધ મન ઉત્પન્ન થાય છે. એમ થાય ત્યાંલગી સદ્ગુરુનું ધ્યાન ધરવું. સદ્ગુરુ શુદ્ધ ગુણોની મૂર્તિ છે. આત્મચિંતન એક-વાર થયું, તો પછી છૂટવાનું નથી; દેહરૂપતા કાઠી નાંખો. મૂર્તિમાં શુભ-ગુણ સર્વે છે એમ સમજી મૂર્તિનું ધ્યાન કરો. ધ્યાન કરશો ત્યાંલગી તેના શુભગુણ તમારામાં આવશે. આત્મચિંતન તો સદૈવ પોતાના ધરનુંજ બની રહ્યું છે. જે મિથ્યા છે તેમાં ગુણ શું અને અવગુણ શું? લાકડાનો હાથી સારો છે તો શું ને નરસો છે તો શું? અસત્ય અવિધમાનની આસ્થા કેવી? ગુણ દોષ કેવા? ઝાંઝવામાં મીઠું ખાઈ કેવું? તું સત્ય અસત્યથી જોડાય નહિ. મુઓ જીવતા સાથે ભમે નહિ તું એકરૂપ છે. માટે શોક ન કર પણ સમુદ્ર પેઠે અક્ષોભ રહે. જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે તે ધન દોલત વિશય માટે નથી પણ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે છે કે જેને માટે પરિશ્રમની જરૂર નથી.

તા. ૨૭-૮-૧૯૦૩.

૨૧. સંકલ્પમય સ્વપ્નતૂલ્ય સંસાર.

સંસારઃ સ્વપ્નતુલ્યો હિ રાગદ્વેષાદિસંકુલઃ ।

સ્વકાલે સત્યવદ્ભા પ્રબોધે સત્યસદ્ભવેત્ ॥

આત્મબોધઃ

અર્થઃ—રાગદ્વેષાદિથી પૂર્ણ એવો સંસાર સ્વપ્ન તૂલ્ય છે;—પોતાના કામને વિષે સત્ય જેવો લાગે છે, બોધ થતાં અસત્ય થઈ જાય છે.

સંકલ્પ સહિત થઈ કાર્ય કરવામાં દોષ નથી. ક્રિયાની પહેલાના અને પછીના સંકલ્પ થવા દેવા નહિ. સંકલ્પ સહિત ક્રિયા થાય, તેજ બાધક છે. આત્મબોધ ક્રિયા મુખ્ય સાધક છે. ફરજ કરવામાં થતી ક્રિયા ગૌણ સાધક છે પણ બાધક નથી. અભિમાનરૂપની ક્રિયા માત્ર બાધક છે. ક્રિયા વેળા નિર્થક સંકલ્પ થતાં નથી. જે નિર્થક સંકલ્પો થાય છે તેજ

બાધક છે. બાસનો ભડકા થઈ સમાઈ જાય તે ક્રિયામાં બાધ શો ? પણ લાકડું પજળ્યા કરે. એ બાંધક છે કેમકે તેનો તાપ ફરી ઊઠે છે. માટે નિષ્કામ કર્મ કરવામાં બાધ નથી. સંકલ્પનું અનુસંધાન કરનાર અહંકાર છે કાયદામાં પણ અહંકાર રહિત અકસ્માત થાય તે ગુન્હો નથી. અંતઃકરણ આત્મામાં સ્થિતિ પામે તોજ સ્થિર થાય. મનમાં શુદ્ધતા અશુદ્ધતા છેજ નહિ. ઉકરડો ધરો તો તેનું પ્રતિબિંબ પડે; દેવ ધરો તો દેવનું પ્રતિબિંબ પડે; મન પ્રતિબિંબ વગર રહે નહિ. મનનો આરસો ઉંઘા ધરો તો જમીનનું પ્રતિબિંબ લે; ચત્તો ધરો તો આકાશનું પણ પ્રતિબિંબ લે ખરો. મન આરસામાં અહંકાર તો રહેવાનોજ. માટે જીવ-પણનો અહંકાર છોડી દો કે તે પ્રતિબિંબ પડે નહિ. પણ “આત્મા હું છું” એમ સારું પ્રતિબિંબ પડવા દો. અભ્યાસ અને અધ્યાસથી તે બની શકશે. હું પુરુષ છું, હું સ્ત્રી છું, પણ છું વગેરે સહુને છાજતી વૃત્તિ ઉઠે છે. કાંઈને પોતાનું વિસ્મરણ થતું નથી. બતકના બચ્ચાં જન્મે કે પાણી તરફ દોડે છે તેને પાણીનો ભય નથી. માટે વ્યાપકપણું મનનું થયું તો વૃત્તિને ઊઠવાની જગાજ નહિ. મન ક્યાં જાય ? સાધારણ આરસામાં તો પ્રતિબિંબ થોડા ભાગમાં પડે અને બાકી તો આરસો ખાલી જણાઈ આકાશનું પ્રતિબિંબ હોય પણ મનમાં તો જે પ્રતિબિંબ પડે તે રૂપ આપું દેખાય મન પ્રતિબિંબનું પૂતળુંજ થાય છે. તદ્રૂપ થઈ જાય છે; મનનો બાકી આકાર રહેતો નથી. જેમ પ્રોસ્પેક્ટીવમાં (Prospective) ચિત્ર પડે છે તેમ મનની આ અદ્ભૂત કરામત છે. નાટકના પૂતળાં અથવા કુંડા કાગળના કાપીને તેટલાજ કીધા હોય તેથી ભૂલાવામાં પડે કે આ ખરાજ હશે. તેમ મન સંકલ્પ પૂરતુંજ બને છે, અને તેથી ભૂલાવો થાય છે કે હું તો “જીવ છું” અને તે દ્રઢ થઈ બેઠું છું. પ્રતિબિંબ પડયું છે એમ જણાતું નથી પણ આરસોજ તેવો દેખાય છે. જ્યાં-લગી અનાત્મ અભિમાન છે ત્યાંલગી મલીનતા છે. શુભ ગુણ અનાત્મના તળીયાપર નકામા છે. અજ્ઞાન દૂર કરો તો આત્માના તળીયાપર ગુણ દોષ સહુસમાન છે નીકળી જાય છે. કાગળપરનો કાળો અને સોનેરી રંગ કાગળને આશ્રયે છે પણ કાળો અને સોનેરી બન્ને ઉપાધિ છે. ઘાઈ નાંખો તો શુદ્ધ કાગળ રહે છે. તેમ પાપ પુણ્ય, ગુણ દોષ, બન્ને શુદ્ધ આત્માપર છે તે ઘાઈ નાંખો તો બન્ને નકામા છે. પંચદશીના ચિત્રપ-

ટમાં જુઓ કે આત્માપર જગત્ત્રિત્ર ખડું થયું છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે
 ઉપરનાં વસ્ત્ર કાઢી નગ્ન થઈ ગોપીઓ આવે તોજ સ્વીકારે. શુદ્ધ કામળ-
 રૂપ થયા વિના નહિ સ્વીકારે. કાળો અને સોનેરી રંગ ધાંધ નાંખવાની
 જરૂર છે. ડાળ પાંખડાં મૂકી કદંબવૃક્ષની ટોચે પોહોંચવું સહેલું નથી.
 માટે ભાવના જીવપણાની છોડી આત્મસ્વરૂપ હું એવી રાખવી આ સંસાર
 ભાવના માત્ર છે. હું, મારું કુટુંબ આદી ભાવનાથીજ બનેલાં છે.
 લભ થાયછે; પતિ પત્નિભાવ દ્રઢ કરવા દેવતા સાક્ષી સામે ધામધૂમ થાય
 છે; તેનું દુઃખ તે પોતાનું એમ અસ્પરસ ગણે છે; છોકરાં છોકરાં
 મમત્વ બંધાય છે, તેમજ ભાવનાથી મન આત્મામાં લય થઈ શકે છે.
“ બંધામિમાની બન્દોહિ મુક્તામિમાની મુક્ત ” બાકી બીજું કર-
 વાનું કંઈ નથી. શ્રદ્ધા કે “હું બ્રહ્મ છું,” એવી ભાવના વધારવી. ભાવ-
 નાનીજ ખોટી છે. સન્નતીય પ્રવાહ વધારવો, વિન્નતીય દૂર કરવો, એટલે
 કીટબમર ન્યાયે મન બ્રહ્મરૂપ થશે. સુગમ તો છે, પણ થતું જણાતું
 નથી. અનેક ભાવનાઓ તાબડતોબ ફળે છે. કોઈ કહેશે કે તારો જીનો
 મિત્ર ગાળ દેતો હતો, તો તરત મિત્રાઈ તજી શત્રુતા ઉત્પન્ન થાય છે.
 ભાવના તરત સહેજ નિમિત્તે બદલાય છે, અને બ્રહ્મભાવના કરતાં વિચા-
 રમાં પડાછો. શ્રદ્ધા નથી તેથી. તમે તમને બ્રહ્મ માનો તો કાણુ ના
 કહેવા કે હાથ પકડવા આવે છે ? કહેનાર પર શ્રદ્ધા વિશ્વાસ જોઈએ.
 કોઈ કહે મનની નિર્જળતા વિષય સંગથી છે, માટે અસંગ થવું.
 બહારનો લાગ નકામો છે, તેતો ફાકટ કળદાઈ છે. અંતરની સફાઈ
 જોઈએ. છૂટો પડ્યા પછી મળે, તોપણ કારોને કારો રહે. ઉખેડોને
 પછી બરાબર ચોંટે નહિ. સુખાનંદજી મહારાજ બીજાના છોકરાંપર
 અત્યંત પ્રીતિ રાખે, છતાં તરત છોડી ચાલતા થયા, પણ માખાપ છોક-
 રાંને છોડી જવું હોય તો વિયોગ દુઃખ પામે. માટે એ ઉપરનો સંગ
 કહેવાય. માખાપ સત્યસંગ માને તેથી દુઃખ. કાપેલી ડાળ ચોંટે તે અંગ-
 જૂત થાય નહિ બ્રહ્મચર્યથી નિસંગતા, નિરહંકાર, સ્વાશ્રય, એવાં શુભ
 ગુણો આવે છે પણ હવે એવી તત્વજ્ઞાન શીખવાની શાળા ક્યાં છે ?
 નિજાજામાં સામાન્ય પ્રચાર હોય છે અને ઘેર શીખે પણ મહેનત વધારે
 મહે, સ્કૂલો બંધ કરે તો હાલ જેટલા Matriculation (મેટ્રીક્યુલેશન)
 માટે તૈયાર થાય છે તેટલાં થાય નહિ. ધર્મની સ્કૂલો જતી રહેવાથી હવે

ધર્માભ્યાસ માટે ધરનો અભ્યાસ કરવા જરૂર રહી તે થોડાજ કરે છે. મનની નિર્મળતા અને ઉદ્ધાસપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આત્માભિમાન ભણે રહે. ભાવના ન રહે તો મોઢે કહે તોપણ છાપ પડશે. શિવોહં વાણી સાથે મન તદ્દુપ છે. શંકરસ્વામીનું આત્મચિંતન ૨૭ શ્લોકનું છે એમાં પણ એવો અભિપ્રાય છે. વળી ક્રિયા વેળા કલેશ નથી; સંકલ્પનું કષ્ટ છે; ક્રિયા સુખરૂપજ છે. પ્રવૃત્તિ, ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ માટે છે. ફાલ્ગુ ફાલ્ગુમાં પણ આનન્દ છે. ક્રિયાનું મૂળ સૂખ છે. કામમાં મન્યા કે આનન્દ; નવરા પડ્યા કે દુઃખ. માટે લોકો પાના સાગટાં વગેરેમાં મનને રોકે છે. તેથી ક્રિયાનો નિષેધ નથી. દેહ સુધી ક્રિયા છે. ગીતાજીમાં પણ એમજ કહ્યું છે. આનન્દના અંકુરમાંથી ક્રિયા ઊઠે છે; સકામ એજ કહેવાય છે. નામરૂપ સિવાયના સમસ્વરૂપમાં રહી જગત્તુ કાર્ય કરવું. અકલ્પ ત્યગબુદ્ધિ રાખવી નહિ. પારકાની દ્રષ્ટિમાં આકાશ મેલું દેખાય; આકાશની સ્વદ્રષ્ટિમાં પોતે મેલું નથી. યાદ આવવું તેને સ્મરણ કહે છે અને સ્મરણ પછીની એકતાને અનૂસંધાન કહે છે. “હું આત્મરૂપ છું” એ વાતનું વિસ્મરણ થયું છે માટે તેનું સ્મરણ થાય પછી અનૂસંધાન થાય. આપણે મનુષ્યપણુનું વિસ્મરણ છેજ નહિ. તેથી તેનું સ્મરણ કરવાની જરૂર નથી પણ તેનું અનૂસંધાન બની રહ્યું છે. અર્જુને કહ્યું કે “હું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો હતો.” ધ્રુવ કાટ ભણે ઊડે. પણ તે લોક દ્રષ્ટિમાં દેખાય. સ્વદ્રષ્ટિમાં રાખવું નહિ. “આપ આપકે મનમેં ગદ્દાખી મસ્તાન.” અજ્ઞાનીજન અહંકારને અને આત્માને એક માની ધૂળ આકાશ એક માને છે. અને પોતાને જીવરૂપ માને છે. પ્રથમ સંકલ્પ ઊઠે પછી નિશ્ચય થાય, પછી ક્રિયા. પણ એ સર્વે એટલી ત્વરાથી ધણીકવાર થાય છે કે સંકલ્પ ક્રિયારૂપ થઈ જતો જણાય ત્યાં સંકલ્પનું સ્વરૂપજ નથી. સંશય ભેદજ્ઞાને થાય; ભેદજ્ઞાન અજ્ઞાને થાય, માટે નિશ્ચય તેજ પરમેશ્વર. આકાશમાં સૂર્ય તેમ હૃદયમાં આત્મા. સૂર્ય તો પરિચિત્ત છે પણ આત્મા તો વ્યાપક છે હૃદયમાં પ્રકાશે ત્યારે શું પ્રકાશ્યા વિનાનું રહી જાય ? પાણીમાં પરપોટા તેમ ચૈતન્યપર જગત્ નામરૂપ છે. શુદ્ધ મણીપર પ્રતિબિંબ છે વિષયોની સત્યતા મટી તો હવે શોક શું ? સુવર્ણ બુદ્ધિવાળાને સોનું, લગડી, ગીરી, સહુ સરખું છે. દાગીના બુદ્ધિ

હોય તેજ સોનું લેવા ના પાડે. સમદ્રષ્ટિને આત્મરૂપ છે, અનિષ્ટ બુદ્ધિ નથી. હર્ષ એક પણ પ્રતિબિંબ આભાસ માત્ર છે, સત્ય નથી. વિષય નથી અને એક દેખાયો તો પણ આત્મરૂપ છે. હર્ષ વિપાક નહિ એ મુક્તિનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન થવું સહેલું છે, માત્ર દ્રઢતાને વાર છે. કેમકે ચિત્ત કરતું નથી. સ્થિતપ્રજ થવું જોઈએ. ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય, એને પરાવર કહે છે ચિંતા બયથી થાય છે; લય ભેદ બુદ્ધિથી થાય છે; ભેદ અજ્ઞાને થાય છે. જેમ ઘડિઆળમાં મૂળ ચક્ક ચાલુ રહે, ત્યાંસુધી વચ્ચે ચક્ક અટકે નહિ. તેમ સૃષ્ટિના ઘડિઆળમાં આપણે સ્થીર શું કામ થવા મથીએ? મૂળચક્ક ફરે ત્યાંસુત્રી ફર્યા કરીએ, પણ મૂળચક્કને આધારે માત્ર અહંભાવથી સ્થિર સાક્ષીરૂપે રહેવું.

તા. ૨૮-૮-૧૯૦૩.

૨૨. નિષ્કામતા.

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

मनुः

અર્થ:—જેટલું જેટલું સ્વવશ તેટલું સુખ,
જેટલું પરવશ તે બધું દુઃખ.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोतिपुरुषः ॥

भगवद्गीता.

અર્થ:—માટે અસકત રહી નિત્યે કાર્ય એવાં કર્મને સારી રીતે કર કેમકે અસકત રહી કર્મકરનાર પુરુષ પરમ (૫૬) ને પામે છે.

સદા જેને આત્મસ્વરૂપનું અનૂસંધાન રહે, તે ગમે તે કર્મ કરે તેનો બાધ નથી. સુષુપ્તિમાં વ્યવહારનો લોપ થાય છે અને જાગ્રતમાં સર્વ કાર્ય કરે પણ હર્ષશોક રાગે નહિ તો સુષુપ્તવત્ ગણાય. સંકલ્પ ભૂત ભવિષ્યના ચિંતનથી થાય છે. વર્તમાન કાળમાં તો મન તન્મય થઈ જાય છે માટે ભવિષ્ય ચિંતન નહિ કરવું પણ ભવિષ્ય નિમિત્તે વર્તમાન

કાર્ય કરવું. કર્તવ્ય ભવિષ્ય માટે પણ કરવું. ખેડુત બી વાવે છે અને પછી ફળને માટે પરમેશ્વરની મરજી પર આધાર રાખે છે. જે સંકલ્પ ક્રિયાત્મક થાય અને બાકી રહે તે ફેલ છે; તેમાં જીવરૂપતા છે; હર્ષ શોક છે. મનની ત્વગ એવી છે કે પ્રથમ ઉત્તર ક્ષણ સમજાતી નથી. એક અક્ષર વાંચવામાં ત્રણ ત્રિપુટી થઈ મનના નવ પ્રકાર થાય છે. જોવા-પણાની જ્ઞાનત્રિપુટી, જોલવાની કર્મત્રિપુટી અને સમજવાની ભાગ ત્રિપુટી એ સંઘર્ષ એકદમ થાય છે. વચ્ચેનો અંતર સૂક્ષ્મ છે; શત-પત્ર શૂચિકા ન્યાયની પેઠે. વળી અલાતચક્ર ગોળ અગ્નિ દેખડાવે પણ તેમાં અગ્નિ એકજ જગો પર છે તેમ મનુષ્ય દુઃખાકાર બને ત્યારે જ્ઞાનાકાર નહિ. દુઃખ ભોગવે ત્યારે ખરું જોતાં દુઃખ નથી અને એવી રીતે દુઃખ નથી ત્યારે દુઃખ માને છે કેમકે દુઃખ હંમેશાં ઉત્તર ક્ષણમાં ભાસે છે. મન જે સ્વરૂપે બને નહિ માટે દુઃખ નથી નિદ્રામાં સુખ છે, પણ તે ઊઠ્યા પછી જણાય છે. આ પ્રમાણે સુખદુઃખ વર્તમાનમાં નથી તો ભૂતમાં ક્યાંથી આવ્યાં ? અને ભવિષ્યમાં કદાપિ છે તો પણ વર્તમાનમાં આવનાર ન હોય તો તેનો ભય શું ? સુખદુઃખનો ભય છેજ નહિ પણ મન મહા જાદૂગર છે. હાથ ચાલાકીથી મોહ ઉપજાવે છે. સ્વરૂપ શું તે નક્કી થતું નથી કારણકે મન બધા વેશ લઈ શકે છે. વળી આ સ્થુલ વર્તમાન સમજવાનું નથી, પણ સૂક્ષ્મ વર્તમાન સમ-જવાનું છે. પાણી રેડીએ છીએ ત્યારે પાણીને અખંડ ધાર હોતી નથી. પ્યાલાના પાણીમાં પણ વચમાં પોલાણ રહે છે. સમુદ્રના પાણીમાં માછલાં પોલાણની હવાથી જીવી શકે છે. ખાંડ નાંખીએ તો પ્યાલાના પાણીમાં સમાઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે જગત્ પણ કકડા કકડા છે છતાં અખંડ દેખાય છે. જગતના કકડાઓની વચ્ચેની સંધીઓ પર લક્ષ રહેવું જોઈએ. દરેક વૃત્તિમાં જગત્ ઊઠે છે અને લય પામે છે. વૃત્તિના ચમકારા એજ જગત્ સ્વરૂપ છે. એને પ્રત્યક્ષિતા અથવા સ્મૃતિ જોડે છે. તંતુઓ જુદા હોય છે; કપડું અખંડ દેખાય છે તેનું કારણ આડા ઊભાં કાણાં છે. વૃત્તિઃપી તંતુ પણમાં હજારો બીજી વૃત્તિનું ગુંથી દે છે. દેશકાળ, કાર્યકારણભાવ એ આડાતંતુ છે. કાલે જોયલું ધર કાળ કલ્પનાથી આજે તેનું તે દેખાય છે. જગત્નો પટ અખંડ દેખાય છે તે વૃત્તિના તંતુથી છે. વૃત્તિના તંતુ નીકળી જાય તો જગત્ છેજ

ક્યાં ? યોગ પ્રાણાયામથી વૃત્તિ મનનો વેગ રોકે છે પણ સમુદ્ર ઊછળે ત્યાં
કાને રોકે ? નિદ્રામાં શાંત થાય તેટલી ઘડી દબાઈ રહે. તત્ત્વવેત્તાએ પણ
યથાશક્તિ વર્તવું જોઈએ. પોતાપર શાસ્ત્રનો દંડ નથી ત્રિધિ નિષેધ
નથી. પોતે શાસ્ત્રદ્વારા મુમુક્ષુની સ્થિતિને પાત્ર થયો છે શ્રવણઆદિ
કરીને અભ્યાસ પડ્યો છે તે અભ્યાસે વધેલો છે. નિષ્કામ વૃત્તિ
વિના મુમુક્ષુતા થાય નહિ, તેથી તેનામાં વિપરીતતા સંભવે નહિ; તેના
કાર્ય તો સહજ શાસ્ત્રનુસાર થાય. લોકસમૂહને માટે પારકાના સંબંધમાં
પણ સારી રીતે વર્તે. મેળવવાનું જેને બાકી રહ્યું નથી અને જેણે
મેળવ્યું છે તે કદી જવાનું નથી, એનું નામ કૃત કૃત્યત્વ એ અનુભવ
ક્ષણિક આવે છે; જે નિયમસર કામ કરે તેને આવે. અંગ્રેજ લોક તેમ
કરે છે. તેઓ કાળ ઉપાસક છે અને તેથી યશ પામે છે આપણે તો
મુહૂર્ત નામનાજ જોવડાવીએ છીએ. મુહૂર્ત કરતાં મોડું વહેલું થાય
તેની દરકાર કરતાં નથી. અંગ્રેજ લોકની ખૂબી જુઓ: તે હુકમ કરે
તે માન્ય થશે એમ તેની ખાત્રી છે, અને તે હુકમ માન્ય થાય છેજ.
આગગાડીપર જવું હોય તો પા કલાક પહેલાં સ્વસ્થ હોય છે કેમકે તેની
વૃત્તિ એકજ સ્થળે હોય છે. આવા દાખલા હરેરોજ જોવામાં આવે છે
તો પછી જેને અખંડ કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થાય તો તે લક્ષ ચોર્યાશીમાં
ફરીથી આવે નહિ. હવે તેને ફક્ત રમવાનું બાકી રહેલું છે અને જગ-
તને માત્ર “ રામલીલા ” તરીકે જોય છે તે નિરંકુશા તૃપ્તિ સપ્તમ
ભૂમિકા દ્રઢ નિશ્ચયથી પામે છે. આત્મપદ જ્યાંલગી નહિ પામે ત્યાંલગી
પુરુષાર્થ ફળ્યો નહિ. સત્તાપર મનરૂપી ચિતારો ચિત્ર પાડે છે અને જુસ્સી
નાંખે છે એમ ખેલ કરે છે. તે સત્સ્વરૂપ હું છું. દેશ, વસ્તુ,
દર્શન પ્રાપ્તિ નથી કે જે નજરે દેખાય. માત્ર અનુભવથી જાણવાનું છે.
એવી પરમ સંપદની ખાણ જરી મૂકી છે. લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરેથી
પણ મળે એમ નથી કે શાસ્ત્રો જણેથી પણ મળે એમ નથી. “ નિર્ધન
કો ધન રામ હે. ” એકાંત ખેસી વિચાર કરે કે હું કાણ છું ? આ
જગત શું છે ? મારામાં શી શી વસ્તુઓ છે ? એ જુદાં પાડે તો આત્મ-
જ્ઞાન થાય. ઉત્તમ પદથી સ્વર્ગ મળે પણ તે નષ્ટ થાય છે. પરંતુ
વિચારે જે પદ મળે છે તે નિર્મળ હોય છે. મન ઉપર અજ્ઞાનના પડ-
દાથી ચિત્રવિચિત્ર જગત્ ભાસે છે પણ અંદર દીવો પ્રગટ થાય તો

જગત્ નષ્ટ થાય. અંધારું હોય તે દૂર કરવાને એક નાનું છોકરું દીવાસળી સળગાવે તો બસ છે પણ હજારો જળરા મલ લાકડીઓ લઈ અંધારાને મારે તો તેથી અંધારું દૂર થાય નહિ. અનુષ્ઠાન જેસાડેથી અંધારું મટે નહિ. કહ્યું છે કે આત્મા અમિતી જ્યોતિષ છે, છતાં માથાપર અંધારું છે અને તે અંધારાએ આખા વિશ્વમાં અજવળું કર્યું છે. એવું અદ્ભુત અંધારું છે તે માયા અજ્ઞાન છે. તે ક્રિયાથી જન્ય નહિ પણ વિચારે જન્ય. આ સંસાર તરવો દુર્ઘટ છે; ત્રિવિધ તાપથી સર્વે સમાન દુઃખી છે, પણ બુદ્ધિથી જ્ઞાનપ્રકાશ ઉદય થાય, તો તરવું સુગમ છે. દરીઓ મોટો પણ વહાણ મળે તો તરી જવાય, માટે વિચાર નૌકાની જરૂર છે. મૂર્ખને થેડી આપદા હોય તે પણ મોટી લાગે. પોતાની હાની કરે એવું જે દેહાભિમાન જેમને છે એવાં મનુષ્ય વિદ્વાન ભણેલા ઐશ્વર્યવાન હોય તોપણ તે અતિ મૂર્ખ ગણાશે. પીછાં, કીડી વગેરે પવનમાં ઊડે પરંતુ પર્વત ડગે નહિ. દેહાભિમાનીને ભય બતાવે તો તે ડરી જશે આત્મવેત્તા જગત્ પ્રત્યય થઈ જાય તોપણ ડગે નહિ. પરપોટાને પોતાનો ભય થાય તેમાં સમુદ્રને શું ? સંતોનો સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રનો વિચાર જરૂરનાં છે. શાન્તગુણ વગેરે સામાન્ય ધર્મ છે પણ તત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય હોય તો મોક્ષ નહિ. તત્વજ્ઞાનથી બુદ્ધિ ખીંચતી જાય છે. કહણ અનાજ પાણીમાં ભીંજાય તેમ ખીલે અને મધુરતા આવે. કાંઈ કાંઈ કાંગર જેવા રહી જાય, પણ વ્યવહારમાં બુદ્ધિ સંકુચિત થાય છે. દેહાભિમાનમાં એક ગઠ્ઠો બંધાય છે માટે બુદ્ધિ સન્માર્ગે દોડે તોજ આત્મસ્વરૂપ જણાય છે.

૩૦-૮-૧૯૦૩

૨૩. આત્મસ્વરૂપ.

નાહોરાત્રે યથા સૂર્યે પ્રભારૂપાવિશેષતઃ ।
બોધરૂપાવિશેષાઞ્ચ બોધાબોધૌતથાત્મનિ

ઉપદેશસાહસી.

અર્થ:—સર્વથા પ્રભારૂપ એવા સૂર્યમાં દિવસ નથી કે રાત્રી નથી, તેમ સર્વથા બોધરૂપ આત્મામાં જ્ઞાન નથી કે અજ્ઞાન નથી.

આત્મદેવની કૃપા થાય તો ઈન્દ્રિયરૂપી શત્રુઓને જીતી શકાય. કૃપા ત્રણ જાતની છે. ગુરૂકૃપા, શાસ્ત્રકૃપા અને આત્મકૃપા. અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ સંસારથી છૂટવાની શુભેચ્છા થાય એ જ્ઞાનની પ્રથમ પાયરી છે. જ્ઞાનની ચાર ભૂમિકા છે:— ૧. શુભેચ્છા. ૨. વિચારણા ૩. તનુમાનસા. અને ૪. સત્વાપત્તિ. સદ્ગુરૂ સમ્બાસ સામેલ રાખી વિચાર કરીએ અને મનન-આદિ તનુમાનસાથી સન્નતીય પ્રવાહ કાયમ રાખી સદોદિત આત્મચિંતન કરીએ તો આત્મદેવનું પૂજન થાય છે, એટલે સ્વસ્વરૂપનું પૂજન થાય છે. જે લીલા માત્ર ભાસે છે, યોગવશિષ્ઠમાં આત્મદેવનું પૂજન શું છે તે બતાવેલું છે. સિદ્ધાંતમાં પણ ઇશ્વર, જીવ અને જગત્ માયિક કલાં છે. માયાની ઉપાધિ સહિત ચૈતન્ય તે માયિક છે. જગત્ છે તો ઇશ્વર છે. રૈયત વિના રાજ નહિ. પુરુષપણા ઉપર રાજપણું છે તે આવે જાય પણ પુરૂષપણું કાયમ રહે છે. તેમ આત્માપર જીવ ઇશ્વર જણાય અને જગત્ તથા જીવ મટ્યાં કે ઇશ્વર પણ ગયો. ચૈતન્યસ્વરૂપ નિરંતર પ્રાધાન્ય છે અને ઇશ્વરપણું ગોણુ આગંતુક છે. ધણીઆણી હોય ત્યાંસુધી ધણી; છોકરો હોય ત્યાંસુધી બાપપણું એમ અભિમાન રહે છે પણ સામાન્ય ધર્મમાં અભિમાન રહેતું નથી. સુર્યની સત્તા નથી કે નહિ પ્રકાશવા ધારે તો તે તેમ કરી શકે. નામરૂપમાં ચૈતન્યદ્રષ્ટિ થાય તો દોષદ્રષ્ટિ અથવા ભેદદ્રષ્ટિ દૂર થાય. ભેદદ્રષ્ટિ સારી હોય કે નરસી હોય પણ તે વિષમદ્રષ્ટિ છે. ખેડુત મુઠી ભરીને બી નાંખે છે અને એક માંથી અનેક ઉગે છે. તેમ મોહરૂપી બી મુઠીએ મુઠીએ વાવે તેમાંથી અનેક જન્મરૂપી ફળો અને આપદાનો વરસાદ વરસે છે. મોહ થાય તે નિશા કીધા જેવું છે. મોહ થાય અથવા નિશા કીધી હોય તો મિત્ર શત્રુ દેખાય. કાદવમાં પડ્યો હોય તો સુખમાં સૂતેલો છું એમ માને અને ઘરમાં સુખમાં હોય તોપણ બળતો જળતો જણાય. સંસાર અને દેહ સત્ય માને એ મહા મોહ છે. સકામ વ્યવહાર કરવો એ મોહની મુઠીઓ ફેંકવાની છે અ તેમાંથી મહા મોહ તથા અહંકાર થવાથી અન-થનો વિસ્તાર વધે છે. એ પસારો આત્મજ્ઞાનના ઓસથી બાળી મૂકવો જોઈએ. દોરી જાણી તો પછી તે સાપ થાય નહિ. જ્યાં નામરૂપ દેખાય છે ત્યાં સાક્ષાત ચૈતન્યતા જોવી. આંખ મીંચેથી સાક્ષાત્કાર થતો નથી કેમકે તેવી રીતે તો પરમાત્મા એક દેશી ગણાય. પરમાત્મા કંઈ કચેરી

લગાવી બેઠા નથી. સૂર્ય એક દેશી છે તેથી તેની તરફ નજર ફેરવીએ તોજ તે દેખાય છે. પણ આકાશ સર્વત્ર છે. તેમ ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે. ચિત્રને જોતાં જતાં ચિત્રપટ જોય, ચિત્રને મિથ્યા જાણે અને ચિત્રનું જીવનસ્વરૂપ પટ છે એમ જાણે. જેણે પટ નથી જાણ્યો તે ચિત્રને સત્ય માને છે પણ તેથી પટની સત્યતા ગમ નથી. એક જાણે છે અને બીજો જાણતો નથી; દેખાવતો તેનો તેજ છે. ઝવેરી અને અઝવેરી હીરા તો તેનો તેજ જોય છે પણ ખરી કિંમત ઝવેરી કરી શકે છે. તેથી ઇન્દ્રિય અને મન બન્નેનો મોહ બાધક છે. ઇન્દ્રિયનો મોહ હોય પણ મનનો ન હોય તો તે બાધક નથી. મનનો મોહ નિર્મળ થવાને વિચારની જરૂર છે. વિચાર કરીએ તો તમામ ભય નિવૃત્ત થાય છે. લાલ કાચમાંથી બધું લાલ દેખાય છે. તેમ નેત્રમાંથી આકાર દેખાવા તે નેત્રનો સ્વભાવ છે. કાનથી અવાજ સંભળાવો એ કાનનો સ્વભાવ છે પણ મન તેની સાથે એકરૂપ દેખાય અને તેની વાત સાચી માને તો મોહ ઉત્પન્ન થયો કહેવાય. અસલ લાકડું તો છેજ પણ આંખને મોહથી લાકડાનો સાપ ખરો સાપ લાગે છે તેથી સાપનું લાકડું કરવાની જરૂર છે કેમકે તે લાકડાનો સાપ જોઈ તેને સાપ કહે છે; લાકડું છે એમ જાણતો નથી. તે લાકડાપર ચિત્રામણ હોવાથી તેને સાપ તરીકે જુવે છે, તેથી ચિત્રામણ કાઠી નાંખીને લાકડું કરીએ ત્યારે આંખ લાકડું દેખે પણ મનને તેમ કરવાની જરૂર નથી. આંખને માટે માત્ર જરૂર છે. લાકડાપર ચિત્રામણ ભલે રહ્યું તોપણ મન તો જાણે છે કે એ સાપ નથી પણ લાકડું છે. જોકે બોલાવશે “સાપ” કહીને. સો રૂપીઆ ગણવા હોય તો અભણને પાંચ પાંચની થોકડી મૂકી સમજ પાડવી પડે પણ ભણેલા ધૂટક ધૂટક ગણ્યા વિના સહેજમાં સો રૂપીઆ ગણી લેછે અને સમજી જાય છે. માટે લાકડાના સાપ, હાથી, જોવામાં આનન્દ છે. ખરું સ્વરૂપ સમજીએ તો એમાં બગડી શું જાય? જેવો આનન્દ લાકડાના રમકડાં જોવામાં છે તેવો આનન્દ એકલું લાકડું જોવામાં નથી. માત્ર સમજવું જોઈએ કે મૂળ અને રમકડાં બન્ને લાકડું છે. તેથી સાપ, હાથી વગેરે સહુ લાકડા પર લીલા માત્ર છે. ઝુમ્મરના લોલકમાંથી લીંતપર જુદા જુદા રંગ દેખાય છે તે માત્ર રંગરૂપ છે. પણ તેને મન ખરું માને તેથી મોહ થાય છે. જ્યાં દેખો ત્યાં સમજો રામ; તેમ લાકડાની દુકાનમાં ખુરસી, ટેબલ, રમકડાં એવાં નામ આપીએ અને

તે તેવાં દ્રષ્ટિએ દેખાય નથા તેવો વ્યવહાર થતો રહે તોપણ લક્ષતો લાકડા તરફજ રહે છે એ અને સહુ લાકડુંજ છે. દીવાસળી મૂકીએ તો ખુરસી બળે અને ટેબલ નહિ બળે એમ નથી. ખાંડના રમડકાના નામ જુદા જુદા હોય છે; કાંઈ કમરખ, તો કાંઈ ખુરશી અને આપણે એમ પણ કહીએ કે પેલું “વહાણુ” આપ કે પેલી “બંદુક” આપ, પણ કમરખ, ખુરશી, વહાણુ કે બંદુક સર્વે ચહામાં નાંખેથી ખાંડ હોવાથી ગળપણ તો સરખુંજ આપશે. છોકરું બલે એમ કહે કે બંદુક ખાંડમાં નહિ નાંખવા દઉં પણ મોટાને મન તો બધી ખાંડજ છે. તેમ ચૈતન્યસત્તા હુંજ છું એમ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. એ કાંઈ ઠાંકયો છુપાયો નથી. માટીનો ઘોડો અને માટીનો વાઘ દેખાય, તેમાં ઘોડો એ નથી અને વાઘ પણ નથી પરંતુ માટીજ છે. માટીપર નજર ન કરે અને ઘોડો વાઘ જાણીને મમતા રાખે અથવા બીહે તેમાં કાંઈ શું કરે ? માટી કાંઈ છુપાઈ રહી નથી. પ્રકાશ અંધારાનો નાશ કરે છે પણ ચૈતન્યનો પ્રકાશ તો અજવાળા અંધારા સર્વને પ્રકાશે છે. જો તેમ નહિ હોય તો અંધારું દેખાય કેવી રીતે ? જેમ લાકડાનો સાપ લાકડું છે એમ જાણ્યા પછી રહેવા દો તો શોભા છે, તેમ જગત્ની શોભા ભલે બની રહી પણ જગત્ની સત્યતા જો કાયમ રાખીએ તો ફરી ઉત્પન્ન થશે એવો ભય રહેશે. માટે સર્પની સત્યતા કાઢી નાંખી જગત્નો અત્યંત મિથ્યા નિશ્ચય થવો જોઈએ અને મુક્તિ તો મુવા પછી થઈ શકતીજ નથી દેહ છતાંજ થાય છે. નેત્રનો વિષય દ્રષ્ટિ કહેવાય છે અને મનનો વિષય લક્ષ કહેવાય છે. માટે દ્રષ્ટિ ગમે ત્યાં જાય પણ લક્ષ આત્માપર રાખવો. વાચ્યાર્થમાં ભેદ છે લક્ષ્યાર્થમાં ભેદ નથી. નિરંતર આત્મવિચાર કરવો એ આત્મદેવની કૃપાથી બની શકે. ચળરૂપ તે મૃગજળરૂપ થઈ જાય છે. દ્વૈતનો ભય વર્તી રહ્યો છે. સૈનો ભય. અગ્નિ, જળ, ધર, જડવસ્તુનો પણ ભય છે. એમાંથી પુરુષાર્થ સિવાય કાંઈ રક્ષણુ કરે એમ નથી. ભયને ગળી જાય તો છૂટે. બાકી ધન, બાંધવ દેવ, યજ્ઞ કે પરમેશ્વર એ ભયમાંથી રક્ષણુ કરે એમ નથી. પાંગળો લંગડો જીવ કહેશે કે દેવ સધળું કરશે. “ધણીનું ધાયું થવાનું છે.” છતાં પોતે તો સદા સંકલ્પ વિકલ્પના તાર કાઢે છે. આચાર, શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કરે છે તેવો મનુષ્ય મંદબુદ્ધિ છે. તેની બુદ્ધિ વધતી નથી કેમકે તે બીજા ઉપર આધાર રાખે છે; તેનામાં સ્વાશ્રય નથી અને સ્વાશ્રયહીન થવું એ દુર્બળતા છે.

રોગીથી ચલાતું નહિ હોય તેને બીજાં ટેકા આપે તો તે છેક ગગડી પડે છે. “ રડતી હતી તે પીએરીયાં મળ્યાં ” જેવો ઘાટ થાય છે; પછી તો ટેકા વગર તેનાથી ટચુમચુ પણ ચલાતું નથી. પરંતુ પુરુષ પ્રયત્ન કરે તો તેનાથી ચલાય એટલુંજ નહિ પણ તેનો રોગ પણ જતો રહે છે. માટે પોતે પોતાને જુઓ. સત્ત્વિવેક પરમ નિર્ણય છે. પોતાની મેળે નિર્મળ બુદ્ધિથી કાંઈ પારકું નથી એમ જાણવું. આકાશથી ફળ આપતું આવે એમ સહેજમાં સિદ્ધના વચનથી જ્ઞાન થઈ શકે છે. જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની મંજરી વિચાર છે. સૂર્યથી જેમ સૂર્યમુખી ખીલે છે તેમ વિચારથી હૃદય ખીલે છે. હું પણ મમત્વ છે તેજ સંકુચિતપણું છે. જાણવું જોઈએ કે હું જીવ છું તેવાં સહુ છે. મારું સુખ તેવું સહુનું છે. મારું શું ઓછું થાય છે ? શું હતું ને શું જતું રહ્યું ? મને ઉપયોગી નથી એવી કેટલી બધી ચીજો મારી પાસે નકામી પડી રહી છે ! મારા વધારામાંથી કાઢને આપું તોપણ કાઢને ખપ લાગશે. શ્રીમંતની જુલોમાંથી કટકા કટકા સાંધી કેટલા ગરીબ લોકોને વસ્ત્ર પૂરાં પાડી શકાય ? પણ જાણ્યોમાં પણ માંહોમાંહે જુદાં જોવામાં આવે છે. આંગળીથી નખ વેગળા એટલાં વેગળા સમજવા એજ કૃપણતા છે. વિચાર કરો કે કોના બાઈ અને બાપ ? પ્રભુ સર્વેનો એક પિતા છે. મનનો મનન બાવ હું મમત્વથી ઊઠે છે. બરફ તડકામાં ગળી જાય તે પહેલાં કપાળમાં મારે તો લોહી કાઢે છે. માટે પરમાત્મા જળમાં “ હું તું ” ના બરફના ગટ્ટા છે તે એકરસ જળ કરી દો. ત્યાગની વાસના પણ છોડી દો. હું કાંઈ છું એમ માનશો અને કાંઈ બનશો તો બહાર સઘળું બનેલું રહેશે. તમે નથી તો બહાર પણ કાંઈ નથી. હું પણના ભાનમાં ભેદ છે. અહંકાર વાદળું દૂર થશે તો ચિત્તાકાશ નિર્મળ થશે અને ભેદ દેખાશે નહિ. દ્રષ્ટિ દોષે આકાશમાં આંતિયા મોતનમાળ દેખાય છે તે બુંસી નાંખો. તેનાથી આત્મા સૂર્ય ઢંકાયો છે. “ હું જ્ઞાની છું, ” “ તત્ત્વવેત્તા છું, ” “ બ્રહ્મ છું. ” એ પણ એક વાદળું છે. એ વાદળું પણ ખસેડી નાંખવાની જરૂર છે. વાસણ અજવાળવાને માટે મટોડું રાખ જોઈએ પણ વાસણ ઉજળું થયા પછી મટોડું રાખ દૂર કરવાનાં છે.

૨૪. પરમાનન્દ પ્રાપ્તિ.

ન મે દ્વેષરાગૌ ન મે લોભમોહૌ
 મદો નૈવ મે નૈવ માત્સર્યમાનમ ।
 ન ધર્મો ન ચાર્થો ન કામો ન મોક્ષ-
 ચ્ચિદાનન્દરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥
 ન પુણ્યં ન પાપં ન સૌખ્યં ન દુઃખં
 ન મન્ત્રો ન તીર્થં ન વેદા ન યજ્ઞાઃ ।
 અહં ભોજનં નૈવ ભોજ્યં ન ભોક્તા
 ચિદાનન્દરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥
 ન મે મૃત્યુશક્તિઃ ન મે જાતિમેદઃ
 પિતા નૈવ મે નૈવ માતા ન જન્મ ।
 ન બન્ધુ ન મિત્રં ગુરુર્નૈવ શિષ્ય-
 ચ્ચિદાનન્દરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ ॥

શંકરાચાર્ય-આત્મવટ્કમ્.

અર્થઃ—ન દ્વેષ કે રાગ, ન લોભ કે મોહ, નહિ મદ, નહિ માત્સર્ય-
 ભાન, ન ધર્મ, ન અર્થ, ન કામ કે ન મોક્ષ, હું કાંઈ નથી, હું ચિદાનન્દરૂપ
 શિવ છું, શિવ છું. પુણ્ય, પાપ, સુખ, દુઃખ, મંત્ર, તીર્થ, વેદ, યજ્ઞ, ભોજન,
 ભોજ્ય, ભોક્તા, કાંઈ હું નથી, હું ચિદાનન્દરૂપ શિવ છું, શિવ છું. મને મૃત્યુ-
 શંકા નથી, મારે જાતિમેદ નથી, પિતા, માતા કે જન્મ મારે નથી, બન્ધુ
 મિત્ર, ગુરુ, શિષ્ય, કાંઈ નથી, હું ચિદાનન્દરૂપ શિવ છું, શિવ છું.

જેમ વૃક્ષને જળ સીંચેથી ફળપ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ નામરૂપ છોડી
 સત્યસ્વરૂપમાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ થાય તો પરમાનન્દપ્રાપ્તિ થાય છે. શુક્લ-
 પક્ષનો ચંદ્ર વૃદ્ધિ પામતો પૂર્ણિમાને દીપ્તિ અતિ પ્રકાશ છે તેમ બુદ્ધિ
 આત્મમય થાય ત્યારે તેનો પ્રકાશ અલૌકિક છે. સંસાર નિમિત્ત યત્નો કરી
 રહ્યાં છીએ તેમાંથી મુક્ત થઈ સત્માર્ગે રહેવું. પ્રવાસ તો કરીએ છીએ
 પણ સુખને માર્ગે પ્રવાસ થતો નથી. સંપત્તિ સુખને મારે છે. સર્વે સુખ
 એવાં છે કે તેનો આધાર ખસેથી ખસી જાય છે પણ વિશેષ સુખ આધાર
 વાળું નથી. સામાન્ય સુખ કેવાં છે કે એક રાગી હોય તો તેને બધાં

સુખ નકામા છે. આ સંસાર એક વૃક્ષ સમાન છે. બુદ્ધિની મૂઢતા એજ એ વૃક્ષનું બીજ છે અજ્ઞાને સર્વ કાંઈ જગત્સ્વપ્ન ભાસી રહ્યું છે. બાકી સંસાર કે દેહ છેજ નહિ. સ્વપ્નાનો દેહ કલ્પિત છે; ત્યાં સ્વપ્નમાં દેખાતી વસ્તુઓ મિથ્યા છે. એ સ્વપ્ન ભાસવાનું કારણ નિદ્રા છે; સ્વપ્ન અને સ્થિતિનું અજ્ઞાન એનું નામ નિદ્રા. સ્વપ્નનો ભય સ્વપ્નના ઉપાયથી મટે નહિ. જાગ્રત થાય તો મટે. પૈસાથી સુખ છે અને નિર્ધનતામાં દુઃખ છે એમ પણ નથી. પૈસાથી દુઃખનો અભાવ હોય તો શ્રીમંતો સર્વે સુખીજ હોવાં જોઈએ પણ તેમને પૂછીએ તો તે પોતાને અનેક રીતે દુઃખી માને છે અને કહે છે કે તેમના કરતાં ગરીબ સુખી છે. પુત્રપ્રાપ્તિ આદી અનેક સુખોનું એમજ છે. કુંવારો કાંઈ મરે ને પરણે તો પીડાએ મરે. એક દુઃખ મટે. તો અનેક બીજાં ઉભા થાય પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો ઉઠવેદાદિ અનેક દુઃખ વધે. પ્રયત્નથી એક ટળે પણ બીજાં કાંઈ કાંઈ ઉઠે; એ તો ઊંટવૈદુ ગણાય. માટે દુઃખ નિવૃત્ત કરવું હોય તો સ્વપ્નમાં જગો. મૂઢતા કહાડવી એજ ખરું છે. સ્વર્ગમાં પણ શું લાભ છે? અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પોતાના જ્ઞાને થાય છે. સદ્ગુરુનો ઉપદેશ, વિશ્વાસ, ભાવના એજ ફળ છે. ફળસિદ્ધિ માટે ૧. ઇચ્છા, ૨. સાધનોનું જ્ઞાન ૩ અને પ્રયત્નો જરૂરનાં છે. તીવ્ર ભાવનાથી સ્વપ્નમાં રાજ્ય થવાય છે. તે જ્ઞાનસ્વપ્નમાં સહુ સંપદ હતી તેમાંથી ઉદય થયો; ક્ષણ માટે રાજ્ય થયો, તો દ્રઢ ભાવનાથી પૂર્ણ કેમ નહિ થાય? સ્વપ્ન પુરું થયું તેથી એનો રાજ્ય વૈભવ નષ્ટ થયો. તેમ જાગ્રત મોટું સ્વપ્ન છે. એ જન્મે સ્વપ્ન પોતાના નિયમપૂર્વક નથી. એ જન્મે સ્વપ્નને મનમાંથી ક્યારે કહાઢવા એ ખબર નથી. ખીચડો થઈ ગયો છે; હલાવેથી એની મેળે નીકળે તો હીરો જડી આવે પણ તેમાં પુરૂષાર્થ નથી; ધ્યાન હોય તો તરત મળે મનની પેટીનો ભંડાર ભરપૂર છે. મન અવ્યવસ્થિત હોય તેથી હાલ્યા કરે અને ભંડારમાંથી જોઈતી વસ્તુ મળે નહિ. પણ સ્વપ્નમાં ચમકારા થાય ઉપર આવે ને સમાઈ જાય. સ્વપ્ન સાંઝે હોય તોપણ તેને પોતાનું કરી રખાતું નથી, પણ મનની વ્યવસ્થા હોય તે ભાંજગડ પડે નહિ. માટે મન સાધ્ય કરો. જે સંકલ્પ કરીએ તેજ જીભે રહે, બીજાને પેસવા દેવો નહિ તો પછી જે જોઈએ તે તૈયાર છેજ. પડ ખસેડો અને જ્યાં હોય ત્યાંથી લો. ચાલતા સંકલ્પને ત્યાગવા અને ધારેલાં બીજાને ઉદય કરવા. એ જન્મે કુંચીઓ આવે તો ઇશ્વર થવાય. સહુ કહે છે કે

પ્રારબ્ધ છે અને તે સંકલ્પ તથા સુખદુઃખ લાવી આપે છે. જેનું મન સાધ્ય નથી તેને એમજ જણાય છે. બાકી પ્રારબ્ધ છેજ કયાં ? પ્રારબ્ધ લાવે તે તમારું પ્રારબ્ધ કે કાંઈ બીજાનું ? તે પણ તમોએ કર્મથી રચેલું. માટે પ્રારબ્ધ લાવે તો તમે કેમ નહિ લાવો ? પ્રારબ્ધને બદલો. બદલવું તમારા હાથમાં છે. તમારું મન દ્રઢ હોય તો પ્રારબ્ધ શું કરે ? સધળું તમેજ કરી શકો છો. સર્વે મનની કરામત છે. માટે મનને સ્વાધીન રાખો અને પછી કરી જુઓ. શું નથી બની શકતું ? નહિ બને ત્યાંસુધી મન નિર્બળ છે માટે તેને હજી પણ ફરી ફરી પ્રયત્ને સખળ કરો. ઇશ્વરનું લક્ષણ શું છે કે “**કર્તુ અકર્તુ અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ**” એ ઇશ્વરની શક્તિ તમારામાંજ છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચવામાં તમને કાંઈની સહાયતા જોઈતી નથી. તમારું મન કાંઈ કાંઈ સંકલ્પ કરે છે અને ભુંસી નાંખે છે અને વળી નવાં કરે છે. કાંઈ કાંઈ સ્વપ્નના સોંગ ખડા કરે છે. તેજ મન આ જાત્રત ઈંદ્રજાળ રચી રહ્યું છે. દેહાભિમાનનો પથરો પડેલો છે તેથી કુંચીઓ ભુલાઈ ગઈ છે અને જે જ્યારે જોઈએ ત્યારે મન શોધી લેતું નથી. યોગાભ્યાસે મન સ્થીર થાય તો ભૂલ દૂરે અને કુંચી જડેથી મન સાધ્ય થયેલું તરત જે જોઈએ તે શોધી આપે. સ્વપ્નમાં રાજા થવાય, જાત્રતમાં રાજ્ય ભોગવાય, એ શું કાંઈ બહારથી આવે છે ? એ પણ મન બંડારમાંથીજ આવે છે. “મન ચંગાં તો કથરોટમાં ગંગા.” આત્મામાંથી સધળું નીકળે છે. જ્ઞાનરૂપી બંડારમાંથી પુરુષાર્થનું ફળ મળે છે. બુદ્ધિરૂપી ઝાઝથી આ ભવસાગર તરાય છે. શું જીવી સમજ છે ? તમે મહા સમુદ્ર આત્મારૂપ છો અને સંસાર તમારે વિષે એક રાઇના કણ જેવો બિન્દુમાત્ર છે તે છતાં તમે કહો છો કે અમોટા સંસાર સમુદ્રમાં હું તો એક બિન્દુરૂપ જીવ છું ! તમે સમુદ્રરૂપ છો તમારા એક બિન્દુમાં આખો સંસાર છે. અધિષ્ઠાન તો આપણે છીએ, આપણા ઉપર આ જગત્પત્ની રચના છે. આપણી એક પલકમાં જગત્ છે, નથી છે. એક સંકલ્પમાં, એક વૃત્તિમાં, સંસાર ખડો થાય છે. અને એક આત્મકીરણમાં સૃષ્ટિ અનેક ખડી થાય છે. જીવરૂપ માનીએ તેથી તરવું કઠણ છે. સ્વપ્નમાં ભયંકર સમુદ્ર, પર્વત, અરણ્ય, દેખાય છે. તેમાં જે દેહ આપણે ધારણ કર્યો છે તે રૂપ બનીએ છીએ તેથી ડરીએ છીએ પણ તે સંકલ્પમાં છે. જાગીએ તો તેમાંનું કાંઈ નથી. ભય પણ નથી. નહિતો જાગ્યા વિના સ્વપ્નના હજારો ઉપાયથી ભય જાય એમ નહોતું. સ્વપ્નમાં

આખી સૃષ્ટિ પોતે ખડી કરે છે, તોપણ તેમાના જરાકમાં અલંભાવ કરી પોતાને સ્વપ્નનર માની બાકીનું બધું ખોટું છે એમ માને છે અને પોતાનાથી બુદ્ધ પારકું છે એમ પરભાવ માને છે જોકે પોતાંમા પોતે આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી કરે છે એ મનની કરામત છે. એને સ્વપ્નના ભયોને જરાએ સ્પર્શ નથી. સ્વપ્નનર તરીકે પણ નથી અને પથારી પુરુષ તરીકે પણ નથી છતાં સ્વપ્નમાં પોતે કેવો ભયભીત થઇ જાય છે ! શો ચમત્કાર ! શુ બ્રાંતિ ! કેવો ખેલ ! કેટલી દીનતા ! આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ થાય છે તેનો પથારી પુરુષને જરાપણ ખોળે છે ! પરિશ્રમ પણ છે ! તેમ જાગૃતમાં પણ જીવપણું થયુંજ નથી માત્ર બ્રાંતિ છે. ભાવના બદલે બીજા ઉપાય નથી. શરીર છે એમ શું કામ માનો છો ? શરીર છેજ ક્યાં ? થયું છે માનશો તો તે કદાપિ નિવૃત્ત થશે પણ તેને ફરી ઉઠવાનો પણ સંભવ છે. કમથી ઉત્પત્તિ, નાશ, ઉત્પત્તિ થાય છે પણ જ્ઞાનથી નથીજ. સાપ મુઓ પણ તે અથવા તેવો બીજા ફરી દેખાશે; સાપ છેજ નહિ. લાકડાનો સાપ છે તો છો જીવતો પડ્યો તેનો ભય થનાર નથી; તેને ખસેડવાની જરૂર નથી. ઝાંઝવાના જળ આસપાસ બધે ફેલાઇ રહ્યાં છે પણ તેમાં પોતે કારો જે તે પણ જોઇ જાણી શકતો નથી. એ જાણતો નથી તેજ બ્રાંતિ. ઝાંઝવામાંથી હું પ્રયાસ કરતો ચાલ્યો જાઉં છું બધે ઝાંઝવા છે પણ જ્યાં હું પગ મૂકું છું ત્યાં તો ભીંજતો નથી ત્યારે ઝાંઝવાના જળની બ્રાંતિ નહીં સિદ્ધ થાય છે એટલો વિચાર આવે તોપણ બ્રાંતિ દૂર થાય. પોતે ઉભો છે ત્યાં તો સ્વરૂપનો પ્રકાશ છે, પણ સ્વરૂપ પર દ્રષ્ટિ કરતો નથી અને આસપાસ ઝાંઝવા જોઇ રહ્યો ગભરાય છે. “ મૃગ હુંડતા શીરતા બનોમે કરતુરી ઉસકી પાસ હે પાસ હે પાતા નહિ ઓર સુંઘતા હે સો ઘાસ હે.” હું કારો છું જળ તો મને બાધ કરતું નથી તેમ સંસાર સમુદ્રમાં હું કારો છતાં આ પસારો બની રહ્યો છે તે દેહની આસપાસ બધે છે અને દેહની અંદર જોતો નથી કે હું કાણ છું ? ક્યાં છું ? મારી શું સ્થિતિ છે ? હું જ્ઞાનસ્વરૂપમાં આ સધળું દેખાય છે તે એ શું તોજ્ઞાન પેદું છે ? હું તો કારો છું. બાહ્યાવસ્થા, યુવાની વગેરે દેહને આવી પણ હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ તેજ છું. સર્વેનો હું સાક્ષી છું--શરીર ઇન્દ્રિયાદિમાં ફેર થયો છે; મારામાં કંઈ પેદું નથી. હું પણ તેનું તેજ છે. પ્રયાસ કરવા છતાં પણ કારો છું કેથે ભીંજ્યો નથી. સંસ્કાર મનાદિ પર

પડ્યાં છે એમાંથી ચાલવાને મને બીનાશ નથી. મેં તો મારી આસપાસ ઓરા-
 (Ora) તત્વજ્ઞાનનો કીલ્લો-પટ બાંધી દીધો છે; મને સ્પર્શ થતોજ નથી.
 હવે તો મારે સંસાર સાગરમાં તુંબડું બાંધીને ડૂબવું છે તેથી ડૂબાય
 એમ નથી. વાયુમાં આપણે ફરીએ છીએ તેનો ભય રહે છે ? વાયુનો
 ભંડાર ભરેલો છે પણ જળ સમૂહમાં ફરાશે ? ડર રહે છે તેનું કારણ કે
 તેની કુંચી લાથમાં નથી. જીવરૂપતા છે અને દેહાભિમાન છે. દેહતો
 અનેક થાય છે—“**વાસાંસિ જિર્ણાની યથા વિહાય.**” અંદર હું તેનો તે
 છું; ઉપરના સોંગ જુદા જુદા છે. મનનો પણ હું સાક્ષી છું. આકાશને સહુ
 જાણે ઘેરી લઇએ છીએ તેથી શું આકાશ ઘેરાય છે ? તેમ હું તો કારો છું
 એ વ્યતિરેક જ્ઞાને જાણ્યું. પણ નામરૂપ છેજ નહિ, એમ અન્ય જ્ઞાને
 જાણ્યું કે ચૈતન્યસ્વરૂપમાં સહુ આભાસ પ્રતિબિંબ છે તો પૂર્ણ
 નિર્ભયપદ પ્રાપ્તજ છે. સંસાર તો વગર કિનારાનો સમુદ્ર છે. અહીંજ
 કારો કરો તો થાય છે; ઝાઝ લઇને તરી શકાતો નથી; અહીંનું પાણી
 સૂકવવાનું છે. ઝાઝ કાંઈ ચાલીને ખસવાનું નથી. ઝાઝ તો ત્યાંનું ત્યાંજ
 રાખવાનું છે પણ બુદ્ધિરૂપી ઝાઝ પાણીને ચૂસી લઇ કાઢે બનાવે.
 અગસ્તમુની એજ પ્રમાણે દરીઓ પી ગએલા. સંસાર ખારો કરી દીધેલો.
 તેમ તમે પણ સંસાર ખારો કરી દો. દરીઓ પી જાઓ; કાઢે કરી કારા
 રહો. બુદ્ધિરૂપી ઝાઝ સાધારણ ઝાઝ જેવું નથી. કૃત્રિમ ઝાઝ તો પ્રવાસ
 કરે પણ જળને કાયમ રહેવા દેછે. બુદ્ધિનું ઝાઝ તો પ્રયાસ કરે નહિ.
 પ્રયાસ કરતું જણાય અને તમામ જળને સોશી લે. કાઢે થાય ને કાઢે
 બનાવે. ઝાંઝવાનું સ્વરૂપ દેખાડે. તપ, તીર્થરૂપી પુણ્ય ક્રિયાથી બુદ્ધિ દ્રઢ
 થાય છે. હોડકું તે! ડૂબાવે પણ ઝાઝ તારે. તેમ મન નિર્બળ હોય
 તો તેને સખળ બનાવવું એ પ્રથમ જરૂરનું છે કે ખડક મોજાંથી ડગે
 નહિ અને સદા સન્માર્ગેજ પ્રવર્તે. બુદ્ધિરૂપી વેત્તી દૈવીસંપદ જળથી
 ફૂલે છે. ક્ષમા, આર્જવઆદિ ગીતાજીના અધ્યાય ૧૬ માં દૈવીસંપદ
 ગુણો કહ્યાં છે. બાકી અજ્ઞાની તો તુચ્છ બાબતમાં પણ નબટ થાય છે.
 સિંહ નિર્બળ થયો હોય તો તેને ગીધ પણ ખાઇ જાય. હાથી કીચડમાં
 પડે તો દેડકો પણ તેના માથાપર ચડી બેસે છે. મારે જે દેશ જવું હોય
 તેનો માર્ગ પકડી ખતથી તેમાં ચાલવું; આડા અવળા રજળવું નહિ.
 ઉલટા જઇએ તો દૂર જતાં જઇએ મારે પ્રથમ તો માર્ગ જાણવો.

અને પછી તેમાં કમણુ કરવું. ચિંતામણી સહુમાં શ્રેષ્ઠ છે તે હાથ લાગે તો પછી બીજી શું ઇચ્છા બાકી રહે ? સર્વ છે તો ઇચ્છા શાની ? વિવેક જળ પડે તો બુદ્ધિ ખીલે. કલ્પવૃક્ષમાં બધુંએ છે. તેમ આત્માજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ ફળ ભરેલાં છે. સમ્યક બોધ પાર કરે છે. જાણીતો ભોમીએ ભેદએ. ધર્મગુરુ ઉપદેશક તો છે પણ તેને પોતાને જ્ઞાન ભેદએ નહિતો. ગુરુ કલ્યાણ શું કરે ? અદ્વૈતબુદ્ધિ સન્માર્ગે દોરાય તો નાની હોડી પણ નદી તરાવે. આત્મબુદ્ધિરૂપી લોહ બખતર એવું છે કે તેમાં દુઃખ પેસી શકે નહિ. આત્મરૂપ સૂર્ય અહંકાર વાદળથી ઢંકાયતી બ્રાંતિ છે. પોતે પોતાની બારી બંધ કરીને કહે છે કે બહાર સૂર્ય ઉગ્યો નથી પણ પવન જેમ વાદળાંને ઘસડી લઇ જાય તેમ બોધ અજ્ઞાનને દૂર કરી સ્વરૂપ સૂર્ય દેખાડે છે. ખેડુત જમીન ખેડે છે, નીંદણ કાઢી તાંખે છે, બી રાપે છે, પાણી પાય છે અને રક્ષણ કરે છે, તો ફળ મળે છે. તેમ મનરૂપી જમીનમાંથી દુગ્ધુણીનું નિંદણ દૂર કરી નિર્મળ કરો. શાસ્ત્ર ગુરુઉપદેશનું બીજ વાવો; પાણી નિરંતર અભ્યાસ તથા વેરાગ્યનું પાઓ. વિદ્ય પક્ષીએથી રક્ષણ કરો અને આત્મસ્વરૂપ ફળ ચાઓ.

તા. ૩૧-૮-૧૯૦૩.

૨૫. ભેદનો અવકાશ નથી.

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोन्यत्र विद्यते ।
तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥
व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेतिशासनात् ।
इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥

अपरोक्षानुभूतिः

અર્થ:—પ્રપંચનું ઉપાદાન બ્રહ્મ વિના અન્ય નથી, માટે સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મજ છે, અન્ય નથી, વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એ સંબંધમાત્ર મિથ્યા છે, કેમકે “ સર્વ આત્મા છે ” એવી શ્રુતિ છે—આ પ્રકારે પરતત્ત્વ જાણ્યા પછી ભેદનો અવકાશજ ક્યાં છે ?

“ ન મે હું ન જગત્ હ ” એ ભાવના દ્રઢ કરવી. સ્વપ્નનો વિચાર કરવો. ત્યાં સ્વપ્ન જોનાર આપણે નથી પણ સ્વપ્નમાં જોને હું કહીએ છીએ તે છે. એટલે સ્વપ્ન દ્રષ્ટા છે. દ્રષ્ટા દ્રવ્ય એવાં ભેદ જણાય છે પણ વાસ્તવિક ત્યાં કશું નથી. અધિષ્ઠાન સત્ય જે પથારી પુરુષ તેને તો સ્વપ્નની ખબર પણ નથી. સ્વપ્નના જીવ સ્વપ્નને જોય છે. સ્વપ્ન ખોટું તો તે જીવ ખોટાં છે નહિતો કલ્પના શેની જોઈ ? “ ન નાસ્તિ હૈ ન અસ્તિ હૈ. ” એ સર્વે કલ્પનાના ધર છે. માટે એ રહીત જે છે તે છે. વ્યવહારિક “ છે ” થી વિલક્ષણ પરમાત્માનું છે પણ જાણવું. ક્રમકે “ છે ” નથી આધારમાં છે અને “ નથી ” કલ્પિત છે. ઉપરની દ્રષ્ટિથી જોડકાં જુદા દેખાય પણ વાસ્તવિક એકજ છે. શંકરની મૂર્તિ સ્ત્રી પણ નથી પુરુષ પણ નથી પણ સ્ત્રી પુરુષ બે નથી છે એકજ તેમ એકજ વસ્તુ બે અંગે દેખાય છે પણ દ્વૈત થતું નથી. શીવપાર્વતીની મૂર્તિથી પણ એ દ્વૈત અદ્વૈતની વાત સમજાય છે. સત્તામાં “ છે ” “ નથી ” નો અભાવ છે. “ છે ” “ નથી ” ભાસે છે. અહણુ ત્યાગ બુદ્ધિ થવી એ મનનું તોફાન છે. મનનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી. વાયુનું સ્વરૂપ શું ? વાયુ ગતીથી જણાય છે. ગતી રહીત થાય તો વાયુ ક્યાં છે ? મન એટલે અહણુત્યાગ ભાવના. તે મટે તો મન અમન છે. મનનું સ્વરૂપ ક્યાં રહ્યું ? અને એજ બંધનનું કારણ છે. વસ્તુમાં સત્યબુદ્ધિ ન હોય, તો બંધન નથી. ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અહણુ ત્યાગ બુદ્ધિ થાય છે. વિષયનો પ્રકાશ કરવો એજ ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ છે. મન પ્રીતિ અપ્રીતિ કરે છે. કાન તો સ્તુતિ નિંદા સાંભળશેજ. કેવળ ઇન્દ્રિયો બંધન કરતી નથી. મન ઇષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિથી બંધાય છે. તટસ્થ જોયાં કરે તો કાંઈ હાની નથી. રસ્તે આપણે આંખ મીચીને જતા નથી ગાડી ઘોડા કાંઈ કાંઈ રસ્તેથી જાય છે તેના ઉપર ધ્યાન પણ કરતા નથી; પણ જેનાપર ફરી દ્રષ્ટિ બેઠી કે મન ચોટ્યું. પુસ્તકમાં સ્તુતિ નિંદા વાંચીએ છીએ તેની શું અસર છે ? પણ પોતાની સ્તુતિ નિંદાથી મન વેગવાળું બને છે. સ્તુતિ નિંદા બન્નેને ત્યાગીને જે શેષ રહે તેમાં રહે. તે સ્થિતિ અનુભવે જણાય. અહણુ ત્યાગ છોડ્યા પછીની સ્થિતિ ઉત્તમ છે; એ સ્થિતિ સ્વસંવેદ છે. બીજાં બહારથી કલ્પી બે છે. કેટલાક અતિ શોક મનમાં રાખે પણ બહાર જણાવા દે નહિ; જેવાં કે દક્ષણી અને અંગ્રેજ લોક વગેરે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અતસરઆદિ સ્થિતિ પોતે પોતાની

જાણે. સામેા અનુમાનથી; બાહ્ય-ચિન્હથી જાણે. નિદ્રા, જાગૃતાદિ સૌ સાની જાણે પણ પોતાનાપરથી અનુમાન કરે કે બીજાને પણ એમજ હશે. કાંઈ આંખ મીચી પડી રહે અને જાગતો હોય, કાંઈ ઉઘાડી આંખ છતાં ઉંઘતો હોય. જેને સ્વપ્ન આવ્યું નથી તે સ્વપ્નની વાત શું જાણે નિદ્રાનું પણ તેમ. કુંવારી છોકરીને તેની યુવાન બેનપણી ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત શું સમજાવે ? સંતોષ અહણુ ત્યાગ બુદ્ધિ જાય છે. પ્રાપ્ત છે તે છે. હુંતો અદ્ય છું. પાછલા ક્ષણુ ગયાં તેની તથા આગલા ક્ષણુની ખબર નથી. આંખો છતાં આંધળો છું. અંધારામાં ઝીણો દીવો લઈ ફરીએ છીએ. આંખો છે પણ અંધ અંધારું છે. સળી પકડી ચાલ્યો જાઉં છું. એમ આયુષ વ્યતીત થાય છે. માખાપ ગયા તે ગયા તે શું પાછા આવશે ? એકવાર પણ મળવાના ? પત્તોજ નથી. ભવિષ્યની પણ ખબર નથી. કાલની વાત તો રામજી જાણે. સળગતી બત્તિએ પ્રવાસ કરીએ છીએ તેમાં અંધારામાં સારાસાર લાભાલાભનો જરા વિચાર કરવાની મારી શું યોગ્યતા ? પરમેશ્વર જે સમયે જે આપે છે તે મારા હિતને માટે નીજ સ્થિતિ છે હું તેની અપ્રીતિનો પાત્ર નથી. ભગવત કરે તે ભલી. જવાનું હશે તે જશે અને રહેવાનું હશે તે રહેશે ને થવાનું હશે તે થશે અને ન રહેવાનું હશે તે રહેશે ? થવાનું હશે તે થશે. પ્રભુને ગમે તે ખરું પરમેશ્વરપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. સમતાભાવ નથી ત્યાંલગી અદ્વૈત, માત્ર વાણીમાંજ છે. મેઘ નષ્ટ થયા વિના ચાંદનીની આશા નથી. મનમાં માનીએ કે ચંદ્ર છે, પણ વાદળાં ખસે તો ચાંદનીનો લાભ મળે. રાગદ્વેષના વાદળાં ખસે તો આનન્દ અનુભવ થાય. મન લોભુષ (આસ્તિક) રહે તો સમતા નહિ. વસ્તુમાં નિરસતા આવે તો ઉપરામ થવાય. પુત્ર, ધન, સ્ત્રી, ધર, દેહાદિ નાશવંત છે. કાંઈ મને સુખરૂપ નથી કેવળ મનનો ધર્મ છે. વસ્તુ તેજ છે, રસરૂપતાવાળાને અટકાવે તો દુઃખ લાગે; છોકરાને મેળો કે નાટક જેવા ના પાડો તો મનખિન્ન થશે; તમારું મન વળશે. છોકરાને માફું લાગશે. વસ્તુ તેજ છે પણ દ્રષ્ટિ ફેર છે. સમતા અને નિરસતા એ મોટાં ગુણુ છે. સર્વનું આદિકારણુ પરમાત્મા છે. એક લોટની રોટલી ભાખરી અને એક ખાંડના રમકડાં છે. દુઃખ મનની ચંચળતામાં છે; સુખ મનની સ્થિરતામાં છે. સુખ શું અને કેમ પ્રાપ્ત થાય તે સમજવું જોઈએ. સૌ સુખ શોધે છે, પણ સાધનને ફળરૂપ માને છે. ભોજન સુખરૂપ નથી

પણ ક્ષુધાની નિવૃત્તિ સુખરૂપ છે. પુણ્યક્રિયા કષ્ટરૂપ છે પણ તેનું પરિણામ સુખરૂપ છે તેથી પુણ્યક્રિયા સુખરૂપ મનાય છે. દ્રવ્ય બહુરૂપી છે તેથી બહુરૂપી બહુ મોહ કરે. અંત તો ખાવામાંજ આવે પણ દ્રવ્યતો બહુરૂપી છે. તેમાંથી ધર, સ્ત્રી, વસ્ત્ર, સહુ બને. દ્રવ્ય કાંઈ સ્વરૂપે પ્રિય નથી સાધન રૂપે છે. દ્રવ્યતો બીજે દરજ્જે સાધન છે અને અનાજ તો પ્રથમ સાધન છે. મનની શાન્તતા કાંઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત થાય, તો સુખ છે. ઇચ્છાથી સુખનો ભંગ થાય છે. ૧. ઇચ્છા, ૨. પ્રયત્ન, ૩ સુખ અને ૪. આશામાં આનન્દ છે પણ આશા તૂટેથી તેટલુંજ દુઃખ છે. જે સુખનો પ્રયત્ન કરે છે તે ઇચ્છા કરે છે તેથીજ તે સુખને આધું કરે છે. ગમે તેમાં સુખનો આરોપ કરીને તેને વળગી ક્ષણિક સુખાનુભવથી આનન્દ માને છે બાકી સુખતો અંતર રહ્યું છે, આયતું તૈયાર છે, બહાર શું કામ ભટકે છે ? વિષયોથી શાન્તિ નથી; વિશેષ અશાન્તિ થાય છે. અગ્નિમાં ઘૂત નાંખેતો જરા હોલવાતો દેખાય પણ અંતે વધારે દીપે છે. ઇચ્છા ન થાય તો ઠીક એ પણ ઇચ્છા છે. ઇચ્છા અનિચ્છાની ઇચ્છા નહિ કરવી. અછોડા છોડી ઉભા રહેવું. કનકવો ગમે ત્યાં પડે. અંકુશ છોડી દો. થયાં પછી કલ્પના નહિ. સંકલ્પનો સંકલ્પ કરવો નહિ કનકવાને ગોથ મારો, લોટાવો, પણ પછી એની મેજે અચળ થશે, નહિતો નીચે ઉતારો. આગળ મૂકો તો પણ હલાવી આવકા મારવા પડે. આખરે અછોડા છોડેથી બળદ પણ ઉભાનરહી જાય. આ અથોડી જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વત્ર બ્રહ્મદ્રષ્ટિ વ્યાપે. જેમ રાજના અંતઃપુરની પટરાણી અને ઇંદ્રાણી તેમ પશુને સમાન છે.

તા. ૧-૯-૧૯૦૩.

૨૬. વિશ્વપરિસ્પન્દ.

इमं विश्वपरिस्पन्दं करोमीत्यस्तवासनम् ।

प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ :—આ વિશ્વપરિસ્પન્દ હું કરું, એમ વાસનારહિત જે કાર્યને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે તે મુક્ત છે એમ હું માનું છું.

જેને નિરસતા તથા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે ગમે તેવા ભોગોથી ચલાયમાન થતો નથી. દેહાભિમાનથી રહિત થાય તેને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. સ્થુલ, સુક્ષ્મ, ને કારણુશરીર મધ્યે કારણુશરીર બી છે. જેમ વૃક્ષનું બી માનવામાં આવે છે પણ બી વૃક્ષની તળે જણાતું નથી તેમ કારણુ-શરીર પણ જણાતું નથી. સુક્ષ્મશરીર સત્તર તત્ત્વનું છે. જે મન જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ સહિત હોય તે સુક્ષ્મશરીર કહેવાય. સર્વ તત્ત્વ મનથી ચાલે છે તેથી મન પ્રાધાન્ય છે અને મનને સુક્ષ્મશરીર કહીએ તો ચાલે. મન અને પ્રાણુ જુદા પડતાં નથી; પ્રાણુથી મનને જુદું શોધીએ તો જડતું નથી. ઉપનિષદમાં એ વાત લખેલી છે. અંતઃકરણુ જ્ઞાનાત્મક હોય ત્યારે મન કહેવાય છે અને ક્રિયાત્મક હોય ત્યારે પ્રાણુ કહેવાય છે. જગત્માં સઘળું ચક્રાકાર છે. કાર્યકારણુતાનો નીયમ નથી તેથી પહેલું કાણુ તે કહી શકાતું નથી. જે કે મનની ઇચ્છા વગર પ્રાણુ ચાલે નહિ. સઘળી, એક આદિસંકલ્પની આજ્ઞા છે. શક્તિનું કાંઈ સ્વરૂપ હોતું નથી. શક્તિ કાર્યદ્વારા ઓળખાય છે. કોઈનામાં ઊંચકવાની શક્તિ હોય અથવા જોવાની શક્તિ હોય તો તે શક્તિ દેખાતી નથી પણ તેટલો બોલે ઉંચકી દેખાડે અથવા વસ્તુ તેને દેખાય ત્યારે તેની શક્તિ માલુમ પડે છે. શક્તિ, ઇન્દ્રિય અથવા મનનો વિષય થઈ શકતી નથી. શક્તિ અને સત્તા, પ્રકૃતિ અને પુરુષ, માયા અને બ્રહ્મ, એકજ છે. શક્તિ અલૌકિક છે પણ તેને આશ્રય જોઈએ અને આશ્રય શક્તિ વગરનો હોય તો તે નિર્થક છે સ્થુલશરીર અને સુક્ષ્મશરીર જેને વિષે અભાવને પામે અને જેમાંથી નીકળે તે કારણુશરીર છે અને તે દેખાય નહિ કેમકે તેને જોનારું મન તો તેમાં લય પામેલું છે. કારણુશરીરરૂપી અજ્ઞાન મનનો વિષય નથી. અજ્ઞાન વિષયને છોડીને રહે નહિ, જ્ઞાન નિર્વિષય સ્થિતિમાં રહે. અજ્ઞાનને વર્તમાનકાળ નથી. જે ઇન્દ્રિય તથા મનથી જણાય તે વર્તમાનકાળ. ભૂતકાળમાં અજ્ઞાન છે તે અનાદિ છે પણ દેખાતું નથી; અનાદિ છે પણ શાન્ત છે એટલે અંતવાળું છે. માયા અંતવાળી છે જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન મુએલું જોવામાં આવે છે. અજ્ઞાન જીવતું જોવામાં આવતું નથી અને અજ્ઞાન મરે છે ત્યારે કહીએ છીએ કે હવે પણુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છતાં પરોક્ષજ્ઞાન હોય તો તે અજ્ઞાન નથી. તે વૃત્તિ જ્ઞાનનો વાંધો છે. અજ્ઞાન બીજરૂપે-કારણુ

રૂપે કલ્પના છે. બી કહાડે તો પછી ઝાડ ઊભૂં રહે તોપણ રસ સૂકાતાં નષ્ટ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાની બી અને મૂળીઆં બાળી મૂકે તોપણ પ્રારબ્ધનો રસ સુકાય ત્યાંસુધી તેનું શરીર રહે છે માત્ર તેનું સંચિત બળી જાય છે. અજ્ઞાન ઉપાદાન કારણ નાશ થાય તોપણ સ્થુલ સુક્ષ્મ રહે છે. નવી પુષ્ટિ નહિ મળે તોપણ બનેલું કાર્ય જોવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોના કાર્યોમાં મન ખોટો અહંકાર કરે છે. જોય છે આંખ, ને કહે છે કે હું જોઉં છું. ગાડા નિચે કૂતરો ચાલે તો “શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે” તેમ હાંકનાર ખેંચનાર જુદાં છે છતાં હું કહું છું એમ મન માને છે. ભૂખ તરસ પ્રાણના ધર્મ છે અને પ્રાણ ધરાય છે તે છતાં મન પોતે હું-પણું માને છે. મનના ધર્મ પણ એજ પ્રકારે છે છતાં હું સુખ ભોગવું છું, હું દુઃખ ભોગવું છું, એમ સ્થુલનું અને સુક્ષ્મનું અભિમાન થાય છે અને તેથી આત્મા ઉપર ઠાંકણા દેવાય છે અને બીજાં બહારના અહંકાર-બાપપણું પતિપણું એ તો જુદાં. જે સામે આવે તેવી તેની ભાવના ઓટે છે. શત્રુરૂપે આવે તો પોતાનામાં શત્રુપણાનો અહંકાર થાય છે. એવીરીતે સંગ તેવો સોંગ અભ્યાસે ઓટી જાય છે, તેથી વિષમજુદિય થાય છે માટે સામાની ભાવનાનું ચિત્ર પડતું ભુંસી નાંખવું. પોતાના અહંકારથી સામામાં ફેર જણાય છે બાકી સામાનામાં કાંઈ નથી. ઇચ્છા અનિચ્છા ગ્રહણત્યાગ ત્યજે તો દેહાભિમાન જઈ નિર્ભયતા આવે. રોગ, મરણ, વિયોગ, એ તો દેહના ભય છે અને જેને દેહની ઉપેક્ષા તેને ભય જતો રહે છે. સુક્ષ્મદેહ તેજ મન અને તેને પણ સ્વર્ગ નરક વગેરેનો ભય છે. મન અચળ થાય અને વિષયોપર વિરાગ થાય તો દ્રઢ બોધ થશે અને “ડર શા સો ડાલ દીયા” એમ સમતા તથા નિત્યપણું ઉત્પન્ન થાય તો આરસાના ઓરડાની પેઠે આત્મદ્રષ્ટિ જાગૃત થાય. સ્વપ્નમાં હજારો કાર્ય કરીએ પણ જાગીને જોઈએ ત્યારે જાણીએ કે કાંઈ કીધું નથી. કોઈનો વાત કર્યો હોય તોપણ મનમાં નિશ્ચય છે કે એતો સ્વપ્ન હતું. અન્યની દ્રષ્ટિમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ છે તેમાં સંમાનતા કરવી એ સહેલું છે. રાજદરબારમાં કોઈ રાજા, કોઈ નોકર, એમ ઉંચા નીચા દરજ્જાના લોકો ભરાયલાં છે ત્યાંથી ચલ્લીઓ ઊડી જાય છે તે રાજાપર કે નોકરપર કોઈપર દ્રષ્ટિ પણ કરતી નથી કેમકે તેને કોઈ જિંચ કે નીચ નથી; તેને દ્રવ્યની કદર નથી; તો દ્રવ્યથી થતા જિંચા

નીચાપણામાં ફેર જોવાની શું જરૂર ? ગાયને એક પાસ સોનાનો ઢગલો મૂક્યો હોય ને બીજી પાસ ભાતનો ઢગલો મૂક્યો હોય તો તે ભાત ખાશે અને સોનાપર કદાપિ પોદળો પણ મૂકશે. મારે સૂવર્ણતા માણુ-સોએ માનીને ઊભી કરેલી છે. સંકલ્પપર સંકલ્પ નહિ કરવો એનું નામ નિર્વિકલ્પતા છે. શ્રીશંકરાચાર્યને ભગંદરથી અતિ કષ્ટ હતું જે કે તે જગદ્ગુરુ હતા. જ્યારે ભોગ દુઃખ આવે ત્યારે માણુસ ભોગરૂપ દુઃખ-રૂપ બની જાય છે. ઉત્તર ક્ષણની કલ્પના નહિ કરીએ તો આનન્દ છે. નદીકરા સાંઢને શી ઉપાધિ છે ? સમજીને નિવૃત્તિ રાખવી એ જ્ઞાનીનું લક્ષણ છે. સદા ધૈર્ય રાખવું. ભય આવે ત્યારે તો ભોગવવામાં આનન્દ છે. આવતાં પહેલાં ભય છે. ભીંજ્યા પછી શું ભય ? બીજા કલ્પના ભણે ઉઠાવે આપણે તો સિદ્ધાંતનું બળ, સત્યબળ, એજ નિશ્ચય રાખવો. હાથ પગને મારશે એવો ભય નથી. દાંતની વચમાં જીભ પડી રહી છે તોપણ બીહીતી નથી કેમકે આત્મતા છે એકતા છે. કાણ કેને મારશે એ વિસ્મય વાર્તા છે. જેમ ઢોરને કહીએ ને તેને કાંઈ સાંભળવાનું ભાન નથી તેમ કાંઈ અવધૂતને કહીએ કે અહીં આ દરમાં સાપ છે મારે આ જગાપર સૂશો નહિ. સૂશો તો આવીને તે તમને કરડશે. તો એ સાંભળીને તેને કાંઈ તેની દરકાર નથી. કદાપિ તે સૂશે અને સાપ નીકળશે તો તેની આસપાસ ચકરડા ફરીને ચાલ્યો જશે. આત્મદ્રષ્ટિનો પ્રભાવ એવો છે કે સર્વ વિંદા દૂર થાય. બીજા અનુક્રાન્ત સિદ્ધ થાય કે ન થાય પણ આત્મદ્રષ્ટિ એવી છે કે શત્રુ હોય તે મિત્ર થાય. સૌને સુખી જોવામાં આનન્દ માનવો. જીંદગી સુધી ખૂટે નહિ એટલા દ્રવ્યથી સંતોષ કરે તો થાય. તેપછી આત્મારૂપી ધન કે જેનો કદી વિયોગ નથી તેમાં સંતોષ થાય એમાં તો શી નવાઈ ? મૃદુ ભાષણ કેાનું નામ કે જે હિત, મિત્ર અને સત્ય છે.

૨૭. યોગ.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પદ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥

ભગવદ્ગીતા.

અર્થ:—યોગસેવાથી નિરુદ્ધ ચિત્ત જ્યાં ઉપરામ પામે છે અને જ્યાં આત્માએ આત્માને જોતું આત્માને વિષે તોષ પામે છે (તે યોગ જાણવો.)

સંસારના પદાર્થ તરફ મન દોડે છે માટે વૈરાગ્યથી મનને ઉપદેશ આપી પદાર્થ તરફ જતું ઉઘટાવી પાછું ખેંચતું જોઈએ, જેમ પાણીની વચમાં માટીની પાળ બાંધેથી પાણી રોકાય છે અને તેનો વેગ અટકે છે તેમ જગત્થી મનની પાળ આત્મભાવ પ્રકાશમાન કરવામાં ઉપયોગી છે. જગત્નું અત્યંત મિથ્યાત્વ જાણી, હું દેહધારી મિથ્યા છું, એ દ્રઢ નિશ્ચય થી વાસના મટે છે. સંસાર સમુદ્રમાં વાસનાનું જળ છે તેમાં ચિંતારૂપી જાળથી તૃણાવાન જીવરૂપી મચ્છ ફસાય છે. બુદ્ધિરૂપી ચપ્પુ વિચારરૂપી પથ્થરપર ધસેથી તીક્ષ્ણ થાય છે, અને ચિંતાની જાળને કાપી નાંખે છે. સંસારવૃક્ષનું બીજ મન છે મનને સ્થિર કરવાના એ માર્ગ છે. ૧. પિપીલિકા માર્ગ અને ૨. વિહંગમ માર્ગ. પિપીલિકા એટલે કાઠી વૃક્ષપર ધીમે ધીમે ચઢે છે તેમ અને વિહંગમ એટલે પક્ષી એકદમ ઊડીને જાય છે, તેમજ ઉપાસના, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી મોક્ષ માર્ગ જવાય છે અને કાંઈને પૂર્વના સંસ્કારથી એકદમ મોક્ષ મળે છે. આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી રહિત થવાય છે. મનનું મનનથી છેદન કરી શકાય છે. લોહથી હીરો કપાય નહિ; હીરો હીરાને કાપે તેમ મનન મનને છેદે છે. સંસાર વહાણો લાગે તેજ મનને દૂષિત કરી ફસાવનાર (સર્પ) છે. સંસારનું અસત્ય જાણવું તે માટે આ આપણો જન્મ છે સુખ ભોગવવાને માટે નથી. જો માત્ર સુખ ભોગવવાને માટે હોત, તો મનુષ્ય દેહ દુર્લભ ગણાત નહિ અને પશુપક્ષીનો જન્મ ઉત્તમ ગણાત કેમકે મનુષ્યને જન્મથી મરણ સુધી ચિંતા છે તે છતાં મનુષ્યદેહ ઉત્તમ ગણાય છે કારણ કે માત્ર મનુષ્ય દેહ મોક્ષનું દ્વાર છે અને તે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે

છે. દેવના શરોરથી સ્વર્ગાદિક સુખ માત્ર મળી શકે છે પણ મોક્ષ મળતો નથી અને સ્વર્ગાદિ મળે છે તેપણુ શ્રમથીજ ફળ પ્રાપ્તિ છે. મનુષ્યદેહ સંસારમાં પડવાને માટે નથી પણ સંસારમાંથી છૂટવાને છે. થઇ ગયું તે થયું ને નવું થશે તે થશે. પાછાંવાને યાદ કરવું નહિ ને આગળ થનારની ચિંતા રાખવી નહિ. કાંઈને સ્વપ્નમાં રાજ્ય મળે તો તે જાગીને રડતો નથી, કે માફ રાજ્ય જતું રહ્યું ને હવે પાછું કેદાડે મળવાનું ? કેમકે તે જાણે છે કે ખરેખર રાજ્ય મળ્યુંજ નથી. તેમ સર્વ સ્વપ્ન માત્ર બનીજ રહ્યું છે તો પછી ચિંતવન શાનું કરવું ? આ સંસાર માયાનું ચિત્ર છે. આ દેહ “હું મારા” નો એટલો “અહું મમ” નો મળ છે અને તેથી સંસાર ભાસે છે અને સંસાર દુઃખ દેવા સમર્થ થાય છે. અંતરથી મૂળ કહાડી નાંખો. બહારના ઉચ્ચાર એકલા કાંઈ કરી શકવાના નથી. ઉપલક્ષ ક્રિયાથી કાંઈક આરામ લાગે પણ અંતરથી દુખાયુ નથી ત્યાંલગી પાછું ઊઠવાનો સંભવ છે માટે જાણવું કે સર્વ કાંઈ હુંજ છું રાજ્ય આવે તો રાજ્ય કરો. પ્રમાણિકપણે જે કરશો તેમાં કાંઈ બગડી ગયું નથી; બોળરૂપ જાણવાની જરૂર નથી; વધીલનો ધંધો નહિ થાય કેમકે એમાં ખટપટ બહુ છે એવી શંકા કરવાની નથી. કારણકે તું તારે પ્રમાણિકપણે થાય તેમ કર્યો જ. એમાં શું બગડી જવાનું છે કે ગભરાય છે ? જેની જોડે તું સંબંધમાં આવે તે તેની રીત પ્રમાણે ભલે ચાલે તું તારે તારી સ્વતંત્ર, પ્રમાણિક રીતે ચાલ. સત્યતા જાણી ગભરાય છે શામાટે ? સ્વતંત્રતાનું ડોળ ઘાલી ઉદ્ધત થઇશ નહિ. પ્રમાણિક નહિ છતાં પ્રમાણિક કહેવડાવવાનો દંભ કરીશ તો હાંસીને પાત્ર થઇશ. સંસારમાં કાંઈ પણ ઉદ્ધમ બોળરૂપ નથી. જે ઉદ્ધમ આવી મળે તેમાં આનન્દ માની ઉદ્ધત રહેવું. શીરો કે સૂકો રોટલો જે મળે તેમાં સંતોષ રાખવો કે જેથી ભોગ લેતાં આસ્થા બંધાય નહિ. અભ્યાસે આસ્થા એસી જવાનો ભય છે. શરીરના અભ્યાસથી મનને આસ્થા થાય છે; મન તેની ઇચ્છા કર્યા કરે છે માટે તિતીક્ષ્ણની જરૂર છે. સુખદુઃખ સહન કરતાં શીખવું. શરીર નહિ નીબતું હોય તોપણ મનની હીંમત હોય તો શરીર કસાય છે. શ્રીમંતને તિતીક્ષ્ણ માટે વ્રતો છે તે શ્રમવાળાં છતાં ઊલટાં ઉલ્લાસ ભરેલાં હોઈ શોભારૂપ છે અને તેથીજ શાસ્ત્રની યુક્તિથી વ્રતો થયાં છે. નહોતો અર્જુનને થયો **કાર્પણ્ય દોષ** તેમ થાય. રાજાઓ

મૃગયાની ટેવ પાડે છે. એકાદશી ભોજનના ફેરફાર માટે છે. જેણે પટસંપત્તિ
 સાધ્ય કરી છે તેને સર્વ સુગમ છે. જગત, રાજ્ય, કાયમ રહે એવી
 આસ્થા ન કરો. આકાશમાં સર્વ પદાર્થ આવે છે પણ આકાશ તેમાંના
 કાષ્ટને કાટે બાંધતું નથી. સ્પર્શ કરવાનો તેનો સ્વભાવ નથી, પણ વાયુ
 જેને અડકે તેનો સંગ લઈ લેછે; તે વિષ્ટા હોય કે પુણ્ય હોય પરંતુ આકાશ
 વિષ્ટા પડી રહે તેને પણ અડકે નહિ. માટે કહ્યું છે કે “સંસારથી સરસો
 રહે ને મન મારી પાસ સંસારમાં લેપાય નહિ તેને જાણું મારો દાસ.”
 પથ્થરની દ્રષ્ટિમાં ઊનુ ટાહું છેજ નહિ માટે હું મહેશ્વરની સંજ્ઞા છું. શરીર,
 ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, હું નથી. શરીરાદિનો પ્રકાશક અજન્મા નિત્ય ચૈતન્ય
 હું જ છું. હું ઇશ્વરને ઉત્પન્ન કરવા વાળો છું. આકાશ પોતાને ખરડાયલું
 સમજે તો તે તેની બ્રાંતિ છે. ઘડામાં તેજ ભરીએ તો ઘડામાંનું આકાશ
 ચીકણું થયું લાગે પણ આકાશ તો ચીકણું થવા ધારે તો થઈ શકે એમ
 નથી અને આકાશમાં તો વાયુ વગેરે બીજાં તત્ત્વ છે પણ મારાંથી
 ભિન્ન કાંઈ વસ્તુજ નથી અને તે વસ્તુઓએ હુંજ અંતર બહાર છું.
 જે સંસારથી ભૂલાવો ખાઈ હું જીવજી, સંબંધી છું, એમ સત્ય માની
 આસક્તિ કરે, તેને વિકારો થાય છે; હર્ષ, શોક, ભય થાય છે, તે પરાધીન
 મનથી થાય છે. સત્તાપર ઠાંક પીછોડાના આકારો છે. આકારનું સ્વરૂપ
 શું છે ? સર્વ આકાર આકાશમાં થાય છે. ચૈતન્યમાં દ્રશ્ય, અદ્રશ્ય થાય એ
 માયાશક્તિ છે. કાગળના બીજાં આકાશને ઊઘાડું કરે છે અને ઠાંકી
 રાખે છે. ઠાંકેલું ઊઘાડવું એજ કર્તવ્ય છે. એકનું અનેકપણું માયાથી થાય
 છે. સાંજના દિવસમાં કાગળમાં વાદ્ય કાતરી બીજી ધરી તેમાં રંગ પૂરીએ
 તે રંગ નીચે પડે છે એટલે સફેત યા કાળી સલંગ જમીન પૂરી હોય
 તે એક છે તેના પર અનેકપણું થાય છે કેમકે કેટલોક ભાગ રંગથી
 ઠંડાયેલો છે અને કેટલોક ઊંઘાડો છે. જેવો કાતરેલો કાગળ તેમાં તેવાં
 ચિત્ર દેખાય. વાદ્ય કાતર્યો હોય તો વાદ્ય દેખાય પણ તે કાંઈ વાદ્ય નથી;
 તે તો માત્ર રંગ વાદ્યના આકારમાં ગોઠવાયેલો છે. તેમજ માણસ કાતર્યો
 હોય તો માણસ દેખાય. કાંઈ જાણતું, નહિ જાણતું, એમ વગર આવ-
 રણનું આવરણ થાય છે, છે તેને નથી કહીએ છીએ કેમકે નથી કહેવામાં
 આવે છે ત્યાં પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. કાંઈ ઠંડાય તો કાંઈ ઊંઘડે. કાંઈ
 ઊંઘડે તો કાંઈ ઠંડાય. સત્, ચિત્, આનન્દ ત્રણે પ્રુદ્ધા જીવો. એક દેખાશે

અને એ ઢાંક્યા રહેશે; એ દેખાશે, ને એક ઢાંક્યો રહેશે. એમ પરમ્યુટેશન (Permutation) અને કંબીનેશન (Combination) થાય છે. બાકી પૂર્ણ તોપૂર્ણ રહે છે તો ઢાંકાયું એ પણ કહેવા માત્રજ છે. જિંચા કિલ્લાપર હિલા થવાથી આકાશને સંકોચ નથી, તેની દ્રષ્ટિમાં કાંઈ ધૂસતુંજ નથી. પરમાત્માને ખબર પણ નથી કે મારામાં વિશ્વ છે કે નહીં. ભલે આખું વિશ્વ પોતામાં પડી રહે. એક સ્ત્રી પુરુષ દંપતી ચાલ્યા જતા હતા, સંસારની મોહ માયા છોડી વિરકત થઈ વનમાં જવા નીકળ્યા હતાં; ધરખાર પૈસો ટકો તણ નીકળ્યાં. રસ્તામાં કાંઈ સોનૈયો પડ્યો હશે; સ્ત્રી સોનૈયો દેખી તે ત્યાં પડ્યો રહેવા દઈ આગળ ચાલી. પુરુષે તેના ઉપર ધૂળ નાંખી પણ આગળ ચાલ્યો; સ્ત્રીએ પૂછ્યું: “તમે મારાથી આગળ ચાલતા હતા તે શું કરવા પાછળ પડ્યા છો?” પુરુષે કહ્યું: “આ સોનૈયાપર ધૂળ નાંખું છું.” સ્ત્રીએ કહ્યું: “હજી આપણી સમજપરજ ધૂળ પડી સમજાય છે. ત્યારે તમે હજી એને સોનારૂપેજ દેખો છો કે શું? એના ઉપર ધૂળ નહિ નાંખો તો શું બગડી જશે? સોનૈયો ભલે પડ્યો રહે તે શું નડે છે? તેનાપર મમત્વ ન રાખો એટલે બસ છે.” ધરખાર પૈસો ટકો છોડો તો ખોટું નથી પણ સર્વે રિદ્ધિ છતાં જે મમત્વ ત્યજ દેવાતું હોય તો તેનાપર ધૂળ નાંખી તેને દાટવાની કે ફેંકી દેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમે સોનું અને ધૂળમાં ફેર દેખો છો. જનાવરને મન સોનું અને ધૂળ એકજ છે. તે તો દાગીનાપર પગ મૂકીને ચાલ્યું જાય છે. તેને તે પથ્થર નડે તેમ સોનાનો ઢગલો નડતર કરનારો થઈ પડે છે.” માટે ધરખાર, ધન દોલતના બાહ્ય ત્યાગથી મુક્તિ છે એમ નથી પણ સંસારની વાસના મનથી ઊડી જાય તો મુક્તિ છે તે છે. જ્યાં વાસના છે ત્યાં જગત્-દર્શન છે-ત્યાં દેહ છે. તમાસો જેવો હોય તેણે તો કિનારે ઊભા રહી સમુદ્ર જેવો જોઈએ. વરના બાપ થઈને કાંઈ પૂરો વરઘોડો જેવાય નહિ, માત્ર દોડાદોડમાં વખત જતો રહે. રાજની સત્તા એ સ્વરૂપ છે. નોકરોમાં રાજનું અંગ વ્યાપેલું છે. અંગ જાય તોપણ રાજપણું કાયમ છે. પટેલ જાય તોપણ પટેલાઈની સત્તા છે. એક પટેલ જાય ને બીજો આવે. તેમ વ્યાપકપણે તો રાજની સત્તા બની રહે છે પણ વૈભવ લેવો હોય અનુભવ લેવો હોય તો રાજપણું આરોપ કરવું પડે માટે વિશ્વથી અલગ રહી ખુણે બરાઈને જુઓ તો આનન્દ જ આનન્દ છે.

૨૯. સ્વેચ્છા.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्व भूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥

भगवद्गिता.

અર્થ:—હે ભારત ! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થએલાં દ્વન્દ્વથી ઉપ-જતાં મોહો કરીને ભૂતમાત્ર, હે પરતંપ ! સર્ગને વિષે પૂર્ણ મોહ પામી જાય છે.

રોગ એ પણ ઇચ્છાનું પરિણામ છે. રોગ થવામાં તથા મોત થવામાં પણ તમારી કરેલીજ ઇચ્છા છે; ક્યારે કરી તે તમને ખબર નથી પણ છે તમારી કરેલી. માટે હમેશાં જે ઇચ્છા કરવી તો રૂડી કરવી. જે તાત્કાલિક દુઃખરૂપ તેનું અવાંતરે સુખ છે; માટે દીર્ઘદ્રષ્ટિ રાખવી. પારકાનું ભુંડું ઇચ્છીએ તો આપણું પોતાનું બુદ્ધ ઇચ્છ્યું જાણવું અને તેનું ફળ પણ પોતાનેજ મળે. બીજાની અપકીર્તિ કરવા જતાં પોતાની અપકીર્તિ થાય છે. ભીંતપર મારેલો દડો આપણાજ અંગપર આવે છે વધારે જોરથી મારે તો વધારે જોરથી આવે છે માટે કાંઈપર દોષદ્રષ્ટિ કરવી નહિ. ગંઠના અઢારે અંગ વાંકાં હોય છે તોપણ તે બીજાના એકેક અંગને જોઈ નિંદા કરે છે; તો તે દોષ પોતાના મનમાંજ છે બીજામાં છે કે નહિ તે તો કાણ જાણે પણ તે દોષ આપણામાં જોઈ થયા વિના બીજામાં જોઈ નહિ. ટાઈપ આપણામાં ગોઠવાયા વિના, તેનો છાપો સામા કાગળપર પડે નહીં. ફલાણો ખરાબ છે એવો સંસ્કાર આપણા મનપર પડવા દીધો એ આગળ જતાં આપણુનેજ નડે. એ નેગેટીવ (Negative) છબી પડી તે કોઈ સમય પણ પોઝીટીવ (Positive) રૂપે બહાર પડવાની. માટે કોઈનો સારો ગુણ જોવો પણ કોઈનો દોષ મનમાં લાવવો નહિ. સારા નરસા ગુણ બીજામાં જાસે તો તે દેખવા, પણ તે કલેજનું કારે એમ જરા પણ અસર અથવા લાગણી પરત્વે જોઈવા દેવા નહિ. આપણે તો મૈત્રી, કશણા વગેરે રાખવા. એક વેળા સંતપુરુષને જતાં રસ્તામાં ભંગી મળ્યો. તેનાપર કોઈ કયોં કે: “આધો ખસ તું ચાંડાળ જાત તારો મને સ્પર્શ થશે.” ચાંડાળે જવાબ વાલ્યો કે: “હુંતો ગમે તે

છું અને મને અડકવું નહિ અડકવું તમારી ખુશીની વાત છે પણ ક્રોધ કેમ કરોછો ? તમારામાં ક્રોધ જોવો ચંડાળ તો બેભોજ છે. એ ક્રોધરૂપી ચંડાળ તો દુનિઆમાં બીજો ક્રોધ ભાગ્યેજ હશે કે જે તમારા જોવાને ભેટીને રહ્યો છે, અને પોતાને તે બાળે છે એટલુંજ નહિ પણ બીજાને પણ બાળે છે.” વળી પારકાના દોષ જોવાથી કાંઈ હિત નથી. ઇચ્છા એ મનનો ધર્મ છે અને વાસનાથી થાય છે. વાસના છે ત્યાંસુધી મનનું મનપણું છે મનનું સ્વરૂપ બીજું છેજ નહિ. સાપ જોતાં ત્રાસ થાય છે; તેનાં આકૃતિ રંગ સુંદર છે અંગ કામળ છે પણ વિષુદ્ધિ તેને અપ્રિય બનાવે છે. ડાંખ ગયો તો સાપપણું ગયું. વાસનાનું વિપ દૂર થયું તો મનરૂપી સર્પ અમન થાય. નિરંતર જગતનું અસત્યપણું રાખી અભાવવૃત્તિ કરવી. પશુ, મનુષ્ય, દેવમાં, વિષયસુખ છે તે સિવાય બીજું અધિક સુખ છે તે મનુષ્યદેહથી જણાય છે. વસ્તુ સુખરૂપ હોય, તો તે જોત જોતામાં દુઃખરૂપ બને નહિ. પ્રિય અપ્રિય વૃત્તિમાં છે. મોળું છે તેને ધરની શાકર ભેળીને ગળ્યું કરીએ છીએ. ઘીએ ગોખર મીઠાં બનેલાં છે. કૂતરો હાડકું ચાટે છે તેમાં લોહી પોતાના જડખાનું છે; હાડકું તો સુકું માંસ રહિત છે પણ ચાવતાં જડખામાં વાગે છે અને લોહી નીકળે છે; પોતાનાં લોહીનો સ્વાદ લઈ આનન્દ માને છે. સુખદુઃખ પશુઓને અને દેવતાઓને વિના પ્રયત્ને મળે છે પણ મનુષ્યને તો પરિશ્રમ અને ઉદ્યોગ કરવો પડે છે. ચિંતાથી કાંઈ મુક્ત નથી. ઘણું હોય તેને પણ વધારવાની ઇચ્છા. આવી ચિંતાવાળો જન્મ કાંઈ ઉત્તમપણું સામીત કરતો નથી. ગધા વૈતરું જોઈને ઉપરામ થઈએ એજ ફળ છે અને તેથી ઉત્તમતા છે. નાહતો સંસારને સુખરૂપ માને તો પ્રવૃત્તિ પ્રવાહની રેલમાં તણાયો વલ્લો કિનારો હાથ લાગે નહિ કેમકે સુખ પોતાનામાં છે બહાર નથી. ઇચ્છાથી મન બહાર ભટકતું ચંચળ રહે અને સ્વરૂપનો આનન્દ આવિર્ભાવ થાય છતાં કહે છે કે વસ્તુથી આનન્દ થયો પરંતુ જાણતો નથી કે ઇચ્છા નહિ થાય તો સુખ બનેલુંજ છે. ઇચ્છા ઊડી કે સુખનો ભંગ થાય અને પછી તેને ઠેકાણે લાવવાને મહેનત કરતાં ઠેકાણે આવે તો સૌના સાઠ કરીને પણ આનન્દ માને. તળાવનું પાણી મેલું કે હાલતું હોય તો તળીયું દેખાતું નથી પણ નિર્મળ હોય તો તળીયું દેખાય છે અને તળીયું તેજ સ્વરૂપ છે. વિષય સુખમાં સુખ માનનારને એનાથી અધિક સુખની ખાત્રી થાય તો

એની મેળે તેના વિષય છૂટે. અખંડ સમાધિ તો કાર્યથી થવી અશક્ય છે; વિચારે બનીશકે છે કેમકે સમાધિ ક્રિયાસાધ્ય છે અને ક્રિયાનું ફળ અંત-વાન છે. હજારો વર્ષે ઉત્થાન થાય છે અને ચંચળતા કાયમ થાય છે. ઉત્થાન દશામાં મન પાછું ભટકે છે. માટે મન તથા ઈન્દ્રિયોના નિરોધ વિચારે થવો જોઈએ. સમાધિ સાધનરૂપ છે. મનને સ્વરૂપ તરફ જાગતું કરવું એ છોકરાંને નિશાળે મૂકવા જેવું છે. અક્ષરો ઘોષને કાગળનું કારાપણું બતાવવા કરતાં અક્ષરો સાહીના છે એમ સમજણ પાડેથી કાગ-ળનું અસલ કારાપણું સમજાય છે. તેમ સમાધિ નામરૂપ ઘોષા માટે છે; મંદબુદ્ધિને સમજાવવાની વાતો છે. અનુભવ પ્રકાશ જુઓ. “ છે ” મૂક્યા વિના વસ્તુત્વ નથી. પૂર્વે હતું તો ઘટમાંથી “ નહિ ” થયું. એવી રીતે કે જે ઘટ હતો તે ઘટ નથી. પણ સત્તામાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થયો. ખાંડ અને મીઠાશ સુક્ષ્મબુદ્ધિથી જુદાં પડે; પ્રથક્કરણથી જુદાં પડતાં નથી. વિચાર કરે તો જુદા છે. ગળપણ નહિ હોય તો ખાંડ કહેવાય નહિ પણ ખાંડના જન્મ પહેલાં ગળપણ હતું; ગોળમાં હતું અને ગોળ પહેલાં રસમાં હતું અને રસ પહેલાં શેરડીમાં હતું અને શેરડી પહેલાં પૃથ્વીમાં હતું અને પૃથ્વી પહેલાં આત્મામાં હતું. એજ ગળપણ પાંચમી સાતમી પેઠીએ ખાંડને આધારે રહેલું છે બલકે એના આધારપર ખાંડ રહેલી છે, પણ પાણીમાં કે દૂધમાં ખાંડ નાંખીએ તો ખાંડ કાણુ જાણુ કયાં જાય છે અને ગળપણ તો પાણી કે દૂધમાં કાયમ રહે છે. પણ કાંઈ કહેશે કે ગળપણને જુદું પાડીને અમારી આગળ ઊભું કરો તો તે યુક્તિ અને વિચાર વગર બતાવી શકાય નહીં તેમ જડ ચૈતન્ય જુદું હોય તો સમજમાં બતાવાય પણ છૂટું પાડી બતાવાય નહિ. જુઓ કે પ્રથમ પ્રતિતી સત્તાની થાય છે અને પછી નામરૂપની થાય છે. પણ ઘોડા ઉપર સ્વારને બદલે, સ્વારને માથે ઘોડો ચડાવ્યો છે. છે ઘટ એમ કહેવાને બદલે ઘટ છે એમ જોતીએ છીએ. પુસ્તક છે તે પણ બાળી નાંખેથી ખાખ છે અને ખાખ સુક્ષ્મ થયેથી અભાવ છે, પણ છે એમ કહીએ છીએ. માટે છેપણું સુક્ષ્મ હોય તેથી નથી એમ કહેવાય નહિ અને હું છઠું તો બધું છે, હું નથી તો કાંઈ નથી. તેથી છે એમ માફે સ્વરૂપ છે. દેહ પણ આત્માને આધારે છે. “ હું નથી ” એવો અનુભવ કાંઈને બનતો નથી. મનમાં ઊઠાવો તો છે; નહિ ઊઠાવો તો નથી. આંખ મીચો તો નથી,

અને આંખ ઉઘાડો તો છે; ઉઘાડાં નેત્રે પણ મનમાં નહિ લાવો તો નથી. તમારા સ્વપ્નના દેખાવ તમારા પાડોશીની દ્રષ્ટિમાં નથી. સ્વપ્નના વાધથી થતો ભય અને સુંદરીથી થતો વિકાર બન્ને જાગ્રતમાં નથી માટે હૃદયનું જગત્ તેજ જગત્ છે. બહારનું ભલે પડી રહ્યું તે તમને નડતું નથી. મન વ્યાપક સ્વરૂપ છે, અને પરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ છે માટે વ્યાપક સ્વરૂપને નજરમાં રાખવું. કાશીનું સ્વપ્ન આવે ત્યારે મન કાશી જતું નથી પણ મનમાં પેઠેલું કાશી પ્રતીત થાય છે. સંપૂર્ણ જગત્ મારે વિષે રહેલું છે, એ અદ્વૈત બ્રહ્મ હું છું, એમ નિશ્ચય થવો જોઈએ. ગર્વેડાને સાબુ ધસીને ઘોડો બનાવાતો નથી અને તમે કાંઈ પણ બનશો તો કૃતિથી ન બન્યા થશો. જેવા હથોડાથી દાગીનો ઘડાય તેવાજ હથોડાથી તે ભંગાય. અખંડ બ્રહ્મમાં કાંઈ અજ્ઞાતી નથી; બગાડ થયો નથી. સ્વપ્નમાં હજારો બરાડા પાડો તોપણ તમે તો એક શબ્દ પણ બોલ્યા નથી; હજારો પ્રવાસ કર્યાં પણ એક પણ પગલું હાલ્યા ચાલ્યા નથી. કર્તા છતાં અકર્તા છો; સુખદુઃખ સમાન છે. ચિત્રમાં એક તરફ મોટી નદી ચીતરેલી છે અને બીજી તરફ આગ સળગેલી છે. બન્ને એક સત્તાપર છતાં નદીના જળ આગ હોલવતાં નથી અને તમને આગ બાળતી નથી. નદી દૂબાવતી નથી તે છતાં ઓ બળું છું, ઓ બુકું છું, એમ બૂમો પાડો તો તમને કાંઈ અટકાવવા આવે એમ નથી. એ ચિત્ર દૂર કરો, તો ચૈતન્ય આકાશ સિવાય બીજી વસ્તુ તમારી દ્રષ્ટિમાં ધુસશેજ નહિ.

તા. ૪-૯-૧૯૦૩.

૨૯. મનરૂપી પડદો.

દૂરદેશં ગતે પુત્રે જીવત્યેવાત્ર તત્પિતા ।

વિપ્રલમ્ભકલાક્યેન મૃતં મત્વા પ્રરોદિતિ ॥

મૃતેऽપિ તસ્મિન્વાર્તાયાં ન શ્રુતાયાં ન રોદિતિ ।

અતઃ સર્વસ્ય જીવસ્ય બન્ધકુન્માનસં જગત્ ॥

પચ્ચદશી.

અર્થ :—પુત્ર દૂર દેશમાં ગયો હોય અને જીવતો હોય છતાં અત્ર તેનો પિતા, કાંઈ ધૂર્તના વચનથી, તેને મુવો બાણી રડે છે અને મરી ગયો હોય

છતાં વાત ન જાણી હોય ત્યાંસુધી રડતો નથી;—અર્થાત્ જીવ માત્રને બંધ ઉપજાવનારી જે સૃષ્ટિના તે તેના પોતાના મનની કલ્પેલી સૃષ્ટિ છે તેજ છે.

મન જડરૂપ છે. ચૈતન્યની સત્તાથી મન પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. મન અજ્ઞાન કાળે ભેદ જ્ઞેય છે અને જ્ઞાનકાળે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. મનને પોતાને વિષે સત્તા નથી—સત્યતા નથી, સિંહે મારેલા પશુનું માંસ મિલાડી ખાય છે પણ પશુને મારવામાં મિલાડી સમર્થ નથી. તેમ મન જડ છતાં ચૈતન્યના પ્રભાવે વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, પંચમહાભૂતમાંથી સર્વ કાર્ય છે. પરમાત્મામાં માયા ઉત્પન્ન થઈ. માયા જડ છે, અને ત્રિગુણાત્મક છે અને પંચમહાભૂત માયામાંથી ઉત્પન્ન થયાં તેથી તે પણ જડ છે અને પ્રત્યેક ભૂતમાં ત્રણે ગુણ છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી એ પંચભૂત છે. એ દરેકને સત્વ, રજ, તમ ગુણો છે. આકાશના સત્વગુણમાંથી કર્ણેન્દ્રિય થઈ, એમ પાંચેભૂતના સત્વગુણમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય થઈ. આકાશના રજગુણમાંથી વાક કર્મેન્દ્રિય થઈ. એમ પંચ ભૂતના રજગુણમાંથી પંચ કર્મેન્દ્રિય અને પંચ પ્રાણ થયાં. આકાશના તમેગુણમાંથી શબ્દ વિષય થયો. એમ પાંચે ભૂતમાંથી તેના તમેગુણથી પંચ વિષયો થયાં. આ પ્રમાણે પંચ મહાભૂતોના સત્વ અને રજગુણથી તેઓના મિશ્રણથી એકંદર મનથી અંતઃકરણ થયું. એજ સૂક્ષ્મદેહ અથવા ત્રિગશરીર અને એ જડ કેમકે જડની ઉત્પત્તિ જડજ. સ્થૂલ થાય ત્યારે સ્થૂલ વિષયાદિ થાય છે. પંચીકૃત ત્રિકૃત એ વિરોધી ભેદો છે. વિરોધ પણ યુક્તિથીજ છે. જે નથી તેને સમજવી નિયમ બાંધવા છે. જગત્ થયુંજ નથી; સમજવવા કહેવાનું છે. ભિન્નતાને આદિ કારણપર પહોંચાડવા કલ્પના છે. ધરો હજારો છે. છતાં દરેકની રચના જુદી પણ ચૂનો ઇંટ વગેરેની સમાનતા સરખીજ તેથી મન જડ છે પણ ચૈતન્યની ચૈતન્યતાથી ચૈતન્ય છે. મનથી જ્ઞાન થાય છે; પ્રાણ ગતિને પામે છે. કુહાડાને હાથો મળે મનુષ્ય વાપરે ત્યાંલગી તે હાથો મળતાં પણ શું કરે? સત્તા આપે તે સજ્જને પાત્ર થાય. કુહાડાને કોઈ સજ્જ કરશે નહિ. કાપનાર કુહાડો છતાં ચૈતન્ય (મનુષ્ય)જવાબદાર ગણાશે. ચૈતન્યની સત્તા વિના પાંદડું પણ હાલે નહિ. વસ્તુમાં ચૈતન્યશક્તિ પ્રવેશ થઈ તે દ્વારા કાર્ય થાય છે. એનજીન (Engine) કેટલું કામ કરે છે? પણ તે આડું જાય તો ડ્રાઇવર (Driver) જોખમદાર છે. બળદ ઘોડામાં ચૈતન્યતા છે માટે તે હાથ ન રહે તો હાંકનાર નિર્દોષ પણ ગણાય છે. પણ જ્યાં ચૈતન્યની સત્તાએ

વિશેષ કાર્ય કર્યું ત્યાં જોખમદારી. ઘડિઆળના સર્વ ચક્ર એક ચક્રને આધારે છે. કારખાનાના ચક્ર મુખ્ય ચક્રથી ચાલી રહ્યાં છે. મૂળ મુખ્ય ચક્ર બંધ પડે કે બધું બંધ. મૂળચક્ર ચાલે ત્યાંસુધી તેની ગતિને બળે તમામ ચક્રને ગતિ મળેથી કાંઈ કાપે છે, કાંઈ ખાડો પાડે છે, કાંઈ વણે છે અને કાંઈ ગુંથે છે એમ ઉપર નિચે ક્રમ ચાલી રહ્યા છે. વિશ્વરૂપી મોટું કારખાનું છે તેમાં દેહરૂપી નાનું કારખાનું છે તેમાં મન આદિ ચક્ર છે તેને અનુસાર વિશ્વ ફરે છે. જડ ચક્ર વરાળના વેગે ફરે છે. મન ઇચ્છારૂપી વરાળે પ્રેરાય છે પણ તેને ચેતનતા આપનાર આત્માજ છે. સાંખ્ય પુરુષ પ્રકૃતિ બે જુદા માને છે. ચેતન અને જડ અનાદિ જુદા છે એમ માને છે. નૈયાયિક આત્મા અને પરમાણુ જુદા માને છે. પરમાણુ નિત્ય છે. જડ એટલે જે પોતાને અને પારકાને ન જાણે તે અસિદ્ધ છે. તેની સિદ્ધિ માટે ચેતનની (બીજાની) અપેક્ષા છે. અસિદ્ધ માટે અસત્ય છે. કાર્ય કારણ ભાવે ભિન્ન કહેવાય છે. વૃક્ષ થડદ્રષ્ટિથી અચળ છે. પત્ર (પાંદડાં) દ્રષ્ટિથી ચળ છે અને વૃક્ષ, થડ, પત્રવિના વૃક્ષ કહેવાય નહિ. તેમ આત્માને મન એકજ છે. મન સ્વરૂપે અચળ છે અને આત્મા છે. સ્ફુરણથી ગતિમાન છે તેથી મન છે. વૃક્ષમાં થડ ડાળાં એ નામરૂપ છે. સત્તામાં આત્મા, મન, એ નામે ઉઠેલાં છે. કળ ફેરવનારના હાથમાંથી વેગ નીકળી આગગાડી ચાલે છે. ચેતન્ય (પુરુષ) કાંઈ કરતો નથી. આદિસંકરૂપની કૃત્તી ફરી છે તેથી અનાદિ બ્રહ્માંડ ચાલી રહ્યાં છે. થયાં છે કે નહિ તે તો પછી વાત પણ અટકતું નથી. બધું ચાલતું દોડતું દેખાય છે પણ પોતે તો અચળજ છે. ગતિ તે અચળતા અને અચળતા તે ગતિ એમ બની રહ્યું છે કેમકે બે છેજ નહિ એકજ છે. જમીનનો આધાર છે તો તે પર આગગાડી ચાલતી દેખાય છે તેનો તો વેગ સાથે અવાજ પણ સંભળાય છે પણ પાણીપર વહાણ અથવા મોંઘડું ચાલે છે તે એક રસ છે. તેમ આત્માપર ચલ ધર્મ છે તે અચલપર દ્રષ્ટિ વગર જણાતો નથી. દરેક વેળા અચલપર દ્રષ્ટિ હોય તોજ ચળ દેખાય એ નિયમ છે. વેગ સાથે વેગરૂપ થવું એ અચળતા છે. વહાણમાં બેઠેલા આપણે વહાણના વેગ સાથે વેગવાળા હોઈ ગતિ જોઈ શકતાં નથી પણ જલપર દ્રષ્ટિ રાખી ચળ જણાઈએ છીએ. આત્મા મનને પ્રેરતો નથી. મનનો સ્વભાવજ વિલક્ષણ છે કે આત્માની સન્નિધિમાં મન પોતાની મેળે નાચ કરે છે. સૂર્યનાં તડકા પડ્યો કે અંધૂર ફટે છે. લોહચુંબક

પાસે સોય નાચ કરે છે. સોય જડ છે અને લોહચુંબક પણ જડ છે. હાલ તો હલાવતો નથી. આરસાનો સ્વભાવ એવો છે કે પ્રતિબિંબ લેવું. વસ્તુની ઇચ્છા નથી કે પ્રતિબિંબ આપવું; આરસાની ઇચ્છા નથી કે લેવું. મનનો સ્વભાવ છે કે આત્માની સત્તાથી ચંચળ ગતિમાન થાય. મનનું ગતિમાન થવું તે વિશ્વ છે. ગતિ થઈ ભાસે છે વાસ્તવિક ગતિ થતી નથી. સ્વપ્નમાં ઉત્પાત થાય પણ કાંઈ થતું નથી અને કાંઈ હાલતું એ નથી. ગતિમાન દેખાતી વસ્તુજ નથી તો ગતિ શું ? મન અસત્ય છે અને મનના કાર્ય પણ અસત્ય છે અને છે તો એક ચૈતન્ય. સ્વપ્નમાં હરણ નથી, તો તેનું દોડવું શું ? વિશ્વ નથી તો ગતિ ક્યાંથી ? અભાવ નામરૂપનો કહીએ છીએ. નામરૂપમાં જે ચૈતન્ય છે તે તો સત્ત્વરૂપ છે નામરૂપ અસત્ય છે. માટીમાં ઘડો એ નામરૂપ છે. જગત્માંથી પરમાત્માની સત્તા જુદી કાઢી લઈને જગત્ બનાવી શકાય ખરું ? પછી રહ્યું શું ? “હું પણું” સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. નામરૂપ ભાડુતી ધરેણા છે. સૂર્યની સત્તાથી ચંદ્ર શીતળતા આપે છે. રાજની સત્તાથી નોકર શોભે છે. જે નહિ જાણે તે નોકરનો ઠાઠ પોતાની સત્તાનો સમજે છે. જે જાણે છે તેતો કહેશે કે એના ધણી રાજની સત્તાથી છે; એનો તો ભાડુતી છે; એ બિચારો તો જડ છે, અને જે જાણે તે એ સર્વ આડંબરને દેખતાં છતાં અસત્ય કહે છે. આત્મા મનના કાર્ય સમજે છે પણ મન તો આત્મા વડે છે અને જાતે કંગાલ છે પણ આત્માની સત્તાથી છે. અનાત્મ વસ્તુને જડ અસત્તા અસત્યતા છે. છેપણાઈપી શ્રીમંતી નામરૂપની નથી. સોનાનું છેપણું કાઢી નાંખીએ તો દાગીના નામરૂપ રહે નહિ. સત્તા સમાન છે; નામરૂપમાં ભેદ છે. તેથી સંધળું સંધન છે. નામરૂપથી છે નથી ભાસે છે. “મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः” એમ કહ્યું છે પણ મન બિચારું ક્યાં ફસાવે છે ? મન, આત્મા, દેહ કાંઈ દોષિત નથી તો પછી જન્મ મરણ છેજ ક્યાં ? ઉટાંગ-પાયા વિનાનુંજ ચાલી રહ્યું છે તેને શાસ્ત્ર પુરાણ ટેકા દે છે. ધાત્રીની કથા સમજાવવાને સો વાંસ પાણી કહી ધૂળ ઉડતી દેખાડે છે. જગત્ શાસ્ત્ર, ખંડન મંડન છતાં જગત્નું બી નથી. અક્ષરો નથી જાણતાં કે અમે કાંઈ છીએ. અક્ષરોને ચેતન જીવતાં કરે છે. નથી તેને સાચાં કરીએ છીએ; વાંચી સમજીએ છીએ. દરેકને સજીવન વિદ્યા આવડે છે. દરેક જડ વસ્તુને સજીવન કરીએ છીએ; કૌડી દાણાને સજીવન કરી એક

જગાથી બીજી જગાએ ચલાવે છે. ચિત્ર વિચિત્રતાનો ખેલ કરવો એજ મનનો સ્વભાવ. પોતાનું ખુદ કાંઈ નહિ તેથી ચાહે તે સોંગ લઈ શકે. આંતરા પડી ગયા છે તે તોડો તો અસત્ત મેદાન છે તે ખુલ્લું દેખાય. મનરૂપી પ્રથમ પડદો, તેમાં મુખ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયો, તે પાંચ સ્વરૂપ કરી એકમાં બતાવે તેથી નામરૂપ વધે છે. આત્મરૂપ મેદાનમાં “હું તું” થવું એ મનરૂપી પડદાથી થાય છે. નિદ્રામાં એક રસ છે; જાગ્રતમાં ભેદ છે.

તા. ૫-૮-૧૯૦૩.

૩૦. જ્ઞાનનો અમતકાર.

દૃશ્યં નાસ્તીતિ बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।
संपन्नं चेत्तादृत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥

પચ્ચદશી.

અર્થ — દૃશ્યજ નથી એવા બોધે કરીને મનમાંથી દૃશ્યજ ઉરાડી દેવાયું તો નિર્વાણની પરમ નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

દ્રષ્ટા પોતાને જાણતો નથી પણ પારકાને જાણે છે તેથી દ્રષ્ટાની સિદ્ધિ થાય છે નહિતો પોતે પણ દ્રશ્ય ગણાય માટે પોતે પોતાને જાણે એમ કહેવાય નહિ. જે કાળે ઘટનું જ્ઞાન થાય તે કાળે હું ઘટ જોઉં છું એમ થતું નથી. ત્યાં પણ દ્રષ્ટા અદ્રશ્ય રહ્યો દ્રષ્ટા દ્રશ્ય વડે સિદ્ધ થાય. વિરોધી સાપેક્ષકથીજ સિદ્ધ છે. જડ પોતાને પણ નહિ જાણે અને પારકાને પણ નહિ જાણે એવી વ્યાખ્યા નહિ આપીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે. દીવાને નહિ જોનારો ગ્લોબનું (Globe) અજવાળું છે એમ જાણે. પણ મનરૂપી ગ્લોબમાંથી (Globe) આત્માનો પ્રકાશ પડે છે. અશ્મામાંથી દેખે પણ અશ્મા કાંઈ જાતે જોતાં નથી. મન અંધરૂપ જ્ઞાનશૂન્ય સત્તા રહિત છે. અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં ભેદ નથી. ત્યાં ભેદ કરે તે પડદાનું નામ મન. નહિ પડદાનો પડદો અદ્ભૂત છે. દશમ પુરુષ નવને ગણનાર પોતે દશમો છે. નવને ગણનાર અને દશમો એકજ છે. જીવતો છતાં મૂએલો જણાય છે. પોતે પોતાને ગણતો નથી, જોતો નથી, જાણતો નથી.

બન્ને વચ્ચે અંતર જાણે ત્યાંસુધી અંતર છે. બાકી દશમેા હુંજ છું એમ જાણે તે વેળા કાંઈ કંથેથી આવ્યો નથી. છે તે છે; અભેદ હતો. બ્રાંતિએ ભેદ માનેલો તે મટે. હજારો કોશનું અંતર નહોતું ને ઉભું થયેલું તે અમાપ પડેલો. દશમેા પોતાને દેખાતો નહોતો. નિશ્ચય થયા પછીની સ્થિતિ અજબ છે. દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય, હુંજ છું. પડેલો ગયો કે મન નથી. જ્ઞાનનો ચમત્કાર છે. મન તો કલ્પના છે. દ્રષ્ટાની મર્યાદા ક્યાં પૂરી થાય છે ? દ્રશ્ય ક્યાં સર થાય છે ? દ્રષ્ટાદ્રશ્ય વચ્ચે કાંઈ અંતર નથી, ખંડીત નથી વિભાગ નથી, પૃથ્વીપર હદના બાણ કલ્પિત છે તેમ મનનો પડેલો કલ્પિત છે; ભેદ ઉઠાવેલો છે. સૂર્યનો તડકો, મારું માથું, એ વાસ્તવિક અને સૂર્ય તડકાથી જુદો નથી, હું માથાથી જુદો નથી દ્રષ્ટાની દ્રષ્ટિ તેજ દ્રશ્ય છે. અહં ઇદમ્ વૃત્તિ થાય તે સમજવવા મન છે. બધું લૂછવાને મેલ એકઠો કરવા કપડું રાખેલું છે. આત્માની અસંગતા સમજવવા મનને ઉભું કીધું છે. મન મનને સિદ્ધ કરે છે. એ સ્કંધારોહણ ન્યાય થયો. સિદ્ધ કરવાને યુક્તિ પ્રમાણ ન્યાય સાક્ષી જોઈએ પણ હદ કલ્પિત છે છતાં મારામારી છે કેમકે સત્ય માન્યું છે માટે ખુવારી થાય છે. નિચે સત્યપણું બેઠું છે તેથી સત્યતા આવી છે. સત્ એકજ હોય બે હોઈ શકે નહિ કાળ, દેશ, વસ્તુ, એ ત્રણ પરિચ્છેદ જેને નહિ હોય તે સત્. જેનો કંથે અભાવ નથી તે સત્. સાહુકાર એકજ, બીજાં બધા તેના કરજદાર. જે જોઈએ તે ત્યાંથી લે અને તેને વ્યાજ ભરે. સત્ત્રી ધન એકનુંજ છે; એક પરિચ્છેદમાં ત્રણ આવી જાય છે, પણ નૈયાયિક આકાર, દિશા, કાળ, એ ત્રણેને નિત્ય વિભુ (વ્યાપક) માને છે અને તે છેક એકેકથી પરિચિત્ત છે અને ત્રિવિધભેદ શૂન્ય છે તે સત્ છે. સજ્જતિય, વિજ્જતિય અને સ્વગત્ ભેદ શૂન્ય. સાંખ્ય અનેક આત્મા માને છે તેમાં દરેકને સજ્જતિય ભેદ થયો. જડ ચેતન જુદા માને તેથી વિજ્જતિય ભેદ થયો. “અહં અહં” સ્પુરણ થવું એ સ્વાગત ભેદ માટે તેવું સ્પુરણ પણ સ્વરૂપમાં થયુંજ નથી; એતો બ્રાંતિ છે. સધન પોલાણ વગરનું છે, તેમાં સ્પુરણ ક્યાં ? અગ્નીનો સ્પુલિંગ નીકળી ક્યાં ગયો ? ખાલી જગા ક્યાં દીઠી ? એતો અરંધતી ન્યાયથી સમજવવાનું છે. સ્થૂલપર લઘુ સૂક્ષ્મને પોંચાડે સાધકનું ખંડન નહિ કરવું બાધકનું કરવું.

૩૧. મનની ભાર રૂપતા.

તરવોઽપિ હિ જીવન્તિ મૃગપક્ષિણઃ ।

સ જીવતિ મનો યસ્યમનનેન ન જીવતિ ॥

મારોઽવિવેકિનઃ શાસ્ત્રં મારો જ્ઞાનં ચ રાગિણઃ ।

અશાન્તસ્ય મનો મારો મારોઽનાત્મવિદોવત્ ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:— વૃક્ષો પણ જીવે છે, મૃગપક્ષીઆદિ પણ જીવે છે પણ તેજ જીવે છે કે જેનું મન મનનથી જીવતું નથી. અવિવેકીને શાસ્ત્રભાર છે, રાગ-વાળાને જ્ઞાન ભાર છે, અશાન્તને મન ભાર છે, અનાત્મજ્ઞને શરીર ભાર છે.

મન જડ અને અસત્ય છે. ઝુમ્મરનો હીરો સૂર્યના તેજથી નાના પ્રકારના રંગો બતાવે છે પણ તે રંગો હીરામાં નથી; માત્ર હીરા દ્વારા ભાસે છે તેમ ચૈતન્યમાં જગત્ નથી અને મનમાં જગત્ નથી માત્ર ચૈતન્યના સન્નિધિમાં મનદ્વારા ભાસે છે પણ મન અને જગત્ છેજ નહિ. અજવાળુ-ન હોય, તો હીરો પથરા જેવો છે. તેમ ચૈતન્યવિના મન જડરૂપ છે. સ્વાભાવિક ચિત્ર છે તે છતાં પોતે ઇષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિથી ચિત્ત પ્રમાદથી તપાયમાન થાય છે. પોતાનાપર દુઃખ નહિ છતાં પોતાપર માનવું એ પ્રમાદ છે. શરીરપર રોગ છે તેમાં મારે શું? શરીર પણ જડ છે. પથરાપર કુહાડા મારો તો પથરાને કુહાડાનું ભાન નથી શરીરને દુઃખ નથી પણ મન દુઃખ માને છે. હવે મનનું સુક્ષ્મસ્વરૂપ છે તેથી મનને ધા પોહાંચે નહિ છતાં માને છે માટે પ્રમાદ. પોતે રડવા બેસે છે. જણાય તે છતાં નહિ જાણવું એ પ્રમાદ. ચૈતન્ય સત્તા કહાડી લઈ જૂઓ તો બધુંએ સમાન છે. સમાન જડ છે. પટને આશ્રયે તંતુ છે. ચૈતન્યને આશ્રયે નામરૂપનું સત્પણું છે. ચૈતન્ય સિવાય મનને ઉઠવાનું પણ સામર્થ્ય નથી. મન વગર જ્ઞાન ક્રિયા થાય નહિ. આત્માની સત્તાથી મન નવાખા ભોગવે છતાં આત્માનું વિસ્મરણ કરાવી પોતાનું પ્રાધાન્ય સ્થાપિત કરે છે. બાદશાહને બૂઝાવી નવાબ કારભાર કરે. એમ્પરરને (Emperor) બૂઝાવી ગવર્નર (Governor) પોતે માલિક બને પણ બીજે નવાબ

અથવા ગવર્નર (Governor) બાદશાહી સત્તાથી આવી લડાઈ કરી કાઢાડે ત્યારે વળી બાદશાહને જાણે નહિતો આત્મસત્તા તરફ દ્રષ્ટિ નહિ ને મન કરે તે થાય મનને ભાવે ભાવ અને મનને અભાવે અભાવ. આત્માને જગાડે, તો મનની પોતાની સત્તા જાય, તેથી આત્માને જગાડવો પણ ગમતો નથી. તે આવે તો બીજે દરજ્જે બેસવું પડે. દરબારમાં જો પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (Prince of Wales) આવે તો ગવર્નરને (Governor) બીજે દરજ્જે બેસવું પડે. મનને આત્મસ્વરૂપમાં જગવામાં અપ્રીતિ થાય છે કેમકે તેની હુંપણાની સત્તા નષ્ટ થાય. કલના એટલે ભાન ઊઠવું તે. પાણીમાં કીરણ પડેથી ચમકારા થાય તે પાણીની ચંચળતા નથી; સ્થિર જળ છે ચમકારા મિથ્યા છે; ચમકારાને હીરા જાણી કાઢ લેવા દોડવું નથી, આભાસ છે. આમાં ચમકારા સમ વિપમ છે. વિશેષ પ્રકાશ તે ચમકારો છે. આત્માનો સામાન્ય પ્રકાશ તો છેજ. તે ઉપર વિશેષ પ્રકાશ ભાસે છે. વૃત્તિ જ્ઞાનરૂપી ઘટ પડના ચમકારા હોય ના નહિ હોય તોપણ સામાન્ય જ્ઞાન તો બીજી રહ્યું છે. સામાન્ય ઉપર વિશેષ છે. વિશેષતાથી અન્ય સ્થળે અભાવ જેવું દેખાય પણ તે સામાન્ય ઉપર છે. સામાન્ય ધર્મ નહિ હોય તો વિશેષ ધર્મ ઊભો રહે નહિ; વિશેષ ધર્મ સામાન્યને આશ્રયે છે. વિશેષ એકમાંજ જણાય; બીજામાં જણાય તો તે વિશેષ નહિ. મનુષ્ય સામાન્ય અને પુરુષ વિશેષ તો તે પશુમાં નહિ અખંડપણામાં ભાન નથી માત્ર ઉઠે છે. અને તેની આજુબાજુ અભાવ છે. જ્યાં આજુબાજુ અભાવ હોય ત્યાંજ બાકીની જગામાં ભાન સ્વરૂપ પકડે છે અને તેથી ભાન મર્યાદિત છે. કલ્પના મનનું પરિણામ છે. તેનો ચૈતન્યથી ભાસ થવો એ કલના કહેવાય છે. જ્યાં જ્યાં ભાન ઊઠે છે ત્યાં ત્યાં આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે કેમકે તે આત્માનો ચમકારો છે. પાટી જોયા વગર તેપર ચિત્રલો ઘોડો જોવાતો નથી તે છતાં પાટી જોઈ એમ કહેતો નથી. પૂછીએ કે શું જોયું તો કહશે કે ઘોડો જોયો. ઘોડો તો છે નહિ; છે તો પાટી; કારી બાજુ ફેરવી બતાવે તો તૂરત કહે કે પાટી છે. તો શું ઘોડો પાટીપર ચિત્રો તેથી ઘોડા વાળી બાજુનું પાટીપણું મટી ગયું? એ મૂળ્ય જોય છે તેને નથી જોતો એમ કહે છે અને નથી જોતો તેને જોઈછું એમ કહે છે કેમકે તેની નજર પાટીપર છતાં દ્રષ્ટિ પાટીપર નથી. દ્રષ્ટિ બાહ્ય ચિત્રપર છે કે જે રંગ માત્ર છે અને પાટીને

આધાર છે, વાસ્તવિક છે નહિ. આનું નામ જ્ઞાતિ છે કેમકે વસ્તુને જાણીને જુદું કહે છે. બહાર જે કંઈ મનાય છે તે અંદર જ્ઞાનમાં ચમકારા થાય છે; તેજ જ્ઞાનમાં ભાસે છે. જે છે તે બધું જ્ઞાનરૂપી આરસામાંજ છે. જાણવું એજ પરમાત્માસ્વરૂપ છે. તે ક્યાં છૂપે ? છુપાવવાની જગા ક્યાં છે ? ઢાંકણ ક્યાંથી લાવવું ? આકાશને સાથી ઢાંકવું ? માટે જ્ઞાનરૂપી આરસોજ છે. આરસા સિવાય દેખાય છે, તે કાંઈજ નથી. તે જ્ઞાનરૂપી દર્શન આપણું આત્મસ્વરૂપ છે, તે છતાં જગતમાં વહો જાય તે પ્રમાદ છે. દ્રશ્ય, ચિત્ કલનાનું નિમિત્ત થાય છે. જ્ઞાનમાં જે નહિ ભાસે તેને જ્ઞાન ગ્રહણ કરે નહિ. સ્વપ્નમાં બહારના પદાર્થ નથી પણ જાગૃતના સંસ્કાર હોવાથી પરંપરાએ બહારના પદાર્થ છે અને એવા અનુભવમાંજ બ્રહ્મપણું છે તેથી બ્રહ્મ સનાતન છે. હું બ્રહ્મ છું એ કલ્પના દ્રશ્યની કલ્પનાને લીધે કરવી પડી છે. જાગૃતમાં દેખાય છે, તે દ્રશ્ય છે. આંખ મીચીને ચિત્તથી જણાય છે તે ચૈત્ય છે અને તે વેળા અંદરના સંસ્કાર ભાસે છે. ઇશ્વરને તમે અનુભવથી હોમો કર્યો છે. તમે મર્યાદિત છો તો આજ્ઞાજ્ઞા વિસ્તાર છે તે ઇશ્વર છે. ખિંદુપર નજર છે ત્યાં સુધી “કોનસેન્ટ્રિક સર્કલ્સ” (concentric Circles) છેજ. તમે નાના છો તો ઇશ્વર કોઈ મોટો છેજ. તમે અદ્વય છો તો ઇશ્વર કોઈ સર્વજ છેજ. તમે અદ્વય શક્તિવાળા છો તો તમારાથી વધારે શક્તિવાળો જે સર્વ શક્તિમાન છે તે ઇશ્વર છેજ. માટે જીવ છે ત્યાં ઇશ્વર છેજ. તેથી જીવ ઇશ્વરનો અભાવ કરી બ્રહ્મ જાણે. કલ્પના રહે ત્યાંથી બ્રહ્મ કેમ જણાય ? ચિત્કળાની ખૂબી એવી છે કે શેષ નાગ કે સરસ્વતિ પણ વર્ણન કરી શકે નહિ. ભાવના વધારી વધે છે. તમારો અભાવ માનો તેટલી ભાવરૂપતા બહાર ઇશ્વર વિષે છે. જીવ અને ઇશ્વર એક બીજના “કોમ્પ્લીમેન્ટરી” (complimentary) છે અને બન્ને બ્રહ્મ ઉપર હોવાથી બન્ને સર્વાંગો “એકસ” (X) થવો જોઈએ. જીવ “ઝીરો” (Zero) હોય, તો ઇશ્વર “એકસ” (X) છે. જીવ “એકસ” (X) થાય તો ઇશ્વર “ઝીરો” (Zero) થાય અને જીવ તથા ઇશ્વર બન્ને “એકસ” (X) જાણીએ તો સર્વાંગો “એકસ” (X)જ રહે અને બે “ઝીરો” (Zero) છતાં “ઝીરો” (Zero) x “ઝીરો” (Zero) “એકસ” (X) થાય. પણ “ઝીરો” (Zero) થાય નહિ એવો સર્વાંગો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. દ્રશ્ય બહારના પદાર્થ છે; ચૈત્ય સંસ્કારના છે. માટે નથી ચિત્ત, નથી

દ્રશ્ય કે નથી ચિત્કળા. મનના ભેદે સ્વરૂપમાં ભેદ ભાસે છે. નિદ્રામાં જગતનો અભાવ છે; દેહનો તથા ઈન્દ્રિયનો અભાવ છે; પ્રાણ છે પણ સ્વદ્રષ્ટિમાં નિદ્રા સમયે પ્રાણનો પણ અભાવ છે; મનનો અભાવ છે; એ સર્વ અભાવને અંતે જે સત્ વસ્તુ છે, હતી અને રહેશે તેજ બહુરૂપીને બધા જોયા કરે છે. સત્માં સધળું ભાસે છે; એ જગેથી ખાત્રી થાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ઉઠ્યાં છે. ભાસ વર્તમાનકાળમાં બધું ખરું ભાસે પણ છે નહિ. જેમ સ્વપ્નમાં છે તેમ જાગ્રતના જગતમાં જાણવું. ઊલટું માનવાથી શો લાભ છે ? સ્વપ્નનું તો બધું ખરું જાગ્રતમાં સ્મરણ થાય છે ત્યારે સ્વપ્નમાં જાગ્રતનું સ્મરણ કેમ નથી થતું ? કાંઈને કદિ થાય પણ છે. તે સ્વપ્નમાં પકડી કહાડે છે, કે આતો સ્વપ્ન છે, અને હુંતો જાગ્રતમાં રહેવા વાળો જીવ છું. પરંતુ સ્વપ્નમાં મનનો અભાવ હોવાથી મન હાજર થાય નહિ ત્યાંસુધી તો જાગ્રતનું સ્મરણ અસંભવિત છે. તેથી ઉપર પ્રમાણે આ સ્વપ્ન છે એમ પકડી કહાડનાર તરત જાગી ઊઠે છે અને તે વેળા તે સ્વપ્નની સ્થિતિ કહેવાય નહિ.

તા. ૭-૮-૧૯૦૩.

૩૨. ચિન્નગર.

પુરમેકાદશદ્વારમજસ્યાવક્ર ચેતસઃ ।

અનુષ્ઠાય ન શોચતિ વિમુક્તઃ વિમુચ્યતે ॥

કઠોપનિષત્.

અર્થ :—એકાદશ દ્વારવાળું (મસ્તકમાંના સાત દ્વાર, અધોભાગનાં બેદ્વાર, નાભિ, અને બ્રહ્મરંધ્ર એ અગ્નીઆર) અવક્ર ચેતસ્ જે અજ તેનું પુર છે, એને જાણીને શોચ પામતો નથી, વિમુક્ત સતે વિમુક્ત (જીવન્મુક્ત હોધ વિદેહમુક્ત) થાય છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ વિષયાકાર થાય તેથી ભાન—કલ્પના થાય છે. ચિન્નગરદર્પણમાં રૂપાદિ વિષયો જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપીબારી દ્વારા ચિત્રીત થાય છે તે દ્રશ્ય કહેવાય છે. અંતર સંસ્કારથી પડે છે તે ચેત્ય કહેવાય છે. દ્રશ્યની અંદર પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ રહેલું છે. પુત્રને જોઈને પિતાની કલ્પના

થાય છે. અહતત્વ અખંડ છે તેમાં મન ભાસે છે તે બ્રાંતિ છે. જાણવા-
પણાથી બહાર બીજું કંઈ નથી; જાણવું એ આપણાથી ભિન્ન નથી; એજ
અહ સનાતન છે. સ્ફુરણમાં પણ વ્યાપકપણું છે. સ્ફુરણ ભાસે છે તે
સ્ફુરણ નથી. દ્રશ્ય પોતાની સામુ છે એમ ચૈતન્યભાવના ઉઠાવે છે એ
તેની કલના છે. આપણે પોતાને જાણીએ છીએ છતાં આરસામાં આપણું
મુખ જોઈ પોતાની ખાત્રી કરીએ છીએ. ચેતનની દ્રશ્ય સામે નહિ હતું.
ભિન્ન કરી દ્રશ્ય દેખાડી અભેદનો નિશ્ચય કર્યો અને આરસામાનું મુખ છેજ
નહિ. દેખાય છે તે મારા મુખને દેખાડે છે; છે તે મારું મુખજ અને
દેખાય છે તે તે પ્રતિબિંબ. વાસ્તવિક નથીજ. ચેતન દ્રશ્ય સન્મુખ નહિ
હોય તે કલના થાય નહિ. આરસો ભૂતી જવાય અને વસ્તુ ખરી મનાય
એજ બ્રાંતિ. સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે અને દ્રશ્યપર દ્રષ્ટિ પડી રહે છે.
ચક્ષુ આરસાની ચક્ષુને ચાંચ મારવા જાય છે. શ્વાનદ્રષ્ટિ, બાળક દ્રષ્ટિ
અને વળી મનુષ્યદ્રષ્ટિ એમ ત્રણ છે. રાગદ્વેષ એ શ્વાન દ્રષ્ટિ છે. કૂતરો
આરસામાં બીજો કૂતરો જોઈ ભસે છે એ ભેદદ્રષ્ટિ શ્વાન દ્રષ્ટિ છે. દેહ-
ભિમાનીની શ્વાનદ્રષ્ટિ છે. મુમુક્ષુની બાળકદ્રષ્ટિ છે. અનુભવ બહાર
બીજી વસ્તુ નથી. ભિન્ન ભાસે પણ છે સ્વરૂપ એ મનુષ્યદ્રષ્ટિ છે.
બાળકને આરસામાં પોતાના જેવું જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે. સમજવું
નથી કે પોતે છે કે પોતા જેવોજ બીજો છે અને મનુષ્યદ્રષ્ટિ તત્વજ્ઞાનીની
છે. તે જાણે છે કે પોતાનું સ્વરૂપ આરસામાં જણાય છે બીજું કંઈ
છેજ નહીં. આરસાના ધર્મનું વિસ્મરણ તથા પોતાના સ્વરૂપનો ભૂલાવો
થવાથી, જીવ પોતે પરિચિત થાય છે. અતિ સૂક્ષ્મ હોય, તે ધીમે ધીમે
સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય માટીનું મૃદુપણું મટી ઠોકાયાથી ગતિ મળવાથી
કઠીનતાને પ્રાપ્ત થાય છે કેમકે પરમાણુ સમીપ આવે છે. તપ એ કલ-
નાનું ચિંતન છે અને તેથી જડરૂપ ખડું થાય છે. તપસ્વીઓ તપથી-
સંકલ્પથી ચાહેતે કરતા હતાં. એ સૃષ્ટિ પણ સંકલ્પમય થયેલી છે. સઘળું
પરંપરાએ માટીનું છે. કાગળ, લાકડું, શરોર એનો ઇતિહાસ જોતાં
માટી છે. કુંભારને ત્યાંના માટીના પૂતળાં આપણે છીએ. આકાર જોઈને
રાજ અને ચંડાળની કલ્પના છે. માટીનું આદીકારણ જળ, તેનું તેજ,
તેનું વાયુ, તેનું આકાશ, અને તેનું મહત્તત્ત્વ અહંકાર. અહંબિંદુની આસ-
પાસ શૂન્યતા, આકાશ, અંહ થાય છે તે માયા અથવા અવિદ્યાથી છે. સ્થૂલ

છવાં જગત્ સ્થૂલ નથી. નિત્યકર્મમાં પણ જગત્ સંકલ્પમય છે. મનુષ્ય
 સૃષ્ટિ કૃતિથી ઊભી કરેલી છે. ઘર બાંધ્યું તેમાં માટી ઇશ્વરે કરી પણ
 ગતિસ્વરૂપે દેખાતો ઘડો મનુષ્યે કર્યો. કુંભાર માટીના ઘાટ કરે છે
 પણ તે ગતિનું પરિણામ છે. ક્રિયા માત્રમાં ગતિ છે; ગતિનું બીજું નામ
 વેગ છે. ગતિનું સ્વરૂપ નથી; કાર્યથી જણાય છે. અનેક તરેહની ગતિઓ
 ભેળી થઈ આકાર બતાવે છે. ગતિ નિરાકાર છતાં મટોડી હતી તે ઘડો
 થયો; નેત્રનો વિષય થયો. પણ શબ્દ વિષય માટે શું હતું ? સારંગી
 જુઓ. શબ્દ ક્યાંથી નીકળે છે ? સ્નાયુમાંથી નીકળેલો પ્રાણ ગતિ
 નિમિત્તે બહાર પડે છે અને પાછો તે ગતિમાં લય પામે છે. બી યંત્ર
 માત્ર છે. રસ એક આકાર જુદા બી તો તેજ છે તેમાંથી પરમાણુ પણ
 ઓછું થતું નથી અથવા તો વૃક્ષમાં જતું નથી. બી તો પડ્યું પડ્યું
 ફૂલે છે અથવા મરી જાય છે. દરેક શરીર પણ યંત્ર છે; સર્વ વસ્તુને
 પોતાના સ્વરૂપ આકાર બતાવે છે. રૂધીર, ચામડી, નખ, માંસ, હાડ-
 સીના કાળાં, અને ગોરાના ગોરાં. એ સ્વાભાવિક જે યંત્રમાં પડે તે
 યંત્રરૂપ થાય. પશુ પક્ષીના ભાત ભાતના રંગો કેવાં વિચિત્ર છે ? તેજરૂપે
 તેનું બાંધેલું અન્ન થઈ બેસે છે. પુષ્પાદિકનું પણ તેમજ છે. એ યંત્રો
 કરનાર મહા ચતુર હોવો જોઈએ. તે જડ, શૂન્ય કે અભાવરૂપ કેમ હોય ?
 બધાં યંત્રો બીજરૂપ છે. ગતિ ઉપર અંકુર એ પદાર્થ છે. અખંડ ગતિ
 અર્થાકાર થાય તો તે પદાર્થ. ગતિ તો ચાલૂજ છે. તેજ ગતિ પ્રગટ કરે
 છે-લય કરે છે; ફળ ફૂલ થઈ લય થાય છે. ઇચ્છા એ જ્ઞાનનું સ્ફુરણ છે.
 નથી તે છે જેવું દેખાય છે. સ્થિર રહેતું નહિ એ ગતિ. કાલાબાની દીવા-
 દાંડીની ગતિ ફરતી છે. ગતિ અટકી તો ચિત્રવિચિત્રતા મટે. ગતિ એ
 જ્ઞાનનું સ્ફુરણ છે. સ્ફુરણ, કલ્પના બળવાન હોય તો તરત થાય. સ્વ-
 પ્નમાં તરત બધું તૈયાર. આરસામાં મુખ એકદમ તૈયાર. ગતિથી ક્રમે
 થાય તે દ્રઢ સંકલ્પ તુરત કરી શકે. વ્યર્થ સંકલ્પ મનને નબળું કરે છે
 માટે નિરોધ બળરૂપ છે. હું સિદ્ધ કરીશજ, એવો દ્રઢ સંકલ્પ જોઈએ.
 પોતાની દુર્બળતા થવી નહિ જોઈએ. માંડે ધાર્યું કાંઈ થાય છે ? અલ્યા
 બધું તાંડે ધાર્યુંજ થાય છે તો ? જેટલું તારાથી થાય છે તેટલું તાંડે
 ધાર્યું નહોતું ? આરામ થાય તોપણ રોગ દ્રષ્ટિથી કાંઈ જગે રોગ જેવું
 બાસે છે. માટે મનને દુર્બળ શું કામ કરો છો ? સિંહે પોતાને બકરા

માની લીધા છે. પંચદશી જુઓ. કાષ્ટ કહેશે તું નિરાગી છે, તું સિંહ છે તો કહેશે કે નારે ભાઈ હુંતો જીવડું. જૂખ લાગે એવી દવા માગે પણ ખાતો હોય બમણું કેમકે પોતે કટકે કટકે ખાય છે તેનું પોતાને ભાન નથી. તેમજ સર્વ સામર્થ્ય છતાં દુર્બળતા છે. નથી તેને સત્ય પ્રતિપાદન કરે છે તે સત્શાસ્ત્ર નહિ. માટે અદ્વૈતના જે સત્શાસ્ત્ર છે તેનો વિચાર કરી વૈરાગ્ય કરવો કે વિષયોને આધીન હું છું કે વિષયો મારે આધીન છે ? ઘી તપેલીને આધારે કે તપેલી ઘીને આધારે ? દૂબળો બળદ ગાજરની લાલચે આગળ ચાલ્યો જાય છે પણ જાણતો નથી કે મારાપર બેઠેલો છે તેણે આ વાંસથી ગાજર માંધી રાખેલું છે. જીવો વિષયરૂપી ગાજર પાછળ લલચાઈને દોડે છે. બધું એક કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. આદિ પુરુષથી એકના એકવીશ સો થયા છે અને પછી મૂળ પુરુષને કે માંહે માંહે કાષ્ટને ઓળખે નહિ, ને લઢેવઢે. કાર્ય ક્ષણભંગુર છે. પેન્નો બળદ પ્રાણ જતાં પણ દોડ્યો જાય છે; ઉભો રહે તો ડાહ્યો. હું પણ ખાલી લાલચમાં ભસું છું-ભટકું છું-સુખ ટકતું નથી-હું કાણ છું ? અંતર્મુખ વૃત્તિ કરવી જોઈએ અને તે ઇન્દ્રિય નિગ્રહ વગર બને નહિ. માટે જાણવાપણું એજ તત્ત્વ છે.

તા. ૮-૯-૧૯૦૩.

૩૩. મનરૂપી દર્પણ.

મનસો નિગ્રહાયત્તમભયં સર્વયોગિનામ્ ।

દુઃસ્વક્ષયઃ પ્રબોધઃપ્રાપ્ત્યક્ષયા શાન્તિરેવ ચ ॥

શ્રીગૌડપાદાચાર્યાઃ.

અર્થઃ—યોગિમાત્રને અલય પ્રાપ્તિ થવી, તે મનના નિગ્રહ ઉપર આધાર રાખે છે; તેમજ દુઃખક્ષય, પ્રબોધ, અક્ષય શાન્તિ, તે પણ તે ઉપરજ આધાર રાખે છે.

આરસાનું પ્રતિબિંબ આરસાથી જુદું ભાસે છે પણ પ્રતિબિંબ આરસાની સપાટી ઉપર હોય છે. આરસામાં માત્ર ચક્ષુનો વિષય ભાસે છે પણ મનરૂપી દર્પણમાં તો ચક્ષુ આદિ બધી ઇન્દ્રિયોના વિષય ભાસે છે.

રૂપ, રાગ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, બાસે છે. ત્વચાનો વિષય સ્પર્શ સૂક્ષ્મને બદલે સ્થુલ થઈ કઠણ જડ બાસે છે. મનદર્પણની રીત એવી છે કે જે બાસે તેટલુંજ તેનું સ્વરૂપ. મન પોતે તેના જેવડું બને છે. કાગળ કાતરી કરેલું કુંડું ખરા કુંડા જેવું દેખાય છે તેમ પ્રતિબિંબ મનને ઢાંકી દે છે. મનને ચોકડું અથવા મર્યાદા નથી. પ્રતિબિંબ સત્ય અને આરસો કાંઈ નહિ એ બ્રાંતિ છે. કાચનો ઓરડો તે ક્ષણિક બ્રાંતિ છે અને આ નિરંતર બ્રાંતિ છે. મનને વિષે અનુભવનું પ્રગટ થવું એ પ્રતિબિંબ પડે છે. અનુભવ સ્વરૂપમાં શું અનુભવ નહિ હોય ? જળનું સ્વરૂપ દ્રવતા છે, અગ્નિનું સ્વરૂપ ઉષ્ણતા. પરમાત્મા અનુભવ સ્વરૂપ છે. પાણીમાં પરપોટો થાય છે, તેમ અનુભવમાં લહેરો થાય છે તે અંદર-થીજ થાય છે; શૂન્ય પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ અનુભવે છે. પોતાનાં પ્રકાશથી પોતાને પ્રકાશે છે. જે નેત્ર આરસાને પ્રકાશે છે તે તેના પ્રતિબિંબને પ્રકાશે છે. આંખ આરસાને સિદ્ધ કરે છે. પોતે મનરૂપી આરસાને તથા પ્રતિબિંબને સિદ્ધ કરે છે. પ્રતિબિંબને સત્ય માની એસવું નહિ, કેમકે બધી ઈંદ્રિયોનો ભ્રમ છે. આરસામાં તો ચક્ષુભ્રમ છે પણ મન દર્પણમાં પાંચે ઈંદ્રિયો સાક્ષી છે માટે તે સત્ય જણાય છે. પાંચ ઠગારા મળેલાં છે. પાંચ ઈંદ્રિયની પેલી તરફનું અસત્ય મનાય એ બ્રાંતિ છે. માંકડ કરડે છતાં અનુભવ નહિ તો કરડ્યો નહિ ગણાય અને કોઈ મારતું નહિ હોય, પણ અનુભવમાં આવે તો અમથો અમથો ખૂમ પાડે. માટે પોતાના સ્વરૂપ તરફ ઉંઘેલું મન જગતું જોઈએ. સ્વરૂપને મારામાં બાસે છે એમ ખબર નથી છતાં અંધ પરંપરા ચાત્રી છે. અંધેકી ટાળી દો દાતાર ભૂત કાણે જોયું તોફ સાંભળ્યું છે જોયું નથી. તેમ જગત્ છે સ્વર્ગ પાતાળ છે એમ આંધળાએ કહ્યું તે બધાએ વિચાર કર્યા વગર 'કબૂલ રાખેલું' છે. ક્યાં છે તો કે કાણ જાણે ? અનુભવમાં મિથ્યા પૂતળાં સાથે આપણું મિથ્યા પૂતળું છે. પોતાને ટાળીને કાંઈ થતું નથી. પોતાને ટાળીને જગત્ દેખાય નહિ. પોતેજ પરિચિન્ન છતાં જગત્ સહિત એક રમકડું છે. પોતે એકલા તોપણ આજીવજીવ કાંઈ જોઈએ. મનને પૂતળામાંથી કહાડી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનાર સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. કોઈ કોઈ રડતું એવું રમકડું હોય તે જોઈને પણ આનન્દ થાય. દેહ તથા સમુદાય ગિઠે છે અને ભય થાય છે. રૂપ પણ બદલાઈ જાય છે. માટે ખોટાં છે સમુદાય, તેવાં સફ બાસે છે

તે પણ ખોટાં છે. અનુભવપ્રકાશમાં રાજની ચાર અવસ્થા કહી છે. કચ્ચે-
 રીની ને અંતઃપુરની રાજની અવસ્થા જુદી છે. તેમ મનુષ્યો મિત્રોમાં
 મજાક મરકરીમાં બેસે છે, વડિલની સ્થિતિમાં ગંભીરતા ધારણ કરે છે.
 એકરૂપ હોય તો બદલાવું ન જોઈએ ચોર બીજાંઓની સાચી કદપનાથી
 પોતે પોતામાં ચોરપણું માની લે છે બાકી અનુભવનું સ્વરૂપ શું ? એતો
 રૂપ રહિત છે પણ અનુભવમાં રૂપ છે. પોતે નિઃસંગ નિર્વિકાર હોઈ
 જગત્સુરૂપ ભાસે છે અને નથી. આપણી પ્રકાશપર દ્રષ્ટિ નથી તે થવી
 જોઈએ. પૂતળાં ખરાં માનીએ છીએ અને પ્રકાશ સાથે વસ્તુ છતાં પ્રકાશ-
 પર દ્રષ્ટિ નથી પરંતુ અસ્તિત્વ, ભાતિત્વ પ્રકાશ વડે છે. અનુભવથી
 પોતે જુદો નથી; અનુભવ ખરડાતો નથી; અનુભવ સુખી થઈ જતો
 નથી. પ્રકાશ તરફ આંધળા શામાટે થવું ? દ્રશ્ય જોઈએ તેનો અનુભવ
 કરવા છતાં અનુભવ શું તે જાણીએ નહિ ? “અનુભવીએ એકલા આનન્દમાં
 રહેવું જોઈએ પરબ્રહ્મ બીજું કંઈ ન કહેવું રે.” “યાનિશા સર્વ ભૂતાનામ્
 તસ્યામ્ જાગર્તિસંયમી.” સંયમીએ તો સંસાર સ્વપ્નમાં જગૃતી રાખી
 વર્તવું જોઈએ. ધર કયું તે ગમે ત્યાંથી આવ્યા હોય તોપણ પરદેશને પોતાનો
 દેશ સમજી ધર પ્રમાણે વર્તે છે. પણ જોઈએ ધરનો—સ્વદેશનો નિશ્ચય કયો
 નથી, ધર કયું નથી તેને જગત્નીજ કદપના ઊઠે છે. દક્ષણી લોક ગુજ-
 રાતમાં આવે છે તો ગુજરાતના વતની જેવાં થઈ જાય છે અને પોતાના
 વતનને ભૂલી જાય છે તેમ વતનપર દ્રષ્ટિ પણ રાખતાં નથી. તેમ સ્વરૂ-
 પમાં બરાબર પોંચેલા નથી તે ફરી ફરીને પાછાં જગત્માં આવી ફસાય
 છે અને સ્વરૂપને-સ્વદેશને વિસારી મેલે છે, જ્યાં બધા નિશો કરી બેઠાં
 હોય ત્યાં ડાહ્યો મૂરખ ગણાય છે. મદોન્મત્તને પણ સત્સાચનું શ્રવણ
 ઠેકાણું લાવે છે—પરોક્ષ બોધ થાય છે. વિષયોમાં આકર્ષણ થતું નથી.
 થાય તો જાગે નહિ. પણ કેટલાકને જ્ઞાન રચતું નથી, ભક્તિમાર્ગવાળા
 કેટલાક જ્ઞાનના દ્વેષી હોય છે. કહેશે કે ભગવદ્ગીતા આપણાં ધરમાં નહિ
 જોઈએ કેમકે આપણું જગત કાયમ રહેવું જોઈએ અને ગીતાતો “ભવ-
 દ્વેષિણી” છે. પણ તેવા લોકોમાં એક ખામી રહી જાય છે. તેમનું મન
 ઠાકોરજીની સેવામાં લાગી જાય છે તો તે પણ પછી તેને એક ઇચ્છા લાલચ
 થઈ મન ગુંથાવાની જગા થઈ પડે છે. માટે શમ દમ પ્રથમ સાધન છે
 વૈરાગ્યથી માણસ વિષય બળાટકારે લે છે. સનતકુમારે જવાબ દીધો કે:

આહાર તો મળે છે, પણ મળ મૂત્રની પીડા પણ દૂર થાય તો ડીક. વૈરાગ્યવાન તો ઉંટસ્વરૂપે, સંતોષ માર્ગ પર જઈ ચઢે છે કે જેને પાણીની પણ ગરજ રહેતી નથી. વિષયવાળા ચિત્તને શ્રવણ ઉપલક્ષ રહે છે-અંદર ચોંટતું નથી. તું બધાને સિદ્ધ કરે છે અને જગાડે છે તો તું તારી કલનાને જગાડ. પ્રાણી માત્રમાં જેને વિષે જાણવાપણું છે તેને જ્ઞાન છે. ફૂલનું નામ તેને આવડે નહિ તોપણ ફૂલ છે એમ તે જાણે છે તેથી જગાડવાનું સામર્થ્ય છે. દીવો પોતાને પ્રકાશે એમાં તેને શ્રમ નથી; પોતાની પાસેતો અજવાળું છેજ. ઊંધે રસ્તે જે હઠ યોગ કરે તે બમતો રહેશે. માર તિરસ્કાર સહિત પતંગીઆ દીવામાં મોહિત થઈ પ્રાણુ જાય ત્યાંલગી પાપ નહિ ગણતાં પાંખ બળે તોપણ અંપલાય છે. એવી મોહની પ્રબળતા છોડવાનું કોઈને મન થતું નથી અને ઊંધમાં જીંદગી પૂરી કરે છે અને જડને જોયાં કરે છે. કોઈ વસ્તુ એવી નથી, કે જે સંકળપથી બિન્ન હોય. કલ્પનાજ સ્વરૂપ છે. કલના જડને દેખાડે છે તે જડરૂપ નથી. પાપાણુની મૂર્તિ નાચે નહિ તેમ કલના જડરૂપ દેહ સાથે એકરૂપ થઈ પોતાને જડ જીવરૂપ માને તેથી સામર્થ્ય દેખાડી શકે નહિ. મૂર્તિમાં ચિત્રેલો ચંદ્ર શી રીતે ઠંડક આપે અથવા ઔષધરૂપ થાય ?

તા. ૯-૯-૧૯૦૩.

૩૪. ચિત્સામાન્ય.

यदा सकृक्षीयते चित्तमभावात्यन्त भावनात् ।

चित्सામાન્યસ્વરૂપસ્ય સત્તાસામાન્યતા તદા ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—અભાવની અત્યન્ત ભાવનાથી જ્યારે ચિત્ત પૂર્ણ રીતે ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારેજ ચિત્સામાન્યસ્વરૂપની સત્તાસામાન્યતા જાણવી.

કલના જડ છે સૂર્યના કીરણો સુરંગમાં જાય નહિ તો આરસા મૂકીને પ્રતિબિંબ મોકલે છે તે સૂર્યના કીરણો ગણાતાં નથી છતાં તે પ્રકાશ પણ સૂર્યનો જ છે. જેવી રીતે કાચમાં બાકુલી પ્રકાશકશક્તિ છે તેમ હાલકશક્તિ પણ થાય છે કાચ તળે મૂકેલું રૂ સૂર્યના કીરણથી

બાળી શકાય છે. કલ્પના મનનું સ્વરૂપ છે; ચૈતન્યની ઓળખાણ કરાવે છે. આરસો મુખને ઓળખાવે છે; આરસો મુખને જાણતો નથી, પ્રકાશતો પણ નથી, તેમ કલના જ્ઞાનના આકાર ભાસવે છે. કલના મનની વૃત્તિ છે તે વિકાસે છે. સૂર્યથી કમળ વિકાસે તેમ ચૈતન્યથી કલના ખીલે છે. મન પોતાની મેળે કાંઈ કરી શકતું નથી. ચિતરેલો રાજા લડી શકતો નથી. હું શરીરથી જુદો છું. શરીર હાડ ચામડા વગેરેનું બનેલું છે. હું હાડ ચર્મ નથી અને આ શરીર કાંઈ પહેલું શરીર નથી. પૂર્વે પણ શરીર હતાં. શરીરમાં ચૈતન્યતા પોતાની નથી; શરીરમાં ગતિ કે જ્ઞાન નથી. હુંતો ચૈતન્ય છું ઈન્દ્રિયોથી હું જુદો છું. ઈન્દ્રિયો શક્તિરૂપ છે. પ્રાણ હું નથી; પ્રાણમાં ક્રિયાશક્તિ છે પણ જ્ઞાન નથી. ગતિ, ક્રિયા અને જ્ઞાન, એ ત્રણે ધ્યાનમાં રાખવાના છે. જે પોતાને અને પારકાને ન જાણે તે જડ કહેવાય પ્રાણ જડ છે. ઊંઘમાં માણસ ધોરતો હોય તે વખત તેને પ્રાણ છે છતાં પાસે કોણ શું કરે છે તેની તેને ખબર નથી. મનમાં જ્ઞાન, ક્રિયા, ઈચ્છા, ગતિ છે અને તેથી મન ચૈતન્ય છે અને તે હું છું એમ ભૂલી જવાય છે. મન નથી ત્યાં જાણવાપણું નથી. મનમાં હુંપણું છે. મન સિવાયના બીજા બધા સંઘાતથી હું જુદો છું એમ સમજીને પણ સંસારનો બોળો ઉતરે છે કેમકે તે અડધી મંજલ પોંચ્યા એમ ગણી શકાય. પિતામાતાદિ શરીરના સંબંધી છે; મનને તો તે કે આપણે કાંઈપણ જાણતાં નથી. માંડે કાંઈ નથી. શરીરમાં છે ત્યાંલગી મારાં છે. ઘરમાં છું ત્યાંસુધી ઘરના બારી દાદર વગેરે છે. બહાર ગયા કે પછી તે સાથે આવતાં નથી. તેમજ હું જીવ છું એ વાત સમજવી કેમકે જીવ સાથે કાંઈ આવતું જતું નથી પણ એ માનવું પણ ખુણે રહે છે; ખરેખર એમ માને તો નિર્ભયતા થાય છે કેમકે કાંઈથી ડરવાની જરૂર રહેતી નથી. મનપર કાંઈની સત્તા નથી. રાજા શરીરને બાંધશે મનને બાંધી શકશે નહિ. કર્તા-ભોક્તાપણું સ્વર્ગ નરકનું બંધન જીવને છે. જીવને શરીરનું બંધન એજ બંધન છે. શરીર વગર સ્વતંત્ર છું. દેવતા કે ઇશ્વર મનપર શું કરી શકે ? મન કહેશે કે ઇશ્વર નથી તો ઇશ્વર આવીને મનાવતો નથી કે ના હું છું. નિંદા કરે તોપણ મનને તે કાંઈ કરી શકતો નથી. જે સળ કરે તો તે શરીરને કરે છે. જગન્નાથજીના હાંડામાં સધળા જાતી ભેદ ગણ્યા વગર જમે છે અને જે નહિ જમે તેના ઉપર તે દેવ કાપે છે. એક

બ્રાહ્મણ ન જમ્યો ને ચાલ્યો ગયો, અને થોડે ચાલ્યો એટલે આંધળો થઈ ગયો.
 સૌ કહેવા લાગ્યા કે જુઓ પરચો-પ્રત્યક્ષ પારખું. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે: “ નેત્ર
 લીયા ઉસ્મે અમેરા કયા ગયા ? તુમારા દેવ અમારા મનકું કુછ કર શકતે
 નહિ.” સુખદુઃખ માનવું મનનું કારણ છે. જે મનથી માને તેના પર તો
 વેર વાળ્યું ગણાય પણ જે મનથી દુઃખ ગણતો નથી તેના પર વેર વાળવાનો
 ઉપાય છેજ નહિ. માટે પોતે પોતાથી બંધાએલા કર્મથી છૂટવું. હું મનથી
 પર છું; મનની સ્થિતિને હું જાણું છું; જ્ઞેયથી જ્ઞાતા જુદો છે. મારું મન
 એમ કહીએ છીએ તો તે કેવું ? હું માલીક છું તો મન જુદું છે. ગતિ,
 ઇચ્છા, કર્મ, ફળ, સુખ, દુઃખ, મનનું કર્તવ્ય છે મારું નથી. મનથી જુદો
 હું સાક્ષી છું. મનમાં જ્ઞાનનો આભાસ આવે છે તે આત્મસ્વરૂપ છે
 બારી પ્રકાશરૂપ નથી. પણ બારીએ અજવાળું કર્યું તે સૂર્યનું છે. તેમ
 મનમાં જ્ઞાન ઊઠે છે તે મનનું નથી પણ આત્માનું છે. મનના ગ્લોબ
 (Globe) થી શરીર પ્રકાશે છે. યંત્રના ચક્કરોનું મુખ્ય ચક્ર મન છે ને
 એનને તેને ગતિ આપે છે. એનજીન (Engine) ચક્ર તે મન. તે જ્ઞેય
 તો ખમર પડે કે તેના વેગે બધું આકું અણું નિયમસર ચાલે છે પણ તે
 પોતે પણ જડ જેવું જડ છે તેને પોતાને વરાળ ચલાવે છે. તેમ મન વડે
 વિશ્વ ચાલે છે; મન એ આત્માનો પસારો છે—પ્રલાવો છે. શરીરના ભાન
 વિના વિશ્વની સ્થિતિ નથી કેમકે મન પોતાને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.
 પોતે પોતાની મેળે કાંઈ કરવાને સમર્થ નથી. મનને ભૂલે તો મનનો લય
 થાય પછી પોતાનું સ્વરૂપજ છે. અસમર્થનો ડર કેવો ? છે તોપણ ઠીક.
 અત્યંતાભાવ નહિ થાય તો ભૂલે રહ્યું મનનો ખેલ છે. મનો માત્ર
 इदं सर्वम्. મન વિશ્વને દેખાડે છે તે દેહ વગર દેખાડે નહિ. આપણે
 જડ બનીએ તો જડ દેખાય. મૃત્યુ થયા પછી મન રહેશે નહિ એ કેમ
 જાણીએ ? યજ્ઞ કરે સ્વર્ગ મળશે એની શી ખાત્રી ? કેવળ માનવાનું છે
 કે બ્રીજું કાંઈ ? કેાઈનો કાગળ આવતો નથી પણ ગુરુશાસ્ત્રપર વિશ્વાસ
 કરવાનો છે અથવા બુદ્ધિથી વિચારો. મન કાંઈ વસ્તુ નથી તો મન બંધન
 શી રીતે કરી શકે ? તમે પથ્થર પર અથડાએ છો; પથ્થર ઊડીને તમારી
 સામા આવતો નથી; સત્તા આપશે તો આવશે; તમારી સંમતિ વગર
 તમારી સત્તા વગર કાંઈ બનનાર નથી; સત્તા આપો ન આપો તમારા
 અખત્યારની વાત છે. છે કહેશે તો છે કહાડી નાંખે તો નથી. ભાવનામાંથી

ઉડાવી દે. માનો છે. એટલે સત્તા આપી; કેહું આપો તો કૂતું આવે
 બાકી કમળ સૂર્યના પ્રકાશ વગર શું કરે એમ છે? તમારા પ્રકાશે મન
 કલ્પના કરે છે. પથરાની મૂર્તિને કહીએ કે નાચ તો તે નાચે નહિ. તમે
 કળ આપો તો નાચે. કલ્પના એટલે મન અને મન છેજ નહિ. અવયવ
 વિનાની સ્ત્રીને આલિંગન શી રીતે થાય? બ્રાંતિથી સ્ત્રી ભાસે ત્યાં આસપાસ
 હાથ ફેરવે તો ખાલી જગા દેખાય. આકાશમાં ધૂમાડાના બાચકા છે.
 આકાશમાં વૃક્ષ દેખી તેની છાયા તળે બેસવાનું કરે તેમાં શું વળે? ઝાંઝ-
 વાંથી તરસ છીપે નહિ. તેમ મન ક્રિયાનો વિષય થતો નથી. સૂર્યના કિરણો
 રેતીના પ્રકાશે જળ દેખાય તેવી રીતે મન ભાસે છે. ચિત્ત કલ્પના સ્ફુરે
 જ્ઞાનના ચમકારા થાય તેથી જગત્સુપે ભાસે. સમુદ્રના જળ સ્થાન છોડતાં
 નથી; ત્યાંને ત્યાં રહે છે તે છતાં દોડતાં દેખાય છે, હાલતાં દેખાય છે,
 ચક્રાકાર ફરે છે તેમ સ્વરૂપમાં અનુભવની લહેરો ચાલે છે. પોલાણ
 બોલાણની જરૂર નથી. અંદર હીરામાં લખલખ થાય છે તે તેનું પાણી
 કહેવાય છે. ગતિ કરતું ભાસે છે પણ હીરાનું અંગ છે. તેમ આત્માનો
 લખલખાટ જગત છે. સર્વ શક્તિ શરીરમાં છે તે પ્રાણને લીધે છે. ચાલું
 છું એવા અનુભવમાં અનુભવ ચાલતો નથી. અનુભવમાં ચાલું છું એવું
 ભાસે છે. ભાવના ઊડી તેવું ભાસ્યું. અજ્ઞાનથી પોતાના અનંત નામો
 થયાં છે. અનુભવ દ્રષ્ટિમાં પરમાત્મા સિવાય મન, બુદ્ધિ, શરીર કાંઈ નથી;
 પરમાત્મા સિવાય કાંઈ નથી. અનુભવરૂપ જેવું તેવું છેજ. કાળ ક્રિયા કાંઈ
 નથી. અસ્તિ નાસ્તિ અનુભવ સદા નિર્મળ છે; છે પણ નથી જેવું થઈ
 રહ્યું છે; સત્યતા એનીજ છે; એ જ્ઞાન થાય તો મન ક્ષીણ થાય.

તા. ૧૦-૯-૧૯૦૩.

૩૫. પ્રાણ.

एकतत्त्वधनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ।

मनोविनिग्रहश्चेति मोक्षशब्दार्थसङ्ग्रहः ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ :—એક તત્ત્વનો ધનાભ્યાસ, પ્રાણનો વિલય અને મનોનિગ્રહ
 એ મોક્ષ શબ્દના અર્થનો સંગ્રહ બાળવો.

પ્રાણુની ભાવના સાથે હું તે છું એવી ભાવનાથી પોતે સ્ફુરણુ ગતિ-રૂપ જીવરૂપે થાય છે. આત્મામાં પ્રાણુની ભાવના ઊડી. આરસામાં ગતિ જણાઈ; ખીજા હાથે તેની એ ગતિ છે આરસાની નથી. પ્રાણુ એટલે ગતિ આરસો એમ માને કે મારામાં વસ્તુ હાલતી ભાસે છે માટે હું હાલું છું તો પોતે અચળ છતાં પોતાને ચળ માને છે તેથી જીવ કહેવાય છે. જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત પોતે થાય છે તે બ્રાંતિ છે. દોરીમાં સર્પ ઝાંઝવા પેઠે ભાસે છે. સ્થિરના સ્થિર પ્રતિબિંબ; હાલતાના હાલતાં પ્રતિબિંબ પણ તે સ્થિર આરસાપરજ છે. ત્યાંતો આરસો છે તેમાં સ્થિરતાને ગતિ બંને અભાવ છે. એની પોતાની સ્થિરતા હોય તો તેમાં ચળતા નહિ ભાસે. આત્મામાં જડ ચેતનતા નથી. જડ, ચેતન, કાળ, ક્રિયા સર્વે આત્મા છે. દર્પણમાં સ્થળ (space-સ્પેઇસ) દેખાય છે. કાળ (time-ટાઇમ) દેખાતો નથી. આરસાની સપાટી છે પણ તેમાં ઓરડાનો વિસ્તાર દેખાય છે. આત્માને વિષે કાળ, દેશાદિ સર્વ ભાસે છે. આકાશને મળ લાગતો નથી ભાસ થાય છે. આત્મામાં હું અનુભવ, એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. અનુભવ ઊઠતો નથી. અનુભવ ઉઠ્યો એ અનુભવ સ્વરૂપના ઉપર ભાસે છે. અગ્નિની ઉપરની વરાળ છે તેને અગ્નિ પ્રકાશે છે; ભેદ વરાળમાં છે. અદ્વય વ્યાપક અનુભવમાં સમન્વય છે માટે અનુભવને અદ્વય મોટો કહેવાય નહિ, એમાં અંધારું તથા પ્રકાશ રહે છે તેથી પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવાય નહિ. કોઈ લક્ષણરૂપી મળ એને નથી. ખાસ લક્ષણુ એજ મળ. આકાશ નિર્મળ છે, અનુભવ સ્વરૂપ ધર્મ રહિત મળ રહિત છે, તેથી સર્વ ધર્મ લઈ શકે. કોઈનો વિરોધી નથી. સદા અદ્વૈત છે. દ્વૈતની કલ્પના છે. જે જે કાળે “ છે ” તો અનુભવ થાય છે, તે તે કાળે “ નથી ” તો અનુભવ નથી. ગળ્યું ત્યાં કડવું નહિ. અનુભવમાં એકી વખતે બે ચિંત્ર નથી. જાત્રત ત્યારે સ્વપ્ન નહિ. અનુભવપ્રકાશ જુઓ. અષ્ટાવધાન, પાણીની અખંડ ધારા અથવા શતપત્ર ન્યાયે છે. એક અક્ષર વાંચનારને ત્રણ ત્રણ ત્રિપુટીઓ થાય છે. સૂક્ષ્મકાળ ત્વરાથી અમિચક્ર ભાસે છે. આરસામાં મોંની આજુબાજુ આકાશ છે. આરસો તો તેજ છે છતાં પ્રતિબિંબ બે છે. પ્રતિતીમાં બે છે. અનુભવમાં વાસ્તવિક બેપણું નથી અને પ્રતિતી પણ બેની નથી. સ્ફુરણુ પૂરતો અનુભવ થાય અને તે અદ્વૈત દેખાય. કાગળ હોઈને નહિ જેવો થાય ને પૂતળું નથી તે દેખાય છે બાકી કાગળ છે, આરસાપર આકાશ

તેમાં મોં, તેમ આત્માપર મન તેમાં સંસાર. નામ અવસ્થા આત્માની નથી ઉપરના આકારની નામ રૂપતા છે માટે આત્મા નિર્વર્ણીય છે. સત્ છતાં અસત્ જોવો રહેતો છે—અનુભવરૂપ છે. બધું અનુભવમાં પ્રગટ છે તેથી પ્રત્યક્ષ છે. કલનાથી રહિત છે. દીવો જોને પ્રકાશે તે રૂપ દીવામાં નથી પણ દીવા વિના તેની સ્થિતિ નથી એવું જ્ઞાન થાય ત્યાં મન ક્ષીણુ છે. અભાવને પ્રકાશે નહિ, તો અભાવની સ્થિતિ હતી એમ કહેવાય નહિ. અદ્વૈત-પર દ્રષ્ટિ ઘેસાડવાને મન ખડું કર્યું છે. મન છે મન નથી એ અનુભવમાં મન અમન ધુસતું નથી. સુગંધ આવે તે મટી જાય તોપણ અનુભવ કાયમ રહે છે. અનુભવ કાંઈ સુગંધી થતો નથી. આકાશ વસ્તુ સાથે અભિન્ન થાય છે અને પાછું કોઈ ને કોઈ. એકરૂપ છતાં ઉત્તર ક્ષણે તેનો તે. સૂર્યનો પ્રકાશ થયો કે અંધારું ગયું. મન જણાય છે; આત્મા જણાતો નથી. અંધારાને લીધે તજેનો આત્મા જણાતો નથી પણ આત્માપર તો મન ભાસે છે. ભાન રહિત જ્ઞાન છે. ચક્ષુ પદાર્થ હોય તો જોય. ન હોય તો જોવાની શક્તિ કાંઈ જતી નથી. આંખો ઉઘાડી છે પણ જોવાપણું થતું નથી. શક્તિ છે તે જોવાપણું ધર્મ રહિત શક્તિ છે શક્તિ છે તે આત્મા. જોવાપણું વિના નેત્ર નથી. દશ મણુ યોજે ઉઠાવવાની શક્તિરૂપ છે. ઉઠાવે ત્યારે સિદ્ધ થાય. ઉઠાવી ચૂક્યો તેથી ઉઠાવવાની શક્તિ, જોવાની શક્તિ, જાણવાની શક્તિ છે. ભાનથી પરમાત્માની સિદ્ધિ થાય છે જે કાયમની છે તે પંચી સિદ્ધ થાય છે. મધ્ય ત્રિંદુમાં એક અને રેખાનું અંતર વધી જાય છે, તેથી કાર્યના પરિણામમાં ભેદના વિસ્તાર ભાસે છે કારણ તો એકજ. મારા એક સ્ફુરણમાં જગત્ના તમામ પૂતળાં ઉત્પન્ન થાય છે પણ ઉંધી દ્રષ્ટિ ઘેઠલી છે તેથી મનાતું નથી. સંકલ્પ જાળની ફસાવટ છે. હજારો સંકલ્પ બંધે રસ્તે દોરવે છે. માયાની ગારડીઅન નૉટ (Guardian Knot) દૂટી જોઈએ. બધા એક ફૂળના છે. જન્મ મરણથી આત્મા ઢંકાઈ ભૂલાઈ ગયો છે. ઝાડના પાંતરા ડાળાં શું જાણે કે એક સ્વરૂપ છીએ ? સર્વ સંવિ-ત્વમાં ઉઠ્યાં છે.

૩૬. ભેદબ્રમ.

કિં ગજ્જામ્બુનિ વિમ્મિતેઽમ્બરમણૌ ચાણ્ડાલવાટીપયઃ
 પૂરે વાન્તરમસ્તિ કાશ્ચનવટીમૃત્કુમ્ભયોર્વામ્બરે ।
 પ્રત્યગ્વસ્તુનિ નિસ્તરક્કસહજાનન્દાવયોધામ્બુધૌ
 વિપ્રેઽયં શ્વપચોઽયમિત્યપિ મહાન્ કોઽયં વિભેદમ્મમઃ ॥
 જાગ્રત્સ્વપ્નસુપુત્તિષુ સ્ફુટતરા યા સંવિદુઽજ્ઞમ્મતે
 યા બ્રહ્માદિપિપીલિકાન્તતનુષુ પ્રોતા જગત્સાક્ષિણી ।
 સૈવાહં ન ચ દૃશ્યવસ્તિત્વતિ દૃઢપ્રજ્ઞાપિ યસ્યાસ્તિ ચેત્
 ચાણ્ડાલોઽસ્તુ સ તુ દ્વિજોઽસ્તુ ગુરુરિત્યેષા મનીષા મમ ॥

શંકરાચાર્ય—મનીષાપશ્ચક્રમ.

અર્થઃ—ગંગાજલને વિષે પ્રતિબિંબિત કે ચાંડાલની વાટીના જલ-
 પૂરમાં પ્રતિબિંબિત અંબરમણિને વિષે શો અંતર પડે છે ! કાંચનઘટમાં કે
 મુત્તિદાના ઘટમાં રહેલા આકાશમાં શો અંતર પડે છે ! તરંગરહિત એવી
 સહજાનંદ બોધામ્બુધિરૂપ પ્રત્યગ્વસ્તુને વિષે આ બ્રાહ્મણ અને આ ચાંડાલ
 એવો મહાભેદ બ્રમ શો ! જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુપુત્તિ ત્રણેને વિષે સ્પષ્ટ રીતે
 જે સંવિત્ વિલસે છે, જે સંવિત્ બ્રહ્માથી પિપીલિકા પર્યંત તનુમાત્રમાં
 સૂત્રવત્ પરોવાષ જગત-સાક્ષી છે, તેજ હું છું, હું કાંઈ દ્રશ્ય વસ્તુ નથી
 એવી જેને દ્રઢબુદ્ધિ થઈ છે તે ચાંડાલ હો કે દ્વિજ હો તોપણ તેજ ગુરુ છે
 એમ મારી બુદ્ધિ કહે છે.

અંધારું વસ્તુને દેખીતી કરે છે; અંધકારનું કાળું કે ગોરું સ્વરૂપ
 જોવાનું નથી તેનું પરિણામ જોવાનું છે. કાળાશ વસ્તુઓપર આવરણ
 દેખાડે છે; તેને બીજી ઈંદ્રિ નથી; વસ્તુનું અદર્શન થવું એજ અંધકાર.
 કાળું હોય કે ન હોય. બ્રાંતિ અંધકાર રૂપ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ વસ્તુને
 પ્રગટ કરે; અંધકાર સૂર્યને પ્રકાશે ક્ષીણ થાય એટલે વસ્તુને દેખાડે. બ્રાંતિ
 આત્મસ્વરૂપને ઢાંકે છે. અનુભવદ્રષ્ટિ એ સૂર્યપ્રકાશ છે. નિદ્રામાં
 સંવિત (જ્ઞાન) હોય છે પણ સંકલ્પ નથી. જાગ્રતમાં હુંપણું ઉઠવું કે
 સંકલ્પો જાગ્યા. ઉઠવામાં ઇચ્છા કારણ છે, કેટલીક ક્રિયાઓમાં ઇચ્છા

સ્પષ્ટ દેખાતી નથી. અંદરથી ઇચ્છાની પ્રેરણાથી સર્વ થાય છે. પાંપણ હાથે તેપણ સ્વાભાવિક નથી પણ ગર્ભિત સુક્ષ્મ ઇચ્છા છે. ઇચ્છા સ્વરૂપે નથી પણ કાર્યથી જણાય છે. સ્વાભાવિક ક્રિયા પણ અજ્ઞાનને અનુસાર છે. એક વખતની આજ્ઞા અથવા દર વખતની આજ્ઞા. વિશેષ કામ ખાસ આજ્ઞા. ચેતનની પ્રેરણાથી જડ કામ કરે છે. નિદ્રામાં ભાન વગરનું જ્ઞાન છે. “આદિ મેં ઇચ્છા કરી નથી હું પરાધીન છું” એમ પોતે માને છે. મંદીરની બન્ને તરફ ફરતી પૂતળી પ્રથમ હલાવેલી હાથે છે છતાં એની મેળે હાથતી જણાય છે. પ્રથમ કાષ્ટએ પ્રેરણા કરી નથી અને એની મેળે ચાલે છે એમ ભાસે છે. ઇચ્છા, સંકલ્પ, ક્ષણ, ભોગ એ મૂળજ ચક્ર ચાલ્યાજ કરે છે. સંકલ્પ સાથે એકરૂપ થવું એનું નામ ચિત્ત ચિત્કળા સંકલ્પથી રહિત થાય તો મોક્ષરૂપ થાય. હઠયોગથી નિરંતર સંકલ્પ રહિત થવાય નહિ. હાથને સ્થિર રાખવો, ગતિમાન કરવો, બન્ને પ્રયત્ન સાધ્ય છે. જેને ગતિ નહિ તેવી સ્થિરતા સ્વાભાવિક છે. અવ્યગ્રતામાં પ્રયત્ન તેના અંગમાં છે. પરમાણુનો સમૂહાય કાયમ રહેવો એ પ્રયત્ન છે. પથ્થર માફક મનને સ્થિર રાખવાની ઇચ્છા એ પ્રયત્ન છે. સમાધિની સ્થિતિનું બીજા ઇચ્છા પહેલીજ છે. ઇચ્છાથી ઇચ્છા કપાય. ઇચ્છા રહિત થવું એવી ઇચ્છા થવી એજ ઇચ્છાને મારવું છે. જીવવું ચાહેતો જીવે; મરવું ચાહેતો મરે. પોતાનો નાશ કે ઇચ્છાનો નાશ. ઇચ્છા પોતાને આશ્રયે છે સ્ફુરણ ન થાયો એ એ ઇચ્છા કરો. સૂર્ય ચંદ્ર મુક્ત પુરુષો છે. “અમે સસંકલ્પ નિયંતા ઉપકારક છીએ” એમ તેઓ રહેલાં છે. બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી, મહા પ્રલય સુધી રહે છે. કાગભૂખંડની ઇચ્છા સસંકલ્પ હર જન્મ માટે છે. સંકલ્પ નાશ થયો કે ઇચ્છા મૂક. માયા નથી પંચ-મહાભૂત નથી તો મન ક્યાં છે ? ચિત્કળાનું સ્ફુરણ એજ મન. જે કર્મ ફળરૂપ સંસ્કાર રહ્યાં છે તે સ્ફુરણને જગાડે છે. કર્મ કરવું ન કરવું હાથમાં છે; ફળ હાથમાં નથી. ફૂદકો ન મારો તો ચાલે; માર્યા પછી હું નહીં પડું એમ ન થાય. અન્નજળ ત્યાગ કર્યું તો ભૂખ ન લાગે એમ થાય નહિ. કર્મનું ફળ ભોગવે. ઝાડનો રસ ફળરૂપે બહાર નીકળ્યો છે તે પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. તે ભોગવે સિદ્ધિ. એ રસ અંદર નહિ ધલાય. ફળ તોડી લેવાય. અંદર વ્યાપેલો રસ અજ્ઞાનનો છે ત્યાંસુધી ઝાડ ઓડું છતાં ખરું ભાસે છે. સંસારને ખરો માનવો એજ રસ છે. “વા વાયાથી નળીઉં

ખસ્યું. ” ચોખ્ખાથી સત્યપણું દ્રઢ થઈ જાય છે. સત્યપણુના રસનો પ્રવાહ સંસાર વૃક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે. માટે રસ સૂકાય સત્યપણું મટી જાય તો પ્રારબ્ધ મટે. અંદરનો રસ તો જ્ઞાનામિથી દગ્ધ થશે પણ બહારનો રસ ફળ સાથે દૂટીને પડશે. પ્રયત્નની જરૂર નથી. કૃવામાં પડેથી મુક્તિ થતી હોય તો હર બહાને મોત તરત અણાય છે. મરતાં ક્યાં વાર લાગે છે ? મન બહુરૂપી છે. બહુરૂપી અનેક વેષ એકી વખતે લઇ શકે નહિ પણ ચાલાકીથી એકી વખતે લેતો દેખાય ખરો. ચિત્તકળા હર વખત એકજ વેશ લેછે. કાંઈ બહુરૂપીને વેશ બદલતાં વાર લાગે ને કાંઈ જોતજોતામાં ત્યાંને ત્યાં બદલે. તે બદલ્યો એમ પણ ખમર પડે નહિ. અંગ્રેજ ખેલાડી એવી નવાઈ બતાવે છે. તેમ મન એક મૂકી બીજો સોંગ અને બીજો મૂકી ત્રીજો એમ એક ક્ષણમાં અનેક વેશ લેછે. નિવૃત્તિનો અનુભવ કરવો એજ પ્રવૃત્તિ છે. એતન સંકલ્પની સન્મુખ થાય ઓઠું ઉભું કરે અને પોતાને જોનારો થાય. ખાસ જોનારો થાય તો બંધન છે. સ્પુરણ ભાસે છે તે સ્પુરણ નથી પણ આત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ છે. આંખાને લીધે ગોટલાની કીમત છે નહિતો ગોટલાને કાણ ગણે ? મહાદેવ વડે પોડીઓ છે. ગુણ પરિણામે. મહિમાથી, શક્તિથી, કીમત છે. માટે જે છે તે છે.”

તા. ૧૨-૮-૧૯૦૩.

૩૭. સંવિત્.

जनयित्वात्मनात्मानं मोहयित्वा पुनः पुनः ।

स्वयं मोक्षं नयत्यन्तःसंवित्स्वं विद्धि राघव ॥

योगवासिष्ठः.

અર્થ:—હે રાઘવ ! પોતે પોતાને ઉપજાવી, તેમજ વારંવાર પોતે પોતાને મોહ પમાડી લખતે સાવત્ર પોતે પોતાને (રૂપાનુસંધાનરૂપ) મોહ પહોંચાડે છે.

સંવિત્ જ્યારે સંકલ્પની સન્મુખ થાય છે ત્યારે મન કહેવાય છે. સંવિત્ સંકલ્પથી મલીન થાય તેજ કના કહેવાય છે; તેજ મન છે. મન દ્રષ્ટા દ્રશ્ય વિભાગ કરે છે તેથી પરિચિન્ન થાય છે. પછી ભેદની સાથેજ

ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, પ્રગટ થાય છે કે જે પૂર્વે ગુપ્ત હતી. ખીમાં ગતી થતી નથી પણ જમીનમાં વાવેથી ક્રિયા શીર થાય છે. ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાન શક્તિ પ્રગટ થઈ કે સંવિત્માં કર્તાપણું ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન સિવાય ખીજું કંઈ નથી. જ્ઞાન ઉપર જાસે છે તે ઉપરનું જ્ઞાતિથી સત્ય દેખાય છે તેથી સ્વરૂપ ઠંકાઈ જાય છે. પાણી ઉપર મોજ તથા મેલ આવવાથી પાણી સ્વચ્છ દેખાય નહિ પણ તે જળ છે એમ જાણે તો ભ્રમ નથી. ઉપર ઉપર ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાનશક્તિ બંને કાયમ રહે. જળ, ઉપરના પર-પોટાને નહિ જાણે પણ મનુષ્ય તો જાણે કે પરપોટો પણ જળ છે. તેમ જ્ઞાનના ચમકારા પણ જ્ઞાન છે એમ જાણે તો ભ્રમ દૂર થાય. દ્રષ્ટા, જ્ઞાતા, પ્રમાતા, એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે જ્ઞાનપર જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ત્રિપુટી જાસે છે. ક્રિયા પ્રાણ વગર થાય નહિ. સીકકાની એક બાજુએ છાપ અને બીજી બાજુએ મહારાજ એડવર્ડની કે ગદાધર હનુમાનજીની છબી હોય છે. તેમ એક તરફ જ્ઞાન અને બીજી તરફ ક્રિયા હોવીજ જોઈએ; પણ ગતિ કયારે થાય ? ગતિ થવાને અવકાશની જરૂર છે અને સ્વરૂપમાં અવકાશ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી અને પ્રાણના નિરોધથી, અહંકારની નિવૃત્તિ થાય છે. પ્રાણ-શક્તિના નિરોધ મન સ્થિર થાય છે એટલે લીન થાય છે. હૃદયકાશથી નીકળીને જે શ્વાસ બહાર જાય છે અને બહારથી નાક અને મુખદ્વારા અંદર આવે છે, તે શ્વાસોશ્વાસ નિરંતર થાય છે, તેને પ્રાણ કહે છે. પ્રાણ-યામ યોગે દીર્ઘ થતાં નાભિથી નીકળે છે. શરીર બેઠું રહે છે અને વાસનાથી જે દેશ દેશાવર ભટકે છે તે મન છે. મન ચાહે તો માળવે જઈ બેસે છે અને સજ્જન શિરોમણી રત્ન લલામમાં નિવાસ કરી સત્સ-માગમમાં રમણ કરે છે. પ્રાણ ગતિ કરે છે અને મન દૂર હોય તેને પાસે લાવે છે. મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે મનને વાસનાથી રહિત કરવું જોઈએ. પોતાનામાં નથી તેને મન બળાત્કારે લાવે છે માટે મનને બે પ્રકારે રોકવું. એક વૈરાગ્યથી. અને બીજા યોગાભ્યાસથી. વૈરાગ્યથી એટલે વિષયોનું ચિંતન થતું અટકાવીને અને યોગાભ્યાસથી એટલે પ્રાણને રોકી પ્રાણ વાયુને સ્થિર કરીને. એ પ્રાણાયમથી થઈ શકે છે. અષ્ટાંગયોગ હઠયોગમાં છે પણ તેમાંના પ્રાણાયામ રાજયોગમાં ગણાય છે બેદ્રષ્ટિ વગર ગતિ સંભ-વતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી બેઠ જાગે તો ગતિ જાસે નહિ પ્રાણ એટલે ગતિ અને ચિત્કળા એટલે વૃત્તિજ્ઞાન. એ બન્નેની એકતા થાય છે, તે જ્ઞાન

અમંજ શિક્ષારૂપ થયું, તેના ઉપર પ્રાણુ ઉપર ઉપર હાલતા છે રહ્યા. વૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી જે જ્ઞાન કહેવાય છે, તે તો વૃત્તિજ્ઞાન છે પણ અખંડ જ્ઞાન તો બની રહ્યુંજ છે. પ્રાણુ અને વૃત્તિજ્ઞાન બંને એક હોય વૃત્તિજ્ઞાન હોય કે નહિ હોય તોપણ જ્ઞાન અખંડ છે. પ્રાણુ અને મન એકરૂપજ છે. નિદ્રામાં ક્રિયાશક્તિ રહે છે અને જ્ઞાનશક્તિ લીન થાય છે. જાગ્રતમાં ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ બન્ને કાયમ છે. નિદ્રામાં જ્ઞાનશક્તિ લીન થાય છે તેથી સ્વપ્નમાં જાગ્રતનું સ્મરણ થતું નથી. પ્રાણુ સ્થિર થયાં તો ચેતન ગતિરૂપ નથી. પાંગળો ને આંધળો એક બીજાનાં સહાયક છે. આંધળો પાંગળાને ઉચ્છ્રી પાંગળો રસ્તો બતાવે તે તરફ જાય છે. મન અને પ્રાણુ બન્ને હોય તો કાર્ય બની શકે છે. બેમાંથી એક કાંઈ કરી શકે નહિ. પથ્થરમાં જેમ શ્વાસશક્તિનો અસંભવ છે તેમ મનને પોતાની મેળે પ્રાણુની સહાયતા વિના હાલવું સંભવતું નથી; હાલે માટે મન કહેવાય છે નહિતો કાંઈ કરી શકે નહિ માટે મન છેજ નહિ. પરમાત્માને વલ્લેાવીને ડહોવી મુક્યો છે તેજ પ્રાણુશક્તિ છે. ક્ષીરસાગર મંથન કરી પરમાત્માને કેમ ડહોવાવ્યો તેનું રૂપક છે. પ્રાણુશક્તિ પોતાની સિદ્ધિને માટે જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે અને જ્ઞાનનું જ્ઞાન તથા ઉપલબ્ધિ પ્રાણુશક્તિ વિના નથી. વાણી વિના પંડીતની પંડીતાઈ નકામી છે. વાક્યંદ્રિય કર્મેન્દ્રિય છે-સાધન છે-શક્તિ છે પણ કુવાડો હોય તેમાં શક્તિ પ્રેરીને વૃક્ષ છેદાય. પ્રાણુ જડ છે, આત્મ સત્તાએ સિદ્ધ થાય છે અને આત્માવડે ગતિમાન છે. ચલરૂપ જડ છે. ચૈતન્ય સત્તા અને સ્પંદરૂપ પ્રાણુ એનું નામ મન. આકાશમાં જે ગંધર્વનગર ભામે છે તે જેવા પૂરું છે-વાસ્તવિક નથી.

૩૮. અવિદ્યા.

વિદ્યાઽવિદ્યાઽચ યસ્તદ્વેદોમય ૨ સ હ ।

અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયામૃતમશ્નુતે ॥

દ્વિતીયોપનિષદ્.

અર્થ:—જે વિદ્યા અને અવિદ્યાને સાથેજ જાણે છે, તે અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી જઇ, વિદ્યાથી અમૃત ભોગવે છે.

અવિદ્યા સંસારરૂપી વિષને આપનારી છે. જગત્માં તન્મય થઇ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય તેનું નામ અવિદ્યા. દ્રષ્ટા સાથે દેહાદિક સંધાતનો સંબંધ થાય ત્યારે જગત્ ભાસે છે. દ્રશ્ય સાથે તન્મયતા થાય તેથી હું જોઉં છું એવો ભાસ થાય છે તે ભાસ મિથ્યા છે; તેને પ્રકાશ આપનાર સત્તા સત્ય છે. સ્વપ્નમાં પોતે જોનાર તથા જોવાનું ભાસે છે તે અસત્ય છે પણ જોના ઉપર એ સ્વપ્ન ભાસે છે તે સત્ય છે. અભાન રહેવું એજ અજ્ઞાન છે. દર્પણમાં જડ ચેતન સ્થિર અને ગતિવાન ભાસે પણ કાચ સિરાય બીજું કંઇ નથી. તેમ ભાસતી વસ્તુ જ્ઞાનનો આભાસ છે. જ્ઞાન એટલે ચિત્શક્તિ અને ક્રિયા અથવા મન સ્પંદશક્તિ છે ચિત્શક્તિ અને સ્પંદ-શક્તિનો સંબંધ કલ્પિત છે. જો સંકલ્પ ન બિઠાવો તો મન ક્યાં છે ? જે કાળે વસ્તુને ઇન્દ્રિયો મહણ કરે છે તે કાળેતો વસ્તુને ઇન્દ્રિય પ્રકાશ કરે છે બીજું કંઇ વિશેષ થતું નથી પણ પૂર્વ કે ઉત્તર ક્ષણમાં સંકલ્પ ઉઠે છે. પૂર્વ ક્ષણમાં ચિતવન થાય છે ઉત્તર ક્ષણમાં સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ થાય છે કેન્દ્રિય પણ વગર સંકલ્પે ક્રિયા કરતી નથી; ક્રિયા થતી જણાય છે તે પણ મન વડે છે. ગવૈઓ સહજ તાન મારે છે તેમાં કંઇ ભય નથી; રાગદ્વેષમાં ભય છે. સંસાર ભય કરનારો નથી; સંસાર તો સુખદુઃખ આપતો નથી; મન રાગદ્વેષ કરી સુખદુઃખ વાહોગ લે છે. પ્રાણ મૂળ ગતિ-શક્તિ છે. વાયુ સ્પર્શવાન હોઇ સ્થૂલ છે એ શક્તિ લોહચૂંક સોય ન્યાયથી કંપાયમાન થાય છે. ચિત્સત્તાએ ચેતે છે તે પ્રાણ શક્તિ સ્થિ-રતામાં ગતિ થવી એ ચેતવું કહેવાય છે. ચેતાવવું એટલે પરમાર્થ તરફ લગાડવું. મનને ચેતાવે, મંડળ કરી આત્મજ્ઞાન અર્થા કરે તો સ્વરૂપ

સમગ્રય, જ્ઞાનસ્વરૂપ આગળ ચિત્શક્તિ એતે તેથી સંસાર ભાસે. પરિ-
ચિન્ન થાય તો દુઃખરૂપ બને. બાળક જેમ પોતાનો આળો જોઈ બીડે
છે તેમ આપણો સંકલ્પ આળો તેજ સંસાર છે. ચૈતન્યસત્તા અખંડ છે
મંડળાકાર છે જેને આદિ અંત મધ્ય નથી પણ જે પોતે આદિ મધ્ય
અંત છે અને ગોળ છતાં આજુબાજુ કાંઈ નથી. આદિ, મધ્ય, અંત જેના
ઉપર ભાસે છે અને જે કાળ, સ્થળ, કાર્યકારણભાવ એ ત્રણે કલ્પનાથી
રહિત છે. કાળ, સ્થળ અને કાર્યકારણ ભાવથી આદિ, મધ્ય, અંત
જાણી શકાય છે પણ જે સર્વ કાળે સર્વ સ્થળે છે, છે છે ને છે અને કાર્ય-
કારણભાવ રહિત છે તે અખંડ મંડળાકાર ચૈતન્ય સત્તા છે કાંઈ બીજું
વસ્તુ નથી તેથી તેનું મુખ્ય અખંડપણું છે કેમકે અખંડપણું એ પણ
બાળની અપેક્ષાથી કહેવાનું છે. એવો કાળ, દેશ કે વસ્તુ નથી કે જેમાં
પોતે સ્વરૂપે ન હોય. તેને છેડીને પણ પોતે છે. નિદ્રામાં કાળ, દેશ, વસ્તુ
કાંઈ નથી છતાં પોતે છે પરસ્પર કાળમાં ભેદ છે; વર્તમાનકાળ ભૂત-
કાળમાં નથી; ભૂતકાળ વર્તમાન કે ભવિષ્યમાં નથી પણ આત્મા
અખંડ છે. આવા અખંડ મંડળાકાર આત્માનો સંબંધ કેટલી સાથે બની
શકે ? આત્માને પ્રાણશક્તિનો મેળાપ સંભવતો નથી તો મન ક્યાં
છે ? સ્પંદ એટલે ગતિ અથવા હાલવું પણ આત્મામાં સ્ફૂર્યું નથી.
અંદર ને અંદર લખત્રખાટ ભાસે છે. એ ભૂલ ભૂલાવો છે ભાન ઊઠે
છે પણ ગતિ થઈ એવો અનુભવ નથી. ગતિ છેજ નહિ. પોહો ફાટતાં
પહેલાં અંધારું કીલ હોય છે. અંધારું ત્યાં ત્યાંજ અછવાતું જાય છે;
કાંઈ જતું નથી કાંઈ દોડતું નથી ત્યાંને ત્યાંજ છે. ગતિ થઈ નથી પણ
બહાએલું લાગે છે તેમ આત્મસ્વરૂપમાં સ્પંદ થતો નથી. ત્યાંજ
ઉડે, ત્યાંજ સ્પંદ થાય અને ત્યાંજ લય થાય પાણીમાં ચીકાશ મળેલી છારી
ભાસે, આંગળી અડકાડો કે નિર્મળ વળી તેવીજ. તે પરથી જણાય છે
કે ત્યાં આગળ ગતિ થતી નથી તેમજ વૃત્તિથી આત્મા ઢંકાય છે.
પડદો પડ્યાથી આત્મા જુદે જુદે રૂપે ભાસે. પાણીમાં લીસોટો તેમ
આભાસરૂપ વૃત્તિની કાતરણ છે. કાતરવાથી જુદા જુદા રૂપે ભાસે છે.
આત્મામાં કાંઈ નવું આવરણ નથી. વિશેષભાવ થાય તેથી સામાન્ય
ઢંકાય છે. સંકલ્પ રહિતપણું એ સ્વરૂપ છે. દેહ પ્રગટ કર્યાના સંકલ્પ
હઠેલો છે તે પ્રારબ્ધ હોવાથી મિથ્યા થાય નહિ. પોતાનો સંકલ્પ પોતેજ

નષ્ટ કરે તો સત્સ્વરૂપ કહેવાય નહિ. પણ છે તો સત્સ્વરૂપ કે જેની સત્યતાથી સંસાર સત્ય મનાયો છે. સંકલ્પ રહિત થવું એટલે શું? સંકલ્પ તો છેજ નહિ. ખોટા એ ખોટું સિદ્ધ થાય છે. મનરૂપી આરસા-પણું પ્રતિબિંબે સિદ્ધ થાય છે. દાખલા તરીકે સૈન્ય એટલે શું એ જાણવું હોય તો સૈન્યનું કાંઈ પૂતળું નથી. હાથી, ઘેડા આદિ એકલા થઈ સૈન્ય કહેવાય છે, તેમજ જ્ઞાનમાં ભાસે છે તેથી સ્પંદ મન વગેરે પણ છે પરંતુ જ્ઞાન સિવાય બીજું કશું નથી. ભેદ નથી ત્યાં ભેદ દ્રષ્ટિ લગાડી તેથી ઠેકાણે આવવું મૂશ્કેલ છે. મારી સત્તા માટે મારા પુત્રે મને ગુમાવ્યો છે એ વિક્રમની વાત યાદ કરો. આત્મસ્વરૂપને નષ્ટ કરનારનું મન દુષ્ટ છે, રાગ છેજ નહિ હુંજ છું એવો ઇમ્પોસ્ટર (Imposter) ઢોંગી છે. મનનું સ્વરૂપ ઓળખ્યું કે એ તો મારી શક્તિ છે-મારુંજ સ્વરૂપ છે-મારી કીર્તિ વધારે છે માટે આનન્દ છે. સંકલ્પ ક્યોં કે પછી તો સુખે દુઃખે હરિવશીનો અધમણીઓ ઝીંકવોજ પડે. ચમકારો નડતો નથી પણ દ્વિષા થાય છે તે વિકાર દુઃખરૂપ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ સંકલ્પ નિર્રથક છે તેને ટાળવા. જે નહિ ટળાય તો ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરો. બાકી ખરું પૂછો તો ઇન્દ્રિયો બિચારી શું કરી શકે એમ છે? તેનો નિરોધ કરો. આ નહીં કરો કારણ કે મન વિકરેલું વશ કરવાનું છે. મન ચળ વિચળ થાય છે ને ફેક-ટમાં દોષ ઇન્દ્રિયોનો કહાડવામાં આવે છે.

તા. ૧૪-૯-૧૯૦૩.

૩૯. મનનું સ્વરૂપ.

અન્યત્રમના અભૂવન્નાદર્શમન્યત્રમના અભૂવં નાશ્રૌષમિતિ-
મનસાહોવ પશ્યતિ મનસા શૃણોતિ કામઃસક્કલ્પો-
વિચિકિત્સા શ્રદ્ધાશ્રદ્ધા ધૃતિરધૃતિર્દીર્ઘીર્ભીરિત્યેતત્સર્વં
મન एव ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्.

અર્થ:—મારું મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં દીકું નહિ; મારું મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં સાંભળ્યું નહિ; અર્થાત્ મનથીજ દેખે છે, મનથીજ સાંભળે છે: કામ, સંકલ્પ, શંકા, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, લજ્જા, શુદ્ધિ, ભય, એ સર્વ મનજ છે.

મન ઉત્પન્ન થયેલું ભાસે છે તે મિથ્યા છે કેમકે મન મને કરીને સિદ્ધ થાય છે. મનને સિદ્ધ કરનાર કાંઈ બીજું પ્રમાણ નથી તેથી સંધારાદિ ન્યાય થાય છે અને વળી આત્માશ્રય દોષ પણ આવે છે. ગંધર્વ-નગર ભાસે એ આંખનો વિકાર છે. તેમ જગત્ ભાસે એ મનની ભ્રાંતિ છે, મનનું સ્વરૂપ નથી. મન ઉઠ્યું છે એ ભાસ્યું મિથ્યા છે. ભેદ નથી, તેમાં ભેદ મનાયો છે, અને વળી સત્ય મનાયો છે. માયા, અવિદ્યા, અને માયાનું કાર્ય મન કહ્યામાં છે. જ્ઞાનના પ્રકાશ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. દ્રષ્ટજગત્ અદ્ય છે અને શ્રુતજગત્ અપાર છે. તાપીનદીમાં પૂંકળ જળ છે તેમાંથી જેટલું બહાર કહાડીએ એ તે જળનો અંશ છે. તેમ ખજાનો અંદર મનમાં છે. બહાર જગત્ નથી. આંખ મીચે કે દ્રષ્ટ-જગત્ ગયું. મનરૂપી ટાંકીનું ચક્ર ફરતુંજ રહે છે અને દ્રષ્ટિ પણ ફરતા ફરતી છે. ક્ષણે ક્ષણે જુદો પડે. મનમાંથી આવે ને મનમાં જાય છે. યંત્રના કાગળોના ચિત્ર અંદરજ એક પછી એક ફરતા ફરતી ચાલ્યા આવે છે. સર્વ વસ્તુ મનમાં એટલે જાણવામાં ભરેલી છે; જાણવાથી જુદી નથી. જાણવાપણું એજ સૃષ્ટિ છે. વધારે એાછી નથી માટે જ્ઞાન એ સ્વરૂપ અને બીજું કાંઈ છેજ નહિ. ખાંડના રમકડા ખાંડજ છે. નામ પોતાનો પોતાથી વિયોગ કરાવે છે. માટી ને ઘડો એવું નામ આપ્યું, કે ઘડો માટીની ન્યાત-માંથી બહાર થઈ ગયો કેમકે ઘડો દેખીને ઘડાનું મટોડું જેવા છતાં મટોડું નથી એમ કહેવાય છે. વિયોગ નથી છતાં વિયોગ કહેવાય છે એ માયા મન છે. હું બ્રહ્મ નથી હુંતો જીવ છું એ વિયોગ માયાથી થાય છે. દશમે હાજર છતાં, દૂર મનાયો છે. દશ હજાર વર્ષ તપ કરતાં પણ પત્તો મળતો નથી. ખરું જોતાં વિયોગ થયોજ નથી. કંઠીને સોનાનો વિયોગ થયેલો મનાયો છે દૂર કરી પોતાના સોના સાથે મેળાપ કરવો છે તે કંઠી બહાર પોતાના સોનાને શોધવા બધે રખડે છે. છતાં પોતામાં રહેલા સોના સાથે મેળાપ થતોજ નથી. કેડમાં છોકરું ને ગામે શોધ્યું વિયોગ થયોજ નથી; થવાનો સંભવજ નથી એમ જાણે તો વગર મહેનતે મેળાપજ છે, નહિતો દુઃખ હાસ્યજનક છે. “તુમ પ્યારા યાદ કરતે પ્યારા તેરી પાસ હે પાસ હે પાતા નહિ, જ્યમ ફૂલોમે બાસ હે” રહસ્ય એ પદ્યું જૂઓ. “ધી માખણુ તો વહે ગયે અમ રહે ગઈ એક જાશ હે; કસ્તૂરી મૃગકી પાસ હે એર સુંઘતા હે સો બાસ હે.” સંકલ્પ અથવા જ્ઞાનના ચમકારા બાન મન

એ સહુ અજવાળાની નદીના કિનારાપર ખોદેલા કુવાઓ છે કે જેમાં પાણી નદીમાંનું જ છે. જ્ઞાન થવું એ જ્ઞાન સિવાય બીજું શું છે ? જ્ઞાન થવું એ જ્ઞાનનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. તે આત્માથી ભિન્ન વસ્તુ નથી. મૃગજળ પાછળ મૃગ દોડી મરે તેમ જીવે જગતમાં દોડ્યા જાય છે નદીના જળમાં તંદુલાની માફક વહ્યા જાય છે અને પ્રાણ ત્યાગ સુધી સુખ મેળવતાં નથી. સુખ મળે તો સ્વરૂપનું વચમાં મળે છે; જગતનું મળતું નથી અથવા બહારનું મળતું નથી. મૃગને પોતાની લાળથી સહેજ ઠંડક મળે પણ મૃગજળમાંથી ટીપું મળતું નથી કેમકે મૃગજળ છેજ નહિ. સ્થિર મન થાય તેટલી ઘડી જીવને આનન્દ અનુભવાય. મૃગને કસ્તુરીની વાસ પોતાની કુંટીમાંની આવે તે છતાં ઘાસમાં હશે એમ જાણી આપું વન ભટકી ઘાસ સુંધે પણ કસ્તુરી તો પોતાની પાસેજ છે. નિદ્રામાં બહારનો વિષય શબ્દરૂપ વગેરે જણાતો નથી. પોતે શાના ઉપર સૂતો છે તેનું પણ જ્ઞાન નથી છતાં પૂર્ણ આનન્દ રહે છે. દુઃખનો અભાવ છે. નિદ્રા નવું બળ અને જીવન આપે છે. બહારના શ્રમ અને જીવન હાની કરે છે. એ આનન્દ બહારથી આવતો નથી; ગરીબ, શ્રીમંત સર્વને સરખો છે. એકજ હૃદયરૂપી જડ મસ્તુસ્થળ રેતીનું મેદાન છે તેના ઉપર ચેતનરૂપી સૂર્યના કીરણ અડકવાથી મનરૂપી મૃગતૃણાની નદી ભાસે છે તે પણ જડ છે. જીવો કે જીવ માસનો દૂકડો જડ છે અને તેનાપર મૂકેલો પદાર્થ ગોળાદિ પણ જડ છે તોપણ પદાર્થ આવતાંની સાથે જીવ સ્વાદ અનેક પ્રકારના પ્રગટ કરે છે. તેમ હૃદય જડ છતાં, માસ છતાં, તેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે; આંખ માંસ છતાં વિચિત્ર શક્તિ ધરાવે છે. એ સર્વ શક્તિ જડ માંસની નથી પણ ચેતનની જુદે જુદે રૂપે જુદી જુદી શક્તિ જુદા જુદા સંયોગ અને સંબંધમાં પ્રગટ થાય છે. સ્વાદ એ જડ છે તેનું રૂપ નથી. બે જડના સંબંધમાં ચેતન અનેકરૂપે દેખાય છે. ચેતનમાં શબ્દાકાર થયો તે ઘટે વાગેથી થઈ શકે છે. હીરાના રંગ જુદા જુદા દેખાય છે. ચેતન નિરાકાર છે તેને શબ્દ વગેરે રૂપતા આપે છે. મન, ઇન્દ્રિયપણું અહંકાર આદિ ઉત્પન્ન કરે છે મન છડી ઇન્દ્રિય છે. સ્વાદ નિરાકાર છે. જીવદ્રવ્ય સાકાર છે. પાન યુનો કાથો સમૂદાય લાવી આપે છે. ચેતનથી સ્વાદ છે છતાં વસ્તુને ખારી તીખી કહીએ છીએ. જીવ કે વસ્તુ કે ચેતન ખારાં તીખાં નથી; સંબંધ ખારાં તીખાં છે માટે સંબંધથી રહિત થઈ નિઃસંગ થવું.

પોતાનો અનુભવ બીજાને કેવી રીતે જણાવાય ? અનુભવ થાય તે પોતાને જ
 થાય છે. અનુભવ પ્રકાશ જુઓ. ગોળ જેવા દ્રવ્યમાં ગળપણ પ્રગટ કરવાનો
 ધર્મ છે. વાજાંત્ર તાલિસ વાગે છે તેમાં તારમાં કે કાણુમાં ધ્વનિ નથી.
 ધર્ષણમાંથી ધર્ષણ નિમિત્તે ધ્વનિ નીકળે છે. ગજાઓ ફરે છે અને ધ્વનિ
 નીકળે છે. નથી તારમાં કે નથી ગજાઓમાં. બહાર એ સર્વને માટે એકજ
 તત્વ છે. શું છે તે કાંઈ જાણતું નથી. તે એકજ તત્વ જીલને સ્વાદ આપે
 છે. જેવા ચશ્મા પહેરીએ તેવું જ દેખાય. બહારની વસ્તુ શું તે ખબર
 નથી. ખુદ્દી આંખે દેખાતી નથી. ચશ્મા પહેરવા જોઈએ. આંખનો
 ચશ્મો રૂપ બતાવે છે. રૂપ કહાડી નાંખીએ તો શું છે તે ખબર નથી
 કેમકે તે આંખ વગર દેખાય કેમ ? આંખ કહાડી નાંખીએ, તો છે તે છે
 પણ આંખ તેને જોઈ શકતી નથી અને જોવાની શક્તિવાળી આંખ જતી
 રહે ત્યારે તેને જોય કાણુ ? તેથી ખરું સ્વરૂપ જણાતું નથી. એજ તત્વ
 શબ્દરૂપે બાસે છે. એકજ ઓરડાની જુદી જુદી બારીએથી એકજ વસ્તુ
 જુદે રૂપે દેખાય છે. એકજ હાથીના અંગ જુદા જુદા માણસને જુદા જુદા
 દેખાય છે. ખટ દર્શનમાંનું દરેક દર્શન એકેક અંગ હોઈ આંખે હાથી
 ખડો કરવો જોઈએ. એકની એક વસ્તુ જુદે રૂપે દેખાય છે તેથી તે એકલી
 અપૂર્ણ જેવી બાસે છે. નારંગીના પાંચ સ્વરૂપ પાંચ ચશ્માથી દેખાય છે.
 પાંચ ચશ્મા કહાડી લઈએ તો નારંગી ક્યાં છે ? પાંચેંદ્રિય છે તો નારંગી
 છે. નહીંતો શું છે ? કાંઈજ નથી. અનુભવજ બારીઓમાંથી અનંત દેખાય
 છે. પણ છે એકજ. અનુભવ કાગળપર બારીઓ ચારણીના છિદ્ર છે. અનંત
 દેખાતાં છતાં પણ છે એકજ. ચક્ષુમાંથી દેખાતાં રૂપો અંતરમાંજ છે.
 આખું વિશ્વ કુંભારની દુકાન છે. પરંપરા માટે અનુભવ પ્રકાશ જુઓ.
 માટી સિવાય બીજું શું છે ? “ મટ્ટી મેં મીલજના સાધુ મટ્ટી મેં મીલજના
 ચમડેકા પૂતળા સજ ચેતનકા ઉજવાલા સાધુ મટ્ટીમેં મીલજના.” કુંભાર
 હાથી ઘોડા દીંગલી બનાવે છે પણ તેને મન સહુ માટીજ છે. હાથીનો
 પણ એક પૈસો તો ઘોડાનો પણ એક પૈસો; લેનારને પણ પીકર રહેતી
 નથી કે ઘોડા કરતાં હાથીને વધારે ખવાડવું પડશે. અજ્ઞાન હોય ત્યાંસગી
 જોઈ જણાય છે બાકી મામરૂપનો અર્થ નથી. નામ કામ બંને રહે તેનો
 અર્થ મનમાંથી ઉઠી જાય તો બસ; હૃદય જડ છે માટે અસિદ્ધ છે. પોતાને
 તથા પારકાને જાણતું નથી માટે મન નથી. માત્ર ચેતનની સત્તા છે તેને બોલે

મન કહે છે. ચેતનથી તેની સિદ્ધિ છે. સૂર્યનું પ્રકાશતારૂપ રૂપ તે મન છે. મન ક્રિયા રહિત છે-મૃતક છે. મુએલા સાપનો ભય શું ? મુડદાને મારવાથી શું વળે ? મૃતક મને બધાને ગૂઝતાન કરી મૃતક બનાવી મૂક્યાં છે તે એટલે લગી કે આપણે મનના મારેલા મુએલાં છતાં અહંકાર કરીએ છીએ કે અમારા જેવા જગત કાષ્ટ નથી. એ કેવું આશ્ચર્ય છે ? શું ઉટાંગ પાયા વગરની સૃષ્ટિ બની રહી છે ? મનને જીતો એમ સહુ બોધ આપે છે પણ મનને શી રીતે જીતવું ? બારણે વાધ તો છે નહિ અને સહુ કહેશે વાધને જમને મારી હઠાવો તેવી વાત છે. રૂપ વિનાના નામે (એટલે મન જે એક નામ માત્ર છે તેણે) આખા જગતને ગળી જઈ ખાઈ નાંખ્યું છે. નહિ જગની જળમાં સહુ ફસાયા છે. મનનું બળ કેવું છે કે વગર હથિઆરે બધાને જેર કરે છે. મન એ કેવું વિચિત્ર કમળ છે ? કમળ સહુનું માથું ચીરી નાંખે છે. સર્વ કાષ્ટ ધાયલ થઈ ગયાં છે. જડ, મુંગુ, અધમ છતાં, તેનાથી બંધાએલા માને છે. પૂર્ણચંદ્રની શીતળતામાં બેઠેલો બળું બળું થાય છે. આખા મનને જીતનારો શૂરો કહેવાય છે ? જેને કાષ્ટને જોયું નથી છતાં જેનો અમલ બધાપર છે એવું પસરેલું અસત ચંચળ મન આશ્ચર્યરૂપ છે.

તા. ૧૫-૯-૧૯૦૩.

૪૦. મનની વિલક્ષણતા.

चित्तंकारणमर्थानां तस्मिन्सति जगत्रयम् ।

तस्मिन्क्षીणे जगत्क्षીणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥

योगवासિष्ठम्.

અર્થ:—ચિત્ત એજ અર્થમાત્રનું કારણ છે,—ચિત્ત સતે ત્રણે જગત છે; ચિત્ત ક્ષીણ થયું કે જગત્ ક્ષીણ થયું માટે એની પ્રયત્ને કરીને પણ ચિકિત્સા કરવી.

અવિદ્યમાન મને જગતને શરણ કરી મૂક્યું છે. મનનો ઉદય, સ્થિતિ, ન છતાં થએલું ભાસે છે. કાષ્ટને જોયું નથી. માત્ર શક્તિ ઉપરથીજ કહેવાય છે. કમથી વિલક્ષણ પૂર્વે નહિ જોએલું હોય તે આશ્ચર્ય કહેવાય છે.

સામાન્યમાં ક્રમથી ચાલ્યું આવે તેમાં આશ્ચર્યતા નથી. અદ્રશની કલ્પના દ્રષ્ટપરથી કરીએ છીએ પણ મનનું દ્રષ્ટાંત નથી. દ્રષ્ટમાં સામગ્રી તથા દેશ કાળ જોઈએ. લાકડામાંથી ખુરસી કરવી હોય તેા એકદમ થાય નહિ; લાકડું, સુધાર, મહેનત જોઈએ. મનની સૃષ્ટિને કાંઈ સામગ્રી નથી; છોકરાં કરવાને માટે સ્ત્રી પુરુષના સંયોગની ખાસ જરૂર નથી. મને જરા ચાંપ દાગી કે ઝૂલ, માણસ અથવા આખું લશ્કર કે આખા શહેરનો દેખાવ એકદમ ખડો થાય માટે મન આશ્ચર્ય વિસ્તૃતરૂપ છે. ચંચળ અસત્ છે. ગતિમાન ક્ષણેક્ષણે રૂપ બદલે છે. ગતિ થાય તે નહિ થાય એવી રીતે બદલે છે નથી તેને સત્ય માનવું એ મૂર્ખનું લક્ષણ છે. મન નથી છતાં જીવ દુઃખને પાત્ર થાય છે. ભૂત નથી છતાં દુઃખી થાય એવાં મૂર્ખોથી સૃષ્ટિ ચાલી રહી છે; અંધ પરંપરા છે. “અંધેકી ટાળી દે દાતાર.” પોતે જોયું નથી ને બીજાને મનાવે છે. પાયો શોધતાં નથી. ઉપલક્ષ ઉપલક્ષ ઊડે છે અને હું અને જગત્ માને છે પણ હું શું છું? સંઘાત છું કે કાણુ છું તેના વિચાર કરતાં નથી. પદાર્થોમાં સ્વાદ વગેરે છે કે મારામાં છે કે શું છે? જ્ઞાન બતાવું છું પણ જ્ઞાન શું છે? આ પુણ્ય છે એમ જાણીએ છીએ પણ પુણ્યનું રૂપ શું છે? નેત્ર ઉઘાડીએ નહિ ત્યારે વસ્તુનું રૂપ કયાં જાય છે? તત્ત્વ એકજ છે. તેનાપર નામેા જેસાડવાથી જગત્ છે. પોતાનાથી પોતાનો વિયોગ અત્યંત અસંભવ તે નામે સ્વરૂપ ભૂલાવ્યું છે. હું મને જડતો નથી ! કેવી ગાંડાઈ ? દરેક કાર્યમાં કારણુ જણાય છે તે છતાં કાર્ય કારણુનો વિયોગ ગણવામાં આવે છે. મેળાપ છેજ પણ બધુંજ ઉલટું તે સુલટું દેખાય છે. મને તપ કરીને વરદાન માગી લીધું છે કે બધું વિપરીત તે સત્ય લાગે અને સત્ય હોય તે જણાય નહિ. એકે ગોપીપુરાની ગપ ચલાવી કે ચાલી. ચિંતાથી વિશ્વ નિમિત્ત વિના તપી રહ્યું છે. સહુ સંકલ્પની લહેરથી મૂઢ થયાં છે. પરમાત્માના તરંગ શસ્ત્રથી અનેક કટકા કરી નાંખ્યા છે. કમળથી કામળતા થવી જોઈએ તેને બદલે કટકા થએલા ગણે છે. મનરૂપી કમળ શું કટકા કરવાને સમર્થ છે? અને મન તે કમળ કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે. મન પોતાની શક્તિરૂપ છે. મનથી મૃતક અમે છીએ કેમકે આત્માનો ધાત કર્યો છે. પૂતળા જેવા દેખાઈએ છીએ. એ પહેલાં આગળ કાણુ હતા, અને પાછળ શું થઈશું તે કાણુ જાણે? મૃત્યુ એટલે પ્રમાદ-એજ મૃત્યુ. મૃત્યુ એટલે

નાશ પણ નાશતો બનેજ નહિ ? સત્ય વસ્તુ નાશને પામે નહિ. અસત્યનો નાશ શું ? તે તો છેજ નહિ. છે છે તો નાશવંત માટે છેજ નહિ: દેખાતાં છતાં જોવાં નહિ એ પ્રમાદ. અજવાળાને જોઈછું એમ કાંઈ કહેતું નથી પણ વસ્તુ જોઈછું એમ કહે છે. અસત્ ને સત્પણું સત્ ને લીધે આવે છે. સત્ કાંઈ બળરમાં વેચાતું નથી. શૂન્યમાં બ્રાંતિ નથી. બ્રાંતિ થાય છે તે એટલુંજ બતાવવાને કે અધિષ્ઠાન શૂન્ય નથી. સત્ અધિષ્ઠાન પર બ્રાંતિ છે. પશુપણું અને મનુષ્યપણું ઘણે દરજ્જે સરખાં છે. જીવ મિથ્યા કલ્પનાથી કૃપણતાને પાત્ર થાય છે. જીવપણું માની મન આત્મ હત્યાકં થાય છે. મનુષ્ય આત્મરૂપી ધન છતાં ઉપયોગ કરતો નથી; ભયભીત છે. અમૃતનો કુપ્પો છતાં મરણનું ભય હરેક ક્ષણે રાખે છે. ચારણીથી સમુદ્રને ખાલી કરવો છે પણ એક ટીપું પણ બહાર નીકળતું નથી, એવો પ્રયત્ન નિષ્ફળ અત્યંત મિથ્યા છે. એ પ્રયત્ન કાણુ કરે ? જન્મથી મરતાં સુધી જન્મો જન્મ એ પ્રયત્ન ચાલુ છે છતાં બધું ગેપ થાય છે. ભોગોના કબજારા આવે છે અને જાય છે; ટીપું પણ મળતું નથી. પ્રવૃત્તિનો અંત નથી છતાં પ્રયત્ન છોડતાં નથી ગાંદી દેહનો શો ગર્વ ? મોઢું ધોયું ત્યારથી દુર્ગંધ વધવી શરૂ થાય, ચાલુ રહે, અને વધી પડે ત્યારે બીજે દિવસે સહવારમાં પાછી સાફ કરવી એવો એવો દરેક જાતનો મિથ્યા પ્રયત્ન છતાં નિષ્ફળતા દેખાતી નથી. ફરીફરીને એનું એ. રોજ સુવું ને ઉઠવું. રોજ ખાવું ને કાઢવું ને વળી ફરી ફરી એનું એ. તોપણ મિથ્યાપણું માલમ પડતું નથી એ કેવી માયા ? પાણી ખાલવવામાં ચારણી કારે મૂકી બીજું સાધન શોધે તોપણ ઠીક. પરંતુ તેનો તે પ્રયત્ન જરૂરી રાખે છે. પૈસા; અને માન મેળવશે વાર ઠીક છે. પણ પછી શું ? “What then” (વાટ ધેન ?) ચંદ્રકાંતમાં કહ્યું છે કે “ઉત્તમ વસ્તુ શું છે તે જાણું તો માણું.” એક રાજેશ્રી શ્રીમંત સુખીને ગરીબે પૂછ્યું કે “તમારા જેવા તો કાંઈ સુખી નહિ હોય કેમકે તમને કાંઈ વાતની ન્યુનતા જણાતી નથી.” સોલનની વાત યાદ લાવી તે ગરીબને શ્રીમંત કહેવા લાગ્યો: “લાઈ મારું દુઃખ હુંજ જાણું છું તે કહેથી વિશેષ નથી; એટલુંજ કહું છું કે મારા જેવો દુઃખી કાંઈ નહિ હોય ? બધું પાસે છતાં ટટગણું પડે એ શું થોડું દુઃખ છે ? રંભા જેવી પંચિની સ્ત્રી છતાં હું નપુંસક છું; બીજાં બધા સુખ શા કામનાં છે ? ઉલટાં જીવ બાળે છે. સુખદુઃખનો વિચાર બાહ્ય દેખાવ ઉપર-

થીજ લોકો કરી લે છે. માટે મનથી માને તે સુખી છે અને મનથી માને તે દુઃખી છે. આ વાત મેં તારા સિવાય બીજા કોઈને કહી નથી અને કહેવાનો પણ નથી કેમકે કહેથી શો લાભ છે ?” જીજ્ઞાસુને આત્મા સિવાય શું સુખ છે ? સર્વ આભાસો છે. સૂર્યનો પ્રકાશ ખરો છે; બીજે તો આભાસ થાય છે, અને મટે છે. ઓળો તો ભૂતના ભડકા યાને ‘ફેન્ટમ’ (Fantom) માફક અહુથી ખસી બીજે જગ ફસાવે છે—ભભાવે છે. મૃગ જળ ખાલી ધૂમાડાના બાચકા છે માટે લાભ હાની છેજ નહિ એજ નિશ્ચય કરવો. પેશવાને ત્યાં નિત્ય પાંચ પકવાન થાય; બત્રિશે વાનીની રસોઇ. તે બેઠ નાના ફડનવીસે કહ્યું “વાર તહેવાર તો રહ્યાંજ નહિ.” માટે સામાન્યમાં વિશેષ ભાવ થવાથી સુખ મનાય છે. સમાન્ય થઇ જવાથી સુખ જતું રહે છે. સુંદર પોતાને ઘેર પોતાની સ્ત્રી છતાં પુરુષ બહાર ભટકે છે કેમકે મન સ્થિર નથી. જે કાંઈ નદી કિનારે કારકૂનો સાથે ચોપડા લઇ બેસે, અને તેને પૂછીએ કે શું કરો છો ? તો કહેશે કે “પાણીની લહેરોના હીસાબ લખીએ છીએ.” તેને જવાબ મળશે કે “બસે ક્યાં જાઓ; લહેરોનો હીસાબ રાખો.” તેમ આ સંસારમાં ધુમાડાના બાચકાનો હિસાબ રાખવામાં પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. જીજ્ઞાસુને બેકે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, જ્ઞાન થયું નથી તોપણ સંસારમાં સુખ નથી એ નક્કી થયું છે અને આત્મ લાભ મેળવવા ચાહે છે. પરતંત્રતાથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે; મોક્ષ માગે છે. ઠોર ત્યાંને ત્યાં આવી પરતંત્ર થઇ ગળામાં દોરકું બંધાવે છે. સંસારનું દોરકું, સ્ત્રી, રાગ, પંચમહાભૂત, સર્વનો ભય આપી પરતંત્ર બનાવે છે પણ સિંહ પાંજરામાં બેસતોજ નથી. આમ તેમ ધૂટવાનું શોધે છે.

તા. ૧૬-૯-૧૯૦૩.

૪૧. વાસના.

દૃઢભાવનયા ત્યક્તપૂર્વાપરવિચારણમ્ ।

યદાદાનં પદાર્થસ્ય વાસના સા પ્રકીર્તિતા ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યાવિના દૃઢભાવનાથી જે પદાર્થોનું અહુથું તે વાસના કહેવાય છે.

સંસાર સમુદ્રમાં જન્મ મરણનું ચક્ર ફરી રહ્યું છે. એ ચક્રી જે ભૂકો નિરંતર લભરાવે છે તેથી સંસાર સમુદ્ર ખારો લાગે છે પણ અગસ્ય જેવા આખા સમુદ્રને જોતજોતામાં પી જાય છે તેને તે ખારો નહિ પણ મીઠો મધ જેવો લાગે છે છતાં અજીરણ થતું નથી. જે કાંઈ મનને જડ અસત્ જાણે તે અભિજ્ઞાપા પૂરી કરવા મથે નહિ; મથે ત્યાંલગી મનને સત્ જાણે છે. માટે ઉદાર આત્મસ્વરૂપ મળે નહિ ત્યાંસુધી કૃપણ રહે. જન્મ અધને સુંદર બગિચો નિષ્કળ છે. અંધા આગળ આરસી તે ખરી ખૂખી શું જાણે ? મન જીતે નહિ તેને આત્મખોધનો ઉપદેશ શું કરે ? કુટ્ટ રાગીને સુગંધી પદાર્થ શું કરે ? સ્મશાનમાં જઈ મુડદાં સાથે કાણુ વાત કરે ? દેહાભિમાની મુડદાં છે. અંતઃકરણમાં મનરૂપી સર્પ છે તે જડ છે. એવા જડને કહાડવું એમાં શું છે ? એને જીતવું શું કહણુ છે ? મન તો છેક તુચ્છ છે. સ્વપ્નનગર છેક પાસે હોય તોપણ જાગ્યા કે નથી. તેમ મનને વિચારથી નથી એમ જાણવું. જ્ઞાન સિવાય મન નથી અને જ્ઞાન તો સ્વરૂપ છે. મન કાયમ રાખે તે અમૃતને ત્યાગીને વિષ પીએ છે. મન સ્થિર તે અમૃત અને ફૂદાફૂદ તે વિષ યાને હલાહલ ઝેર. મનની ચંચળતાથી વિષય દોડરૂપી વિપત્તી થતી મૂર્છા સ્વરૂપ તરફ ઉંધ લાવે છે. ઇંદ્રિયો, પ્રાણ વગેરે પોત પોતાનું કામ કરે છે અને તેમાં જીવને બંધાવવાનું કારણ નથી. આત્મા સર્વને સત્તા સ્પૃતિ આપે છે. પોતે પોતાના તાબેદારથી કેમ બંધાય ? તાબેદારની શક્તિ શું પોતામાં નથી ? જગતમાં દુઃખનો લેશ નથી. સુખ તો આનંદમય છે. ઊંટ જેમ કાંટાનીજ પરંપરા શોધ તેમ જીવો દુઃખ દેખે છે. જેમ જળના પરપોટા તેમ જીવો દેખાઈ લય થાય છે. થાય છે ને જાય છે. પરપોટાનો શોક શો ? શોક કરે તે પશુથી પણ તુચ્છ છે. ક્ષણબંધુરનો શોક ! પોતાને ક્યાં જીવરૂપે રહેવાનું છે ? આહાર, નિદ્રા, લય, મૈથુન, એ ચારે પશુ તથા મનુષ્યને સામાન્ય છે. પશુને પરિશ્રમ નથી. મનુષ્યને ચિંતા વગર મળતાં નથી. મચ્છર મારે તેનો કાણુ શોક કરે છે ? માછલાંનો કાણુ શોક કરે છે ? કેટલાં રાજ મરી જાય છે ! નાનાને મોટાં ખાય છે. સાં જળને ગરીબ ખનાવી એક જળુ શ્રીમંત થાય છે. પક્ષિઓ મરી જાય છે તેનો વિલાપ કાણુ કરે છે ? વરસ દહાડા સુધી તેની પાછળ મોહોડાં વાળી કાણુ રહે છે તથા જમવા ખાવામાં કાણુ શોક પાળે છે ? ક્ષણમાં

લાખો જંતુ મરે છે, ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉડી જાય છે. કાણુ સ્થીર રહેવાનું છે કે કલ્પાંત તથા વિલાપ કરવો. કોઈ આજ, કોઈ કાલ, ચાલ્યાં જવાના છીએ. નામ રૂપનો નાશ છે. જાયું તે જીવાને માટે. જે અનિવાર્ય અવશ્ય છે તેનો શોક કરવો નહિ. કંમકે છે ત્યારે પણ નાશના મુખમાં છે; છે તે નહિ સરખું; બલકે નથી ને ભાસે છે માટે નથીજ-નિરંતર નષ્ટ છે. કાળ સર્વનું ભક્ષણ કરે છે. અનુભવપ્રકાશ જુઓ. કાળરૂપી માળીનો બગિચો-આ સંસાર રમણિય લાગે છે કંમકે માળી કાપ કૂપ કરી નિંદણ દૂર કરવામાં હુશિઆર અને ચાલાક છે. નાનાથી મોટાં પ્રાણી સુધી સંહાર સિવાય શું નજરે પડે છે ? જુને માખી, માખીને દેડકા, દેડકાને સાપ, સાપને નોળીઓ, નોળીઆને બીલાડી, બીલાડીને કૂતરો, કૂતરાને શિયાળ, શિયાળને સિંહ, સિંહને મેઘની ગર્જના, ગર્જનાને વાયુ, વાયુને પર્વત, પર્વતને વજ્ર, વજ્રને સુદર્શન ચક્ર, ચક્રને વિજ્ઞુ, એ મૂળજ એક પછી એક પરંપરાએ નાના ને મોટો ખાઈ જાય છે અને વિજ્ઞુને ખચારાને એ બધા ભારે હલકા અવતારો લેવા પડે છે. વળી જુઓ કે મોટો દેવ અનેક નાના દેવોના જીવેથી થાય છે. માકડ, જુ, વગેરે આપણું લોહી પીએ છે. જીવ જીવને ખાય છે. મોટાડામાં કીડા થાય છે. જળમાં મચ્છ કચ્છ થાય છે, વનમાં મૃગ સિંહ થાય છે, સ્થાવરમાં કીડી દેડકા કીડા થાય છે, વિદ્યામાં કૃમિ થાય છે અને એ બધા જે થાય છે તે મરે છે અને હસે રડે છે. “હસતી કુંપળીઆ; મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુડીયાં.” એમ ભાઈની ટોપી ભાઈને માથે થતીજ ચાલી છે પરંતુ ભાઈ ચાલ્યા ઉઘાડે માથે એ વાત નિઃસંશય છે. માટે પોતેપોતાને દયા કરી પોતાને તારવાનું છે. પશુ ધર્મવાળા દેખાતા મનુષ્યને શો ઉપદેશ ? ઉજ્જડ જગામાં હુંહું શું કરે ? તે કાંઈને વિશ્રાંતિ આપતું નથી. ગળામાં દોરડાથી પશુ દોરાય તેમ ચિત્તની તૃણદોરીથી મન ઐચ્ચાય છે. વિષયકીચમાં ફસે છે; પથરા પણ તે જોઈ રડે છે. મન જીતાતું ન હોત અને તેથી સુખ ન હોત, તો બુદ્ધિવાન પ્રયત્નજ કરત નહિ. મન એ પણ ભ્રમ છે. માણસ કાણું જાણી કાલાથી બીહુ છે તેમ મન જાણી જીવ પોતાનો નાશ માને છે. જ્યાંભળી, મન છે ત્યાંભળી આત્મસત્તાનું વિસ્મરણ છે. મન સાપને વિવેક ગરડ, ખાઈ જાય છે. સંકલ્પ ચિત્તને પોષે છે, એ ચિત્તશત્રુને સંકલ્પનું દૂધ પાછ વધારે નહિ. આપણો સંઘાત તથા સંકલ્પ વિકલ્પ તથા અંશ અંશ

હું પણું સર્વ દ્રશ્ય છે;—એ તમામ અસત્ છે. શરીર, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, એ સહુના સંઘાતને સંઘાત એવું નામ આપેલું છે. એ સહુ દ્રશ્ય કાઠીમાં છે. રૂચના ત્રણ ગુણુની છે તેનો હું સાક્ષી છું. તેનાથી અસંગ રહું છું. નથી હું, નથી જગત્ એવું એક નિરંતર ધ્યાન બની રહ્યું છે. જે છે તે છે, અને તે હું છું. નિર્વિકલ્પ આનન્દ તો અનુભવથી જણાય છે, આત્મા અનાત્મા વચ્ચે વિભાગ ભાસે છે તેજ મળ છે. વૃત્તિ દ્રશ્યાકાર છે તે દ્રષ્ટાકાર થાયજ નહિ. દ્રષ્ટા તો ધૂપો રહે છે. દ્રશ્ય પરથી અનુમાન થઈ શકે કેમકે દ્રશ્યનું ભાસવું એજ દ્રષ્ટાનું જોવાપણું છે. આંખમાં જોવાપણું ક્યાં છે તે શોધેલું જડે નહિ. દ્રશ્યનું દર્શન એજ નેત્રની પ્રગટતા છે. પ્રગટ છે પણ તેને જોય કાણુ ? પોતાને અવયવો હોય તો પોતે જોય. શરીરને જૂઠું પાડીને એકને દ્રષ્ટા અને એકને દ્રશ્ય કરીએ છીએ. હું મને જોઉં છું. આખા શરીરમાં જોવાપણું હોય તો તમે તમને કેવી રીતે જુઓ ? આત્મામાં તેમ છે. આત્મા અને જગત્ એ બેમાં અંતર શો છે ? દ્રષ્ટા દ્રશ્યમાં જે દર્શન છે તે આત્મા, અને જગત્માં એકપણાનો અનુભવ છે તે આત્મા. અદ્વૈત એકજ “ તત્ત્વમસિ ” મહાવાક્ય છે.

તા. ૧૭-૯-૧૯૦૩.

૪૨. અદ્વૈત.

સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ।

છાન્દોગ્યોપનિષત્.

અર્થ :—હું સૌમ્ય ! અગ્રે આ એકજ અદિતીય હતું.

હું અને જગત્ જુદા એ ભેદ તેજ વિભાગ અને એ કલનાનો મળ માયા છે. નિદ્રામાં અજ્ઞાન છે. નિશાથી ઉંઘ લાવે તેથી જીવનમુક્તિ નથી. નિદ્રામાં જ્ઞાનસ્વરૂપ સામાન્યરૂપે છે અને તેના ઉપર અજ્ઞાન જ્ઞાનને આધારે વિશેષરૂપે રહેલું છે પણ નિદ્રામાંથી પાછા જાગીએ છીએ એટલે કે નિદ્રામાંથી પાછો ઉદ્ભવ થાય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપની અખંડ સ્થિતિ નિદ્રામાં અનુભવાતી નથી અને કાયમ રહેતી નથી તેથી આત્માનુભવ ત્યાં થતો

નથી. પણ નિદ્રામાં હોઈએ ત્યાં ભેદ નથી એટલું તો નક્કી નેથી તે વેળા
 દુઃખનો અત્યંતભાવ છે. દુઃખ છે તે ભેદના ભાવમાં છે. અદ્વૈતસ્વરૂપ
 સુખરૂપ છે. એક કે ત્રણ અનુભવમાં આવે પણ દ્વૈત એટલે બેપણું તો
 કાંઈને અનુભવમાં આવેજ નહિ. હું અને તમે એ બન્નેનો અભાવ વચ્ચેમાં
 રહ્યો હોય તોજ હું અને તમેનો ભેદ થાય. અભાવ વસ્તુરૂપ નથી તેથી
 દ્વૈત છે એમ જો કહો તો અવસ્તુ ભેદ કરે નહિ. છતાં જેને અવસ્તુ
 માનોછો તે ભેદ તો કરતી ભાસે છે માટે અભાવ છે તે બ્રાંતિ છે. અભા-
 વની નીચે આધાર છે. આધાર દરેકની નીચે છે. અભાવની નીચે ભાવ છે.
 ત્રણ વગર ભેદ નથી પણ દ્વૈત ભાનમાં આવે છે. અભાવના ભાન છતાં
 પણ અભાવનો અભાવ છે, તેજ સંધિ કહેવાય છે. અભાવનો પ્રકાશ
 ચૈતન્ય વગર થાય નહિ, પણ વૃત્તિજ્ઞાન થતું નથી તેથી એજ સંધિ સમ-
 જવી. વિશેષ ભાવની છાયા એ પણ સત્તા છે. વિશેષભાવ ન હોય ત્યાંતો
 સામાન્ય ભાવ બની રહ્યો છેજ. માટે અખંડસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરો એટલે
 ભાવના કરો કે “બ્રહ્મ સત્ય જગત્ મિથ્યા;” અને તે “હુંજ છું” એવી
 ભાવના કરો તો સત્ય જણાય. ભીંત ઉપર ચિત્ર થયું નથી; ચિત્ર બ્રાંતિ છે.
 ભીંત ન જોવી અને ચિત્ર જોવું એ બ્રાંતિ છે. માંદા હોઈએ ત્યારે ભીંત-
 પર બાવા દેખાય છે; બીજાંએને દેખાતાં નથી. જેને દેખાય છે તેને બ્રાંતિ
 છે. મરતી વેળા કાંઈ કાંઈ ચિત્રની બ્રાંતિ પડે છે. આત્મા ઉપર ચિત્ર
 વિચિત્ર જગત્ મન ઈંદ્રિયોવડે ભાસે છે પણ તેમાંથી ન જોઈએ અથવા-
 તો મન ઈંદ્રિયોનો અભાવ થાય, તો અભેદ છે. જ્ઞાન નષ્ટ થએલું નિદ્રામાં
 લાગે પણ જ્ઞાન વિશેષરૂપે નથી એટલુંજ; બાકી સત્તા ગઈ નથી. આંખ
 છે પણ પ્રકાશ નથી તેથી આંખની જોવાની શક્તિ ગઈ નથી. તેમ નિદ્રામાં
 મન ઈંદ્રિય ગઈ, પણ ચૈતન્ય સત્તા કાયમ છે. સ્વરૂપમાં ભેદ કરી કલ્પિત પડે
 કર્યો હતો તે લય થયો. ભીંત કહાડી નાંખીએ તો અંદર બહારનો ભેદ
 મટે ભીંત કાંઈ જમીનમાં નથી; ઉપર છે. જમીન તો સદાંગ તેજ છે.
 અભેદ તો દેખાવવો જોઈએ. મન ગયું કે ભેદતા ગઈ પછી અભેદતાને જોય
 કાણુ ? તેથી તે નથી એમ જાણવું નહિ. ભાન રહિત જ્ઞાન બની રહ્યું છે;
 દ્રષ્ટા દ્રશ્ય નથી અખંડ છે. બધું ભાનરૂપ થાય છે ત્યાં વિશેષ ભાન શું
 કરે ? યંત્રમાં લડાઈઓ, આગબોટો વગેરે કાચમાંથી જોઈએ તો દેખાય.
 નથી તે સત્ય ભાસે તેમ મન ઈંદ્રિયરૂપી યંત્રમાંથી ચિત્ર વિચિત્રતા દેખાય છે.

દ્રષ્ટાદ્રશ્યમાં દર્શનથી જ્ઞાન ઉઠવું એજ અંતર છે. દર્શન દ્રષ્ટા હરૂપ નથી જ્ઞાનરૂપ છે. તેમજ દર્શન દ્રશ્ય ઘટરૂપ નથી. જ્ઞાનમાં હું, ઘટ, ઉભા ક્યાંથી? ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. દર્શન સત્ય છે અને તે હુંની નિચે તથા ઘટની નિચે પણ કાયમ છે. આત્મા ઉપર ધ્રુવરૂપ જીવ બને છે. અંતરનો જે અનુભવ તેજ અંતર છે. નવને ગણનારો અને દશમે એમાં અંતર શો? માનેલો અંતર છે; અનુભવમાં આવેલો તેટલો. જ્ઞાનમાંજ ભેદ છે. અનુભવથી હું અને ઘટ જુદા નથી. પહેલા અક્ષયમ (Axiom)થી હું અને ઘટ અભેદ છે. અનુભવસ્વરૂપ સત્ય છે; એ સિવાય બીજું કંઈ નથી. અનુભવપ્રકાશ વગર દ્રશ્ય દેખાય નહિ. પણ અનુભવપ્રકાશ જોયા વિના દ્રશ્યને આગળ કરીએ છીએ તેજ ભ્રાંતિ. પ્રકાશનો પ્રકાશ કરનાર નેત્ર છે તે ચર્મચક્ષુ નહિ. મુઝાની આંખ શું કરે? આંધળો અંબારામ કવિ અંતર ચક્ષુથી દેખતો કાને સાંભળે અને આંખ વગર ચિત્ર ખડાં કરી જોતો. શ્રવણેન્દ્રિય જેમ તેજદાર હોય છે, તેમ દ્રાણેન્દ્રિય પણ તેજ હોય છે કૂતરાને ગંધમાં ચિત્ર ઉઠાવવાની સત્તા છે. પગલામાં પણ વાસ છે અને તે કૂતરો પારખી શકે છે; તે ગંધશક્તિથી પારખે છે પણ આંખથી પારખતો નથી. તેટલા માટે શૌચની જરૂર છે. તેને ગંધમાં ખરી હકીકત જણાતી નહિ હોય એમ માનીએ તો આપણે આંખે જોઈએ છીએ તે ખરું જોઈએ છીએ એની શી ખાત્રી? અંદર કાંઈ પણ રીતે ચિત્ર ઉઠે તે રીતે દ્રષ્ટા ઓળખ કરે છે. દુઃખી છું એ પણ અનુભવ અને આનંદ એ પણ અનુભવ છે. માટે કોનાથી ડરવાનું છે? પથ્થર અને મનુષ્ય સમાન છે. પથ્થરનું પથ્થરપણું અનુભવમાં ભાસેથી છે નહિતો જડ અસત છે. અનુભવમાં આવેથી પથ્થરને સત્યતા મળે છે, માટે દરેકને સત્તાસ્કૃતિ આપે છે તેજ સ્વરૂપ છે. સ્વાદનો લેનારો અને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ અસત છે. સ્વાદનો અનુભવ સાચો છે. હુંપણું દેહથી ઉપાડીને અનુભવપર આરોપનું. જે વચ્ચે નિરાલંબ સાક્ષી સ્વરૂપ છે, તેપર ધ્યાન કરવું. દર્પણમાં અથવા નેત્રમાં વાસ્તવિક આકાર થતો નથી છતાં દરેક ચિત્ર પડે છે. જો બધા રહેતાં હોય તો આખું ઢંકાઈ જાય છતાં ઉપરા ઉપર બધા ચિત્ર ભાસે છે છતાં એ નિરાલંબ છે. જ્ઞાનમાં બધું ભાસતો છતાં જ્ઞાન તેવું ને તેવું છે. આત્મા ધૂપો નથી પણ પ્રગટ છે. પરમાત્માએ જીવ સાથે એવી શરત કરી કે, હું એક બગિચો બનાવું અને તેના દરવાજા મોકળા રાખું; તેમાં એક

બંગલો બાંધું; તેના બારણા રાખું; તેમાં એક હીંચકા ટાંચું; તેના ઉપર હું બેસું અને તમને બધાને બગિચામાં ઊભા રાખું અને જે મને આવીને મળે તેને માફ સ્વરૂપ અને માફ પદ આપું. નહિ આવી મળે તેટલાંને બંદીખાને નાંખું. એ શરત સવારે છ વાગાથી તે સાંજના છ વાગા સુધીમાં પૂરી કરવાની છે. જો તમાસો જોવાને સવારે છ વાગે દાખલ થયાં પણ જુદા જુદા રમણીય વૃક્ષો, ફળ ફૂલ વગેરેની ખૂબી જોતાં સવારના નીકળેલાં વખત ક્યાં જાય છે તેનો વિચાર ક્યાં વિના, આ હમણા જન્મે હીંચકે ચડી બેસીશું, તેમાં કેટલીવાર લાગવાની છે? આ એક ફળ તોડીને અથવા એક ઝાડ જોઈને પછી નક્કી આપણે ખોટી થવુંજ નથી, એવાં ખોટા વિચારોમાં એક મૂકી બીજું મૂકી ત્રીજું, હમણાં પોંચીશું, એમ કરતાં સાંજ પડી જાય છે અને શરતનો વખત પૂરો થઈ ગયો કે પછી પસ્તાય છે. પણ આકું અવળું ન જોતાં ધડીને પણ વિચાર્યું ક્યાં વગર, એકદમ સીધે રસ્તે સંસાર બગિચામાં કાયમ રહ્યા છતાં, મોહિ-ણીઓ તથા ખૂબીમાં જરાએ ન રોકાતાં, પરમાત્માસ્વરૂપનું દર્શન પામે એવીતો કાંઈ વિરલાનેજ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે બીજાં તો જરાવાર રહીને એમ બહાના બતાવે છે. આ એક મારા નાના છોકરાની છોકરીના છોક-રાનું અધરણી આવે ને પછી આપણે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરવો છે; હવે તો જરૂર. એમ વખત એક પછી એક લાલચમાં લંબાતો જાય છે અને આખરે પોતે કાળ આવે લાંબો થઈ પડે છે અને ધાર્યું પાર પડતું નથી. જે વસ્તુ પાસેજ છે, પણ જેનું દર્શન નથી પ્રગટ છે છતાં મળવી કઠણ અને અસંભવિત લાગે છે, જેનો વિયોગ નથી, અને જેની મગદૂર નથી કે આપણાથી દૂર જઈ શકે. જ્યાં વસ્તુ છે, ત્યાં તે (સત્તા) સૌથી પહેલી છે અને પછી વસ્તુ તો દેખાય છે, તેને શોધવા નીકળવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. આકાશનો ઘડા સાથે અભેદ છે. માત્ર સ્વરૂપ શું છે, એ જાણવું એજ મોક્ષ છે. માટે અત્યંત વિયોગ કેટલેક જન્મે મટશે એમ નથી. અંતરનું અંતર કરેલું છે તે ચૈતન્યપર દ્રષ્ટિ જાય તો મટે. પોતાનું સ્વરૂપ કાંઈ બળ્લરમાંથી વેચાતું આણવાનું નથી.

૪૩. દ્રષ્ટિકેર.

યત્ર તત્ર સ્થિતસ્યાપિ કર્પૂરાદેઃ સુગંધિતા ।
 યથોદેતિ તથા દૃશ્યં ચિદ્ધાતોરુદરે જગત્ ॥
 અક્લદત્વં યથા હેન્નિ મૃગનદ્યાં યથા જલમ્ ।
 મિત્તિર્યથા સ્વપ્નપુરે તથા દ્રષ્ટરિ દૃશ્યધીઃ ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—યત્રતત્ર સ્થિત સતે પણ કર્પૂરાદિનો સુગંધ જેમ ઉદય પામ્યા વિના રહેતો નથી, તેમ ચિદ્ધાતુના ઉદરને વિષે દૃશ્ય જગત્ જાણવું. જેમ સૂવર્ણમાં કટકત્વ છે, મૃગનદીમાં જલ છે, સ્વપ્નનગરને કોટ છે, તેમ દ્રષ્ટાને વિષે દૃશ્યબુદ્ધિ છે.

કાંઈક ભાવરૂપ અભાવરૂપ એજ જગત્નું સ્વરૂપ છે. ભાવ અભાવ ક્ષણિક સાપેક્ષક છે. પુસ્તકની આસપાસ પુસ્તકનો અભાવ છે પણ આકાશનો ભાવ છે. અભાવ કહીએ છીએ ત્યાં પણ અવસ્તુ નથી; આકાશ પોલાણ કાંઈ પણ છે. માટે ભાવાભાવ મિથ્યા છે. તેનો આશ્રય આત્મ-સ્વરૂપ છે તેની ભાવના કરવી. (ભાવાભાવો ભવઃ) ભાવાભાવની ભાવના તર્જો. વિશેષતામાં કાંઈ ખીલી આવતું નથી. ભાવનાથી વિશેષતા થઈ કે સામાન્યનો અભાવ ભાસે. ભાવરૂપતા આપવાને આકાર થવાની જરૂર નથી. આકાર ધણી જાતના છે; માટીનો ઘડો આકાર છે. તે કૃતિથી થાય છે; દૂધનું દહીં તે પરિણામે થાય છે; ભીંતપર લીટા કહાડવાથી; તેમજ કાગળ પર નખથી કાઢે તે આકાર; પાણીમાં લેહેરોથી પરપોટા થાય; અને આકાશમાં એની મેળે આંખના દોષે મોતનમાળ દેખાય; આત્મામાં ભાવનાથીજ વિશેષ ભાવ ઉઠે છે કાંઈ ખરા ચિત્ર નથી. અનુભવ શું નથી ? સર્વ વસ્તુની ખાણ છે તેમાં બધું ભાસે છે. માટી તો ભૌતિક છે પણ અનુભવ તો સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સર્વની ખાણ છે. તેમાં શું ચમત્કાર ન ઉઠે ? ભાવાભાવ જગત્ છે. અનુભવમાં સઘળું ભાસે છે તે અનુભવજ સ્વરૂપ છે. “હું” બનો તેની સાથે “નથી” બનવુંજ પડે. ગુરુ થયા તો ચેલા નહિ. પરિચિન્ન થયા તો બહાર ખીણું બધું બને. અહાંભાવનાજ કહાડી નાંખવી. જે છે તે છે તે હું છું “હું બહાજું”

તો અબ્રહ્મ નહિ થવાય. બન્યા કે ઓળો-છાયો તૈયાર. જે બનો તેનો પ્રતિયોગી તૈયાર છે. સ્વરૂપ ભાવાભાવથી રહિત છે. જે મોઢાની એક મૂર્તિ છતાં દૈત નથી. જેવામાં માત્ર જે છે. વસ્તુમાં નિશ્ચય એક છે. વિરોધી એકજરૂપ છે. વિરોધ દેખાતાં, વિરોધ નથી. સુખદુઃખ એકરૂપ છે. એનું ચક્ર અલૌકિક છે. ક્રમ ચક્રાકાર છે માટે એક છે. જુદી દ્રષ્ટિમાં વિરોધ છે. તાહું ઊનું એક બીજના ધાતક છે. થંડુ પાણી દેવતાને ઓલવે; દેવતાપર પાણી બળે; અત્યંત થંડુ ઊણુ થાય; હીમથી બળી જાય. ઊણુતા અત્યંત વધારે, તો થંડુગાર. એકજ છે—ડીઝીમાં ફેર માત્ર છે. સ્વાદમાં તુરં, ખાદું, મીઠું, કડવું ઉત્તરોત્તર થાય છે. જમરૂપ ફેરી કાચા પાકા જુઓ. એકજ માણસ છે છતાં બાળક, જુવાન, ડોસો અને અવસ્થા ભેદ છે. ધરકું તુરીયું કડવું; ધરકું કડવું જણાય છે. સર્વ મનુષ્ય પણ માટીના પૂતળાં છે. બ્રાંતિ દૂર કરો. ક્રિયા કાંઈ નથી. સાપને લાકડીથી મારો તોપણ નિવૃત્ત થશે નહિ; મનથી કાઢી નાંખવો ભેદ છે. અનુભવપ્રકાશ જુઓ. નિદ્રામાં રોજ મુક્ત થાઓ છો. મૂળતો સર્પની સત્યતા જવી ભેદ છે. નિદ્રાથી જાગે જગત્ ખડું થાય છે. જગત્ મનમાં કાયમ છે, તે મુક્તિ ન કહેવાય. સુવા પછી મુક્તિ નથી. દેહ શિવાય મુક્તિ નથી. (યં યં વાપિ સ્મરન્) વગેરે. મરણ સમયે (યથા મતિ તથા ગતિઃ) એ ઉપાસક માટે છે. બહાર મૂર્છા છતાં અંદર સાવધ છે. આ દેહનો કંટાળો થાય છે અને મુખ્ય વાસનાનો દેહ આગળ ખડો થાય છે અને તે પ્રિય લાગે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. મરણની આંખથી તેનો મારનારો પકડાય, કેમકે તે મરતી વખત તદ્રૂપ થાય છે. તે ખુનીની છબીની છાપ મારનારની આંખમાં પડી રહે છે. મરનારની વાસના એકજ ત પ બને છે તે છેલ્લી છબી છે. બીજી કોઈ છબી નહિ હોવાથી તે પડી રહે છે. તેને પ્રયોગે કરી છબી પાડી લઈ પકડી શકાય છે જે કે તે પુનર્જન્મ તે ખુનીનો લેછે પણ એ ખુની પકડાઈ આવે છે. વૃત્તિ તીવ્ર થાય ત્યાં એમ બને. એક તાજવામાં સંકલ્પ અને બીજમાં દેહ. બ્રાંતિને બ્રાંતિ રૂપે જાણી તો તેનો ભય શું? જગત્ની સત્યતા એજ સંસારનો રસ-જીવન છે તે નષ્ટ થાય તો સૂકું કાષ્ટ; નવો ફણુગો ફૂટે નહિ. લાકડાનો સાપ બન્યાં જણે નહિ. કદાપિ ખાય પીએ પણ તે યુક્તિથી, જગત્ જે મૂડકું થયું તો ડર કેનો અને પુનર્જન્મ ક્યાં છે? સત્ય નથી. આપણે સત્યતા આપીએ છીએ.

ભાવનાથી ખોટા તે ખરો અને ખરો તે ખોટા થાય છે. ખેડુતનો સાપ બાઇડી મૂવા પછી પોતાને ખજર પડેથી મરણ કરતો હતો, કેદીનું ઓપરેશન (Operation) ભાવનાથી મૃત્યુને આપતું હતું. સ્વપ્નના પદાર્થો પણ ઇન્દ્રિયોથી સિદ્ધ થાય છે તેને તમે મિથ્યા કેમ કહો છો ? એજ ઇન્દ્રિયો જગતના પદાર્થોને ખરા સિદ્ધ કરે અને સ્વપ્નના પદાર્થોને ખોટા સિદ્ધ કરે ત્યારેતો ઇન્દ્રિયો ખોટા ખરા સિદ્ધ કરે છે તો તે નિરંતર છે. એવા સાચા જીઠા સાક્ષીને કાણુ માને ? આ જગત્ વારંવાર દેખાય છે તેથી સત્ય કહો તો કાશી એકજ વાર ભ્રમ છે માટે ખોટી કેમ માનતાં નથી ? ૧. વિષયાસક્તિ, ૨. મંદબુદ્ધિ, ૩. કુતર્ક, અને ૪. દૂરાચલ એ ચાર વર્તમાન પ્રતિબંધ છે. સ્વલ્પ સંકલ્પ સ્વપ્ન છે અને તીવ્ર-દ્રઢ સંકલ્પ જાગ્રત છે; પણ બન્ને સંકલ્પો છે તેથી મિથ્યા છે. ચિત્તના ઘોડા પર ચડ્યો કે તે ધબુક ધબુક ધક્કા ખાવાનો ને પ્રસંગે પડવાનો પણ ખરો; તેને પડવાનો ભય છે. સ્વરૂપની સપાટીપર કાંઈ સુખદુઃખ નથી.

તા. ૨૦-૯-૧૯૦૩.

૪૪. તૃષ્ણારૂપી કૂતરી.

કતમો યાજ્ઞવલ્ક્ય સર્વાન્તરો યોઽશનાયાપિપાસે શોકં
મોહં જરાં મૃત્યુમત્યેત્યેતં વૈ-તમાત્માનં વિદિત્વા બ્રાહ્મણાઃ
પુત્રૈષણાયાઞ્ચ વિ-સૈષણાયાઞ્ચ લોકૈષણાયાઞ્ચ વ્યુત્થા-
યાથ મિક્ષાચર્યં ચરન્તિ ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्.

અર્થ:— હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! જે ક્ષુધા તૃષ્ણાથી મુક્ત, શોક મોહ જરા મૃત્યુની પાર, સર્વાન્તર છે તે કીચો ? તે આ આત્મા, જેને જાણી બ્રાહ્મણો પુત્રૈષણા, વિસૈષણા, લોકૈષણાનો ત્યાગ કરી ભિક્ષા ચરે છે.

ચિત્ત સંસારરૂપી બીજની કણીકા છે. —જીવરૂપી પક્ષીને બંધન જાળ છે. દાગીના સોનાના છે તે પરસ્પર જુદા છે, અને વચમાં સોનાનો અભાવ છે પણ ચૈતન્ય સત્તા આખો એક ગઢો છે તેમાં

અભાવ કોઈ જગાએ નથી. ચિત્ત વિસ્તારને પામેથી મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. માટી તૂચ છે તેજ સૂવણું, હીરા, માણેક, મોતી, પથુ, પક્ષી, મનુષ્ય-રૂપે થઈ મોહ કરે છે. વિસ્તાર પામવાનું કારણ સંકલ્પ છે. મનુષ્યનો સંકલ્પ કે ઇશ્વરનો સંકલ્પ. સુધારના સંકલ્પે ફેટલાં રૂપ થાય છે ? ખુરશી, ટેબલ-જેવો સંકલ્પ, મટોડાં પહેલાંનો ક્રમ. ચિત્ત, આકાશ, વાયુ, જળ, માટી વગેરે રૂપે થયું છે. માણસ મટોડાનું પૂતળું છે. સંકલ્પ સ્થૂલતાને કેમ પ્રાપ્ત થયો ? મટોડું સોનું કેમ થયું ? કાર્ય-કારણમાં સાદ્રશ્ય ધૂપાયું તેથી ભેદ ભાસે છે. ઝાડ, ડાળાં, ફળ, ફૂલ જુઓ જાણો છો તેથી કહો છો કે એકજ ઝાડનાં છે અને એકજ ખીના પરિણામ છે. એકજ અન્ન, રૂધિર, હાડ, માંસ, ધાતુરૂપે થાય છે. મૂળ પરિણામનો સંબંધ ન મેળવે તે મોહ. એકતા મેળવે તો જ્ઞાન. ચિત્ત વિસ્તર્યું કે તૃણાની વેણી વધી. મારું તારું ડાળાં થયા કે પક્ષવ ફૂટ્યાં કે મૂર્છા; સ્વરૂપને ભૂલ્યો. અંદર જગતો પણ બહારથી ભૂલે તે મૂર્છા. ગાઢ મૂર્છામાંથી જાગે નહિ. વસ્તુની કીમત પણ વિપરીત બતાવે છે; દ્રષ્ટિ ફેર છે. મનુષ્ય સોનાની લાલચ કરે છે. પથુપક્ષી સોનાને શું કરે ? ભાવના ફેર છે. તૃણાથી તૂચ વસ્તુની કીમત વધે છે. તૃણા અંધારી રાત છે. એ વાદળામાં જ્ઞાનસ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે. ચિત્ર વિચિત્ર પદાર્થ જોય છે અને તે જોમાં ખીલેલાં છે તે સ્વરૂપ દેખે નહિ. તૃણા તરવારની ધાર જેવી શોભીતી-કામળ સુંદર છે, પણ સ્પર્શ કરે તો નાશક છે. તૃણારૂપી ફૂતરી (કુકુરી) દેહ ઉકરડાપર ચિત્તરૂપી ધરમાં રહે છે. હૃદય છિદ્રમાં તૃણા સર્પિણી નથી તો શાન્તિ છે. મનુષ્યને તૃણારૂપી કીડો પેઠો તો મન પ્રવૃક્ષિત રહે નહિ. તૃણા નદીમાં જીવ તત્તણુવ વહે છે. તૃણારૂપી યંત્ર જીવ પૂતળીને ભ્રામવી નચાવે છે ઊંચ-નીચ ચોનીમાં નાંખે છે. તૃણા છે તો પુનર્જન્મ, સ્વર્ગ, નર્કના તર્ક છે. સંસાર દુઃખરૂપ છતાં છૂટે નહિ. ચકકરે ચડેલો શું કરે ? એકદમ અટકે તો ધમ દધને પડે. ગધડે બેઠેલો ઘેરજ ઉતરે. બેટરી (Battery) પકડી તે ધડધડ નસો બોલતાં છૂટે કેમ ? લીલા વાસની લાલચે હરણુ ફસાયાં છે. ઇચ્છા આનન્દરૂપ ભાસે છે. આશા વિનાનું જીવતર વહાણું લાગતું નથી; પાયમાલ થતાં પણ આશાપર નીભે છે. જોશી કહે છે કે એક દશા ઉતરવા હો બીજી સારી આવશે. ટકાવી રાખે તેનેજ સ્વરૂપ

માને છે પણ તૃણાજ ખાડામાં નાંખનાર છે. તૃણા૩પી ડાકણી ઉત્સાહ કલેજી ખાનારી છે. ચિંતા ચીતા સમાન છે. તૃણાવાળાને બાળક પણ નચાવે. જ્યાં તે લાલચે બાળક દોરવે ત્યાં તે જાય છે-કહે તેમ કરે છે. સ્ત્રી સુંદરીને સિંહની વાત જીએ; નખવાળા પંજ કઢાવી નંખાવ્યા. બે બાયડીના ડોસો વાળ ઉખડાવી દલ્લો થયો. સોનાના વાસ-જુમાં વિષ્ટા છે તો તેને હાથ પણ કાણ અડકાડે ? ઘોઘને લે. તૃણાની વિષ્ટાથી હૃદય નીચ થયું છે. રાવણની સોજતે સમુદ્રનો મહીમા ધટ્યો છે. તૃણાથીજ વિષ્ણુને ચતુર્ભુજ થવું પડ્યું છે; એક તૂચ મૂર્તિ બનવું પડ્યું છે. ઇંદ્રનો પક્ષપાત કરવાથી વામન થઇ બળીને ઘેર દાન માગવું પડ્યું. સૂર્ય પણ નીચમે બંધાયેલો ફરે છે. હું આવોજ થાઉં એ તૃણા ચૌદ લોકને ભમાવે છે-બંધનમાં લે છે. દોરડીથી બંધાયેલા છૂટે પણ આ બંધનથી છૂટે નહિ. ગુરુ શું કરે ? પોતાને પ્રયત્ને છૂટે. તૃણાવાન મુક્ત નથી; તૃણા રહિત મુક્ત છે. કલ્પના ન કરો. તારા સંકલ્પની ખોટી ઉભી કરેલી વસ્તુમાં શું તૃણા કરે છે ? તારી પાસે શું નથી ? પૂર્વ અપરનું અનુસંધાન કરાવે તે સંકલ્પ. અનુસંધાનનો ત્યાગ કર. વર્તમાન થવા દે; પૂછડાં રહિત કરી વર્તમાન થવા દે. ભૂત ભવિષ્ય દેખાતાં નથી-પૂછડાં લંબાવે છે. પૂછડીઓ તારો જીએ. વર્તમાન ક્ષણે ક્ષણે ચાલ્યું જાય છે. ભય પણ આવ્યું કે જાય છે તેમાં શું બંધન છે ? સોનાને ગાળી લીધા પછી દાગીનાની સત્યતા નથી માટે અનુભવ ખરો છે. પદાર્થ શેષ રહ્યો નહિ. બરફી તો ખત્રાઇ ગઇ. મન પણ કાંઇ વસ્તુ નથી તે અનુભવજ છે. પદાર્થ રહિત પ્રકાશ અનુભવસ્વરૂપ છે. હુંતુંની ફેકટ કલ્પના ન કરો. માટીના છે તેમાં હાથી ઘોડા કરી વિયોગ ન કરો; અખંડતાનો ભંગ થાય છે-કટકા કટકા ન કરો. જણ્યા છતાં ભાવના ભેદની છે. અનાત્મ ભાવ કાઢી નાંખો તો તમે જ્ઞાનવાનના શીરો-મણી છો. તમારા હાથમાં છે. “ અહ ” પોતાને વિષે એજ અપવિત્ર છે. પરિચિન્નતા કાઢો. પાંચમી ભૂમિકાએ પોહોંચ્યા. પૂર્ણ નિશ્ચય એ ચોથી ભૂમિકા છે; પાંચમી એ અપરાક્ષ છે; ચોથી પરાક્ષ છે.

૪૫. પરમાથ તા.

બન્ધમોક્ષદશાહીના દ્વિત્વૈકત્વવિવર્જિતા ।
સર્વેવ બ્રહ્મસત્તેયમિત્યેના પરમાર્થતા ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—બન્ધમોક્ષ દશાથી રહિત, દ્વિત્વથી કે એકત્વથી અત્યંત-વર્જિત, એવી બ્રહ્મ સત્તાજ સર્વ છે,—એ પરમાર્થતા.

સર્વાત્મજ્ઞાન થયું તો ચૈત્યનું ચૈત્યપણું મટી જશે. પોતાને પરિ-ચ્છિન્ન કરવાથી જન્મતુ બને છે. “ હું આત્મા છું ” એ નિશ્ચયથી ચિત્તની શાન્તિ છે. નિરોધથી ક્ષણિક શાન્તિ થાય પણ કૃતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી. પાણીમાં દબાવેલી તૂમડી દૂએ પણ દબાણ દૂર થતાં પાછી ઉપર આવે. માટે ભેદબુદ્ધિ અસત્ય થવી જોઈએ. સંકલ્પ વિકલ્પ કે નિશ્ચય છેજ નહિ; આત્મતત્ત્વજ છે. આત્મસૂર્યથી ચિત્ત અંધારું નષ્ટ થાય છે. મન માને ત્યાંસુધી ભય છે. ભેદનું ભાન એજ મનનું સ્વરૂપ છે. ભેદ નહિ છતાં ભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે તેના કારણે ભાન અને શબ્દ છે. અખંડસ્વરૂપમાં ભાવ અભાવ પ્રતીત થયાં કે ભેદ ઉઠ્યો. એકજ વૃત્તિમાં ભાવ સાથે અભાવ ઊઠે છે તે એકજ છે. ઘટશબ્દ નામ આવ્યું તેથી માટીના માટીથી વિયોગ કર્યો. એ વિયોગ ક્યાં થયો? નામનો થયો. માટીથી માટીના વિયોગ એ વાતજ હસવા જેવી છે. માટીના પૂતળાંઓ કાંઈ સ્થીર, કાંઈ ચાલતાં, બની રહ્યાં છે. એક માટીના અનન્ત ભેદ. કાંઈ બાલે, કાંઈ ચાલે, કાંઈ પડી રહે. અનન્તભેદ વ્યવહારમાં, કલ્પનામાં, ભ્રાંતિના છે. ભેદ માની ને વળી સત્યતા માની કે ઘડો માટી નથીજ એ મનનું સ્વરૂપ છે. એ ભેદને અત્યંત નષ્ટ કરો. જાણતાં છતાં ભભાવે છે માટે દ્રઢ થવાને એકની એક વાત ફરી ફરી ને ખ્યાનમાં લેવી તેથી પુનરુક્તિદોષ થાય છે એમ સમજવું નહિ. દ્રઢ થાય ને ભેદ ભાસે નહિ તો મનનું મનપણું ગયું ને સર્વાત્મા દ્રષ્ટિ થયું. જે વિયોગ નામનો થયો છે, તેનો યોગ કરવાનો છે, માટે કરવાનું કાંઈજ નથી—સમજવાનું છે. અનુભવપ્રકાશ જુઓ. જુદાપણું મટાડવાનો ઉપાય એ છે કે નામરૂપ નીકળી જાય તો એકસ્વરૂપ છે તે છે. સ્વપ્નમાં વિયોગ થાય કે હું

વિલાયતમાં ગયો છું; જગીને જોતાં ગાડી ઘોડાનો ખરચ કરવો પડતો નથી પણ વિલાયતથી ઘેર આવેલાં જીએ કેમકે ધરમાં જ હતા-ગયાં જ નહોતા. ખરા ગયા હોય એ તો પાછા આવવાને સાધન જોઈએ માટે બ્રાંતિ દૂર થાય તો ઘેર જ છીએ. આ પરમાર્થયોગ કહેવાય છે. વિના યોગ-બ્રાંતિ છે. મન નહિ રહ્યું તો બ્રાંતિ શી ? પથ્થર ભય રહિત છે. ભય શરીરને નથી અને આત્માને પણ ભય નથી. મોજથી હું ડૂબી જઈશ એવી સમુદ્ર શીકર રાખે નહિ. મને જ ભય માનેલો છે માટે મનનો ત્યાગ કરો કેમકે મન થયું જ નથી એ નિશ્ચય છે. ચિત્તરૂપી વૈતાળ એટલે ભૂત વળગેલું છે. ભૂત હોય તો પણ દેખાતાં નથી; જપ કરે તો આવે છે. કલ્પનારૂપે આવે; ભાવના કરે તે થાય. ઉદ્વેગ ક્રમ થાય તો નિવૃત્ત થાય. “(एकोहं बहुस्याम्)” ભૂતને નિવૃત્ત કરવાને “તે હું જ છું” એ જપ જપે તો એ ભૂત નષ્ટ થાય. એવી રીતે હૃદયમાંથી ચિત્ત વૈતાળને નષ્ટ કરો. ભય બીજીથી છે. સાપને પોતાના ઝેરનો કે વાઘને પોતાનો ભય નથી. દાંતનો ભય જીભને નથી. કેમકે જીદાં છતાં એકપણ માનવાથી તેની એક ભાવના છે. દ્રૈત એ જ ભય છે. જીદાપણા વગર ભય થતો નથી. બેદબુદ્ધિ કાઠી તો ભય નથી. ઉદ્વેગ અજ્ઞાનથી જ થાય છે. હવે શું થશે ? થશે કે નહિ ? એવી કલ્પના અથવા સંકલ્પ કરે તો ઉદ્વેગ નિશ્ચે થાય. નિશ્ચય હોય તો ઉદ્વેગ થાય નહિ. સંશયમાં ઉદ્વેગ છે. સંશય એ જ જીવનું સ્વરૂપ છે, માટે જ કહ્યું છે કે “સંशयात्मा विनश्यति.” કૉન્ફીડન્સ (Confidence) ની જરૂર છે. સહુ થઈ રહેલું જ છે. શું થશે ? થનારું થશે. કૌતક જોનારને છે બાકી નાટકીઓને કૌતક નથી, તે તો નિર્માણ પ્રમાણે બજવ્યા જાય છે; તેને મન તો એક પછી એક શું આવશે તે નક્કી છે. જોનારને ખબર નથી ત્યાં લગી નવું છે. જોનારને પડદાને લીધે હમણા અદ્રશ્ય છે. લગ્નમાં વરઘોડો નીકળે છે તેમાં વરઘોડાનો ક્રમ તો નક્કી છે. અકેદ જાય ને બીજું આવે. ઉંચે ઘેઠલાને અડધો ગયો અડધો આવવાનો છે એવું નથી; તેને તો જે આવે છે તે વર્તમાન જ છે. અલ્પજ્ઞને પડદા છે. સર્વજ્ઞને વર્તમાન જ છે. માછલું, ઝાડ, પથ્થર, પોતે શું અનુભવ લે છે તે તે જ જાણે. વિશેષ રૂપે જાણે તે વિત્ત કહેવાય. બાકી પુરુષનો અનુભવ સ્ત્રી જાણે નહિ; માત્ર વેશ લઈ શકે. તદુપ થાય તો સર્વવિત્ત થાય. પરકાયા પ્રવેશ કરી તેની ચિત્કલના તેનાથી અતીત

થઈને લેવાય. પક્ષી, ડાળ, સંયોગ, એ એકદેશી સંયોગ એટલે સંબંધ છે પણ આત્માનો સંબંધ સંપૂર્ણ રૂપે છે. એકેક જીવ પૂર્ણ બ્રહ્મ છે. દેહ દ્રષ્ટિએ પણ પૂર્ણ અને આત્મદ્રષ્ટિએ પણ પૂર્ણ છે. સંકલ્પમાં સૃષ્ટિ ભાસે છે તો આપણે પૂર્ણ થયા. સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટશ્રુત સૃષ્ટિ છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો પણ આદિ અંત નથી. અનંત કેટી બ્રહ્માંડ તમારા એક સંકલ્પમાં ક્યે ખૂણે પડ્યા છે ? તેમજ કીડીની સૃષ્ટિ તેના સંકલ્પમાં છે બહાર નથી. હું તું ઉપલક્ષ્ય દ્રષ્ટિમાં છે. સ્થૂલ સ્વરૂપ દેહ છે તેમ સ્થૂલ સૃષ્ટિ છે. દેહને દીઠા વગર સ્થૂલ નજરે આવતું નથી. દેહનો પસારો સ્થૂલસૃષ્ટિ છે. દેહપર સુખદુઃખ આણવાને ઉભો થએલો છે. એ જ્ઞાન સાથે જોઈ છે અજ્ઞાન સાથે લય થાય છે. ટોચકું ઉંચકયું કે બધું ઉંચકાય છે. છત્રીનો દાંડો આખી છત્રીના પસારાને ઝીલવા સમર્થ કરે છે. તમે હાલો તેમ સ્થૂલ જગત્ હાલે છે. સમજીત ને સમજીતમાં ફેર છે તેથી ક્રમ માટે વ્યવહાર જાળવવાનો છે. દ્રષ્ટાની દ્રષ્ટિ તેજ સૃષ્ટિ છે. દ્રષ્ટા એટલે જોવાવાળો; જે નહિ જોવાય એવું હોય તેને ખોટું ખોટું જોવાવાળો ખોટો જાણવો. જીવપણું કાયમ રાખી આત્મા જોવો હશે તો જોવાશે નહિ. ભુંસી નાંખવાની કાંઈ જરૂર નથી. વગર ધાયે સમજી લેવું, કે અક્ષર કાગળપર છેજ નહિ. અને છે તો ભલે રહ્યાં. વ્યતિરેક અન્વયથી જ્ઞાન કરી લેવું. શ્રીગીતામાં “જીવ મારા અંશરૂપ” કહ્યાં છે. સાંખ્યના મત પ્રમાણે અંશ માનવાનો નથી. આખામાં ને અંશમાં, પૂર્ણપણું, અભેદ, ધર્મની સમાનતા બતાવવાનો હેતુ છે. ચિત્ત, દેહ સાથે બીજા વિષયોથી-વસ્તુઓથી ચોંટાણું છે તે ઉખેડવું જોઈએ. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે તો મોક્ષ થશે. ગર્ભિત તૃષ્ણા, વાસના, રહેવી ન જોઈએ. તૃષ્ણા જવી જોઈએ. લોકેષણા, વિત્તેષણા, પુત્રેષણા, ત્રણે દૂર થવી જોઈએ; લોકેષણા દૂર થવી મહા મુશ્કેલ છે. લોક ખરાબ કહેશે એવો ભય રહે છે પણ કાંઈ શોધીને લાવતું નથી કે ખરાબ કહેનારો ક્યાંસુધી ખરાબ કહેશે અને કહેશે તો ભલે કહેશે હુંતો સત્ય માર્ગે લોકેષણા નહિ રાખું.

૪૬. મુક્તિ.

શકુનીનામિવાકાશે જલૈ વારિચરસ્ય ચ ।

પદં યથા ન દૃશ્યેત તથા જ્ઞાનવિદાં ગતિઃ ॥

શક્કરાચાર્યા:

અર્થ:—આકાશમાં પક્ષીનાં કે જલમાં જલચરોનાં પગલાં જણાતાં નથી, તેમ જ્ઞાનીઓની ગતિ જણાતી નથી.

શરીરનું થડ અહંકાર છે તો અહંકાર ત્યાગે શરીર કેમ રહેશે? અને શરીર નહિ રહેશે તો એટલા કેવી રીતે થશે? એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી, કેમકે જ્ઞાનમાં વાસનાનો ત્યાગ થાય છે. ત્યાગ એ પ્રકારે છે: ધૈય-ત્યાગ અને નેયત્યાગ. ૧લો. હું કાંઈ બનેલો નથી અને બીજા પદાર્થ છે નહિ એમ માની આત્મપ્રકાશથી શીતળતાને પામે છે. ક્રિયા થાય તો પ્રયોજન વિના લીલા માત્ર છે. વાસના ત્યાગી જીવનમુક્ત છે. અને રજો. મન સંયુક્ત, દેહ વાસનાનો ત્યાગ તે નેય વાસના છે. તે અને વિદેહમુક્તિની સ્થિતિ છે. ઉન્નત થઈ રહે; કૂદે કરે પણ કાંઈ જાન નહિ. રડે હસે પણ કાંઈ કરવાનું જાનજ નથી; પોતે ત્યાગ કર્યો તેનું પણ જાન નથી. નેય ત્યાગવાન સાતમી ભૂમિકાએ છે. જનક જીવનમુક્ત હતા. જીવનમુક્તને મનની પ્રતીતિ છે પણ જ્ઞાનદ્રષ્ટિ બની રહી છે તેથી સંતાપ થતો નથી; મનનું મિથ્યાપણું જાણ્યું છે. સંસારમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભેદ કાઢ્યો તો સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. મજૂર કે ગધેડું માટી લાવે છે તેને રાગ દ્રેષ નથી. માટીનો અને એનો સંબંધ ઇષ્ટ અનિષ્ટ શુદ્ધિ રહિત છે. સ્વરૂપને વિષે જીવનમુક્ત જાગતો જોધ છે. અંતરમાં આકાશવત્ નિર્મળ છે. આવી પડે છે તે કરે છે; આવી મળે છે તે લે છે; લાલ હાની જોતો નથી; મેં કર્યું એની તૃષ્ણા; અને અહંકાર નથી; ગાજરની પીપી વાગી તો વાગી નહિતો કરડી ખાય છે; અર્થ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી કરતો નથી, પણ પ્રસંગ આવ્યો માટે કરે છે. તૃષ્ણાથી બંધાએલો કલનાથી કલંકિત થયો છે. તૃષ્ણા અને મમ્મત્વનો ત્યાગ એ મોટી ઉદારતા છે. સમુદ્રવત્ અક્ષોભ ચિત્ત રહે; આ જગત્ ભ્રાંતિ માત્ર જાણે. તૃષ્ણા પણ ભ્રાંતિ છે. તારે ને તૃષ્ણાને શું સંબંધ છે? તૃષ્ણાની ભેદરે મિથ્યા છે. દરેક વસ્તુનો ત્યાગ

થઈ શકે છે. નેપોલીઅન સત્ય કહે છે કે: “ કાંઈ પણ અશક્ય છેજ નહિ.” શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ એવી રીતે કરે કે દેહ તે હું છું, માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થયો છું એજ બંધન છે-એજ બ્રાંતિ છે-અને એજ અસમ્યક્ દર્શન છે. ભાવપદાર્થથી અતીત છું, અતિ સૂક્ષ્મ છું, સાક્ષી પ્રકાશક છું, એ શાન્તિરૂપ મોક્ષને ઉજ્જવલિત કરનારી ભાવના છે. જે જે જગત્તુળ્ય ભાસે છે તે હુંજ છું-અનંતરૂપે ભાસું છું-એ ભાવના મોક્ષદાઇ છે. હું અને જમત્ અસત્ય છું; એથીપર સન્માત્ર છે તેજ છે; એ જ્ઞાન મોક્ષ છે. વૈરાગ્યથી અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય તો મોક્ષ નિશ્ચય ઉઠે. તૃષ્ણા સુગંધીથી ભમરો ભમે તેમ સંસાર બગિચામાં ભમતો મનુષ્ય હું દેહરૂપ જીવરૂપ પિતાના પુત્રરૂપ છું એવો નિશ્ચય કરે. એવા આંધળા હાથીને નદીમાં ઉછાળા મારતા કીનારો જડે નહિ. અર્જુનને સંસારની સત્યતા જણાઇ તેથી ધર્મ માટે પણ સગાંઓનો વધ કેમ કરે એવી બુદ્ધિ બતાવી. શ્રીકૃષ્ણને તો જન્મથીજ હું વસુદેવ દેવકીને પેટે પુત્ર છું એવી બુદ્ધિ રહી નહિ. માટે સંસારમાં જે નહિ ખૂડે તે જીવનમુક્ત છે. સંસારમાં ખૂડવું અથવા સંસારમાં વહેવું કાને કહે એ વિષે કેટલીક સૂચના શ્રી-સ્વામિનારાયણે આપેલી છે. તે વ્યવહારિક મનુષ્યોને અતિ ઉપયોગી છે. મહાત્માને રાગદ્વેષ સંભવતો નથી, નહીંતો તે મહાત્મા નહીં. આત્મસ્વરૂપ એકબેથી રહિત છે-તેજ સર્વરૂપે ભાસે છે. આનન્દરૂપ તમેજ છો-કદી દુઃખ નથી-તમે સર્વના પ્રકાશક છો. નેત્ર ઉઘાડો તો જગત આખું છે. દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘાડો તો ચર્મચક્ષુ બંધ થાય અથવા ભલે ઉઘાડાં રહે તોપણ જગતનો નાશ બલકે અત્યંતાભાવ છે. ઘડો તૈયાર થયો કે આકાશથી ભરાઇને નીકળે; એમાં કાંઈ આકાશ ભરતું નથી કે એને માટે કાંઈ નવું આકાશ પેદા થયું નથી. આકાશ તો છે તે પણ ઘડા સાથે ફરે છે. ઘડો ફૂટે તોપણ આકાશ છે. જન્મ સાથે આકાશ જન્મ પામ્યું નથી. તમે અજર અમર છો. દેહ પડેથી રમશાનમાં ઘડો ભલે ફૂટે પણ જીવનશક્તિનું જીવન તમે છો તેનું મરણ કે લય ક્યાં છે? સૂર્યમાં પોતાનામાં ઉગવું આથમવું હોય નહિ તેને તો સદા મધ્યાહ્ન છે અને તે તો જ્યાં છે ત્યાંજ છે. આપણી પૂઠ ફરે છે એટલે આપણે સૂર્યને અસ્ત થયો કહીએ છીએ તેથી સૂર્યમાં કાંઈ ફર પડતો નથી, અને આપણી પૃથ્વી ફરતી ફરતી તેના તરફ આવે છે ત્યારે આપણે સૂર્ય ઉગ્યો કહીએ છીએ. આપણે

તારા દેખીએ નહિ, તેથી તારા છે નહિ એમ કહેવાય નહિ. તેમ આત્મા દેખાય નહિ, એટલા કારણથી નથી એમ કહેવું ઠીક નથી. આત્મા અનુભવરૂપ છેજ. હાથી પાછળ ફૂતરાં ભસે તો તેથી કાંઈ હાથીના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી. તેમ આત્માને ગમે તે લક્ષણ આપો તોપણ જે છે તે છે.

તા. ૨૨-૯-૧૯૦૩.

૪૭. અભિન્નતા.

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोन्यत्र विद्यते ।

तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥

व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेतिशासनात् ।

इति ज्ञાતે પરે તત્ત્વે ભેદસ્યાવસરઃ કુતઃ ॥

અપરોક્ષાનુભૂતિઃ

અર્થઃ—પ્રપંચનું ઉપાદાન બ્રહ્મા વિના અન્ય નથી માટે સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મજ છે; અન્ય નથી, વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એ સંબંધ માત્ર મિથ્યા છે કેમકે “ સર્વ આત્મા છે ” એવી શ્રુતિ છે—આ પ્રકારે પરતત્ત્વ જાણ્યા પછી ભેદનો અવકાશજ ક્યાં છે ?

હૃદયનો નિશ્ચય એજ મુકિત અથવા બંધનનું કારણ છે. જગત્ની ગતિ આદિ અંત મધ્યમાં વિરસ છે. અસત્ય મધ્યમાં પણ વિરસ નાશરૂપ છે. ૧. નિશ્ચય, ૨. સંશય, ૩. વિપર્યય, ૪. સ્મૃતિ, ૫. અને નિદ્રા, એ પાંચ સ્થિતિઓ છે. હૃદયમાં નામરૂપ નહિ હોય તો નિરાલંબતા છે. નામરૂપના આકારરૂપે તો સાવલંબતા છે. વિવેક વનમાં વિચરે અને જગત્ને વિષે સત્યબુદ્ધિ નિત્યબુદ્ધિ ન કરે, બોધરૂપી બગિચામાં આનન્દ પામે, શ્રીસજ્જન બાગની બારાદરીમાં સહેલ કરે, નામરૂપ કાંટા ઝાડવાં કાંબરા દૂર કરે, અતીતપદનું અવલંબન કરે અને અનુભવપ્રકાશમાં કલા પ્રમાણે અતીતવને અનુભવે, તેનું અંતઃકરણ પૂર્ણિમાના ચંદ્રવત્ શીતળ છે. નિશ્ચયથી તેને ઉદ્વેગ થતો નથી. સંશયવાનને ઉદ્વેગ છે. સંશયવાનનું બાપણ કામળ, ઉચિત, હિતકર છે; તે સંસાર કાર્યમાં ફૂલે

નહિ. અંતે આત્મસ્થિતીમાં સ્થિતિ કરી સંસારને ભેતો રહે છે. અનુ-
ભવપ્રકાશમાં ચોથો મંજલો કલ્પો છે ત્યાંજ સ્થિતિ કરે છે. આ
બદ્ધ છે, હું મુક્તજીવું, એવો ભેદ ભેતો નથી. ફેર વ્યવહારમાં ભાસે છે
સ્વરૂપે નથી ભોમ કીચમાં જે મગ્ન છે તે મૂઢ મર્દબ છે. મહા
અગ્નિની જવાળા સ્ત્રી છે. નારી પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી તથા નારી કાળી નાગણુ
કહી છે. પંચદશીમાં નારીને “નરકસ્ય દ્વારં” કહી છે. સૂરજ રૂકમણી
સંવાદમાં સૂર્યલાલ નારીનું દ્વપણુ કહે તો રૂકમણી નારી પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ
કરી પુરુષને સર્વ રીતે અધમ રાક્ષસથી પણ અધીક છે એવું સાબીત
કરી શકે છે. ભામિની ભૂપણુમાં પણ એવો સંવાદ છે પરંતુ એ એક
તરફી વાત છે. જોકે સ્ત્રી પુરુષની બન્ને વાત આથી ઉધાડી પડે છે.
સંસારમાં જીવરૂપે રહેનાર બન્ને ખોડ કહાડે છે તેનું કારણ કે ખોડ બન્નેમાં
ભાસે છે પણ પોતાની ખોડ કાઢ જોતું નથી સામાની જોય છે, તોપણ
પુરુષે ચેતીને ચાલવું હોય તો સ્ત્રીને દ્વપણુયુક્ત જાણવી. સ્ત્રીએ ચેતીને
ચાલવું હોય તો પુરુષને તેવો જાણવો. એક નરકની જવાળા છે તો
બીજાએ તેમાં લાકડા-ઈંધનરૂપ થઈ બળવું ઝળવું નહિ. અર્થની આશામાં
અનર્થ ઉપજાવવો નહિ. જીવને ખજર નથી કે ભોગોની દીનતા અનર્થ-
રૂપ છે. અવસ્થામાં ફેર છે. શાશ્વતપદનો આશ્રય કરો અને લોકમાં
લોકવત્ વર્તો; અંતરથી વિરસ રહો. નાટકી પેઠે કૃત્રિમ થાઓ. જે
સ્વરૂપ જુદા પાડો. એકમેક થાઓ નહિ. સ્ટેજ (stage) પર આનન્દ શોક
એવો બતાવો કે બસ; પણ પડદામાં જાઓ કે અસલ મૂજબ પોતાના સ્વ-
રૂપને જાણો એટલુંજ નહિ પણ નાટક ભજવતી વેળા પણ ક્ષણેક્ષણ
અસલ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય નહિ. તેનો નિશ્ચય તો છેજ; સંશય
થવાનું કારણ નથી, કપટી કરે તેમ સ્વાર્થથી નહિ પણ અંતર ત્યાગી
બાહ્ય કર્તા બનો. કાર્ય કામનાથી રહિત થઈ આશા પ્રાંસી ગળામાં પડવા
દો નહિ. આશા તૃણાનો પાર નથી. તૃણા તો એવી નચાવે કે ન-
વસ્ત્રા કરે માથે ખાસકું મૂકાવી નાક લીસોટી ધસાવી ફૂંદાવે, હંફાવે
અને આખરે જીવ લે ત્યારે ધૂટે કે કદાપિ ત્યારે પણ નહિ ધૂટે. બંધ
મોક્ષ ઇંદ્રબાળવત્ છે. કલ્પિત, મિથ્યા, તુચ્છ છે. જગત્ નથી તો તેમાં
વર્તન શું ? બંધન મોક્ષ બ્રાંતિ છે. અનુભવપર દ્રષ્ટિ નહિ અને નામ-
રૂપને જોઈને ભેદ જણાય છે. મર્યાદા હોય તેનું બંધન છે. આકાશને

દોરડાથી શીરીતે બાંધીએ ? જોકે આકાશ તો પરમાત્માના અંશમાં એક ખૂણે એકદું થઈને બરાબ બેઠું છે. જો બંધન નથી તો મુક્ત શું ? બંધનનો સંભવજ નથી. આપણું પૂતળું ખોટું છે તો બીજાં બધા ભાઈ-મિત્ર ક્યાં છે ? માટે મમતા લાગે. પોતે નથી તો ભાવના કેની કરે ? સત્યસ્વરૂપ હોય તો સત્યસ્વરૂપની ભાવના કરે. અસત્યમાં આત્મ ભાવના છોડી દે. સ્વરૂપનો કાંઈથી સંબંધ નથી પ્રપંચ ભ્રમ માત્ર છે. નિરાકાર અજન્માને બાંધવ વગેરે કેમ હોય અને ક્યાંથી હોય ? જન્મ મરણને છેપણું-સત્તા આપનારો તુંજ છે. આત્મા છે તેની આગળ પાછળ તું છે. હમણાના સગાનો શોક કરે છે તો તારા ગયા દેહના બીજા દેહના માતાપિતાનો અને સમાનો શોક કેમ કરતો નથી ? જો તે ખોટા હતાં એમ કહે તો તો આ સગા પણ ખોટાજ કહીશ અને ખોટાંજ છે એમ જાણીશ. આ પણ છે, છે ને નથી. થઈ થઈને મટી જવાનાં છે. વિના કારણ મોહને પ્રાપ્ત કેમ થાય છે ? તારો કાંઈ શત્રુ નથી, ઘાતક નથી, માટે ડર કેનો રાખે છે ? જગતના મિથ્યા પદાર્થો વિત્તઆદિ મિથ્યા પાછળ શું કામ જીવ બાળે છે ? “કિમ્ રુચ્છન્ કસ્ય કામાય” વગેરે કેમ ભૂલી જાય છે ? જાતિ દરેક વ્યક્તિમાં વ્યાપી છે. તેમ આત્મા સર્વ પદાર્થમાં જાતિરૂપે વ્યાપેલો છે. મોતીની માળામાં આત્મા સૂત્રવત્ છે. સંસાર સંસરણરૂપ છે સ્પુરણરૂપ છે. સર્પની પેઠે અંગમાં ને અંગમાંજ ચાલે છે, પગે ચાલતો નથી પન્નગરૂપ છે. પગે ચાલે તો તેમાં અંતર રહે પણ પોતામાંને પોતામાંજ ચાલતો દેખાય છે, ત્યાંને ત્યાંજ છે પણ હાલતો ચાલતો જણાયથી હજારો કાશ કાપતો ભાસે છે. કલનારૂપ છે. સ્વપ્નમાં ક્રમ કે નિયમ મિથ્યા છે માત્ર ભાસે છે. સર્વાત્મમાં સર્વ શક્તિ છે તેમાં બ્રહ્મ માયા ઉઠવી એ પણ તેની શક્તિ છે ગાંધીને ત્યાં શાકર પણ હોય અને એળીયો પણ હોય. રાજના દરબારમાં દીવાન પણ હોય ને અપરાશી ચોપદાર પણ હોય; તેમ અનુભવમાં સારાનો તેમજ માઠાનો સર્વ અનુભવ હોવોજ જોઈએ નહિતો પૂર્ણ અનુભવસ્વરૂપ કહેવાય નહિ. વિચાર કરે જ્ઞાન એક અનુભવજ છે બ્રહ્મ માયા ક્યાં છે ? માયાવાળું પણ સત્યજ ભાસે છે. તો પછી સત્યતા સિવાય બીજું શું છે ? સૂર્યને પક્ષપાત લેનાથી બનતો પણ નથી. પરમાત્મા સર્વરૂપ પોતે છે. ગર્હજ નહિ થાઉં એમ નથી. તેમાં ગર્હજરૂપ તદ્દરૂપ થાય. આપણે

સાંભળ્યું છે કે ભગવાન બ્રાહ્મણનો અવતાર લેછે તેમ ઘેડનો પણ લેછે. “જય જય વિકૃલ રૂપમૈયા.” વીઠાબાને ઘેડ શું ને બ્રાહ્મણ શું ? ન્યાત-જાત વ્યવહારની કલ્પના તથા રચના છે. નરસિંહમહેતા ઘેડમાં ફરતા. બાણુદાસ રવિદાસના શિષ્યો ઘેડ હતા. આજે પણ કોઇ કોઇ નીચવર્ગમાં ધર્મ ચુસ્ત અને આત્મજ્ઞાની મળી આવે છે એવા ઉત્તમ વર્ગમાં નથી જડતા. તેથીજ પોતે અમુકરૂપે છે એમ નથી. સર્વરૂપે, સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વકાળમાં, સર્વથા આત્મા છે. સંવિત્ એટલે જ્ઞાન. સંવેદન એટલે જ્ઞાન અભિ પ્રકાશરૂપ છે તે પ્રસરે છે; જળનો લખખખાટ કે હીરાનો ઝળઝળાટ એ જળમાં કે હીરામાં વિકાર કહેવાય નહિ કેમકે તે વિના તેનું જળપણું કે હીરાપણું કમતી થાય છે. તેમ અનુભવસ્વરૂપમાં બધું જોઇએ. કોઇ કમતીપણું રહે તો તેનું સ્વરૂપ નકામું નષ્ટ બ્રષ્ટ ગણાય. માત્ર એટલુંજ છે કે અભિન્ન હોઇ ભિન્નરૂપે ભાસે છે.

તા. ૨૩-૯-૧૯૦૩.

૪૮. વણિગ્વૃત્તિ.

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः

स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।

मुक्त्यैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं

स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः

भर्तृहरिः

અર્થ :—વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણપઠન, મહાવિસ્તારવાળાં શાસ્ત્ર તે સર્વથી શું ? સ્વર્ગગ્રામની એક કુટીમાં નિવાસ આપનાર એવા કર્મક્રિયાદિ વિભ્રમથી શું ? ભવબંધરૂપી દુઃખરચનાનો વિધ્વંસ કરનાર જે કાલાનલ-સ્વાત્માનન્દ-પદપ્રવેશનો અનુભવ-તે વિનાની બધી વાતો વણિગ્વૃત્તિ માત્ર છે.

દેહધારી જીવોને વાસનારૂપી તરંગો ઉઠાયાં કરે છે. સ્વર્ગના જીવો નરકમાં જાય છે, નરકના સ્વર્ગમાં જાય છે. પંચમહાભૂતના પૂતળાં

હિજળી રહ્યાં છે. ચામડાની ગુણો કૂદા કૂદ કરે છે. હાડકા માંસની આકૃતિઓ આમતેમ અકળાયાં કરે છે. અગ્નિમાં બરફનો કકડો જડે તો આત્મ-સત્તામાં સ્થિતિ કરનારને દુઃખ હોય. ભગવાન જેટલા થયાં તેટલા નષ્ટ થઈ ગયાં. દશરથ, કૌશલ્યાસુતશ્રીરામચંદ્ર, વસુદેવ, દેવકીનન્દનશ્રીકૃષ્ણ-પરમાત્મા પણ પલાયન કરી ગયા. કોણ સ્થિર રહ્યું ? ગર્વેડાં ભાર વાહી ફાકટ બોળે ઉઠાવે તેમ નહિ બોળનો બોળે; બોળરૂપ સંસાર મનુષ્યે ઉઠાવી રહ્યાં છે. વાસના ઉઠી ત્યાંથી સમજવું કે મિથ્યા છે એમાં છે શું ? એમ કહી સમદ્રષ્ટિ કરી પરમ ઉદારતા અતાવવી હું નથી ત્યાં કાંઈ નથી. સર્વ હુંજ છું સર્વ મારુંજ છે કેમકે મારું ખાસ હું કાંઈ પણ માનતો નથી. આરસામાં દેખાતી કાંઈ પણ વસ્તુનો અભાવ થાય તો તેથી આરસો કાંઈ રડવા માંડતો નથી. ફૂલની છાજ કે વિષ્ટાનો ટોપલો જે પોતા-પર પડે છે, તેનાપર સમાનતા રાખે છે, અને એમાંથી જે દૂર થાય તેને થવા દે છે; તેના લ્પશોક નથી. તેવીજ સ્થિતિ સહૃદય મનુષ્યે પણ કરવી જોઈએ. આરસાએ જાણવું જોઈએ કે એવા પ્રતિબિંબ તો હજારો પોતા પર આવે છે અને જાય છે તેનું મુખદુઃખ શું ? તેને પોતાના ઉપર સારું હીહું માટે ચોંટાડી રાખવાથી શું લાભ છે ? પૂર્યષ્ટિકા એટલે લિંગશરીર એટલે જીવ, ત્રિદાસાસ સહિત અંતઃકરણ છે. આત્મા વ્યાપકરૂપ છે જેમાં દ્વૈતનું ભાન પણ નથી. ધુમાડો આકાશમાં પ્રસરી જાય, તેમ આત્મામાં સઘળું એકરૂપ થાય છે. પુણ્ય પાવન ને કહેવા લાગ્યો કે તારા માતા-પિતાનો મોક્ષ થયો તે તને ગમતું નથી ? તેની પાછળ તું કેમ રહે છે ? જે તારે શોક કરવો હોય તો સંસારનો શોક કર; તેના મરણનો શોક મા કર. જે સંસારથી છૂટયાં, તેને શું કામ રહે છે ? તું સંસારથી છૂટતો નથી અને તેમને સંસારમાં રાખવા ઇચ્છે છે અને તે પણ તારા સ્વાર્થને માટે ! તે તારા સગા હતા, એજ બ્રાંતિ છે. તારા કેટલાએ માતાપિતા થઈ ગયાં છે ! તે સઘળાને તું સંભારતો એ નથી. સમુદ્રમાંથી અનેક મોળતં નીકળે તેમ તારા કાંઈ કાંઈ જન્મો થઈ ગયાં છે અને તે તે જન્મોમાં કાંઈ કાંઈ સગા સંબંધી સ્નેહી હતાં કે જેના વિયોગને તું આજે રડતો નથી. “**પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં**” એ વાત યાદ કર. દરેક વસ્તુ ઋતુએ થાય અને ઋતુએ જાય. નામ તેનો નાશ છે. તું માતા-પિતામાં સ્નેહ બાંધે છે માટે તને શોક થાય છે. જાગતો હતાં બ્રમમાં

પડ્યો છે. નિદ્રાનું સ્વપ્ન એવો તારો આ જગત ભ્રમ છે. કાંઈ તારું સચું નથી. મરચળાની નદી છે એમાં કાંઈ એક ટીપુ પણ જળ મળે એમ નથી. લક્ષ્મીવાનની લક્ષ્મી ચંચળ છે. લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ, બાણબટની કાદંબરીમાં ભેદ હો. લક્ષ્મીના વૈભવનો પણ આખરે અભાવ થાય છે. ગુરૂપુરાણમાં મૂવા પાછળ રોવું નહિ એ વિષે બાધ કહ્યો છે. રોનારો ક્યાં રહેનારો છે ? તુંજ ક્યાં છે ? જગત્ ક્યાં છે ? પોતાનું શરીર અને જગત્ તારા જ્ઞાનમાં જણાયું છે. એ તારું દ્રશ્ય અને બ્રાંતિ મિથ્યા છે તેને દૂર કર. દ્રશ્યનો ભાસ માયા દ્રષ્ટિ છે. થાય છે અને મટે છે; આપણી કલ્પના માત્ર છે. સંકલ્પ સિવાય વસ્તુ નથી. વૃત્તિ અવૃત્તિ એજ વાત છે. વાસના તબ્બે તો કાંઈ નથી. જગત્ મૃગજળમાં શુભઅશુભ મોજાં છે. પવનમાં ધૂળના કણ હિંદુ તેટલાં સગાવહાલાં માતપિતા થઈ ગયા. એક એક કણ એકેક જીવ છે તેને પણ તેના સગાવહાલાં છે. જેવી ભાવના તેવું ભાસે છે. કેવળ માનેણું તેજ જગત્ છે. “મવોયં” ભાવના માત્ર. ભવ એટલે થએણું એવું ભાસે છે તે. મિત્ર સ્નેહ મોહથી કલ્પિત છે. પોતીકા પારકા કહેવા કરવા આપણા હાથમાં છે. જે તારો હમણાનો સ્નેહ ખરો છે એમ તું માનતો હોય તો બીજા જન્મના માતપિતા પરનો તારો તે વેળાનો સ્નેહ શું ખોટો હતો ? હતો તો ખોટો પણ તે વેળા તને તે ખોટો લાગતો હતો ? ચોર્યાશીલક્ષ્યોનિમાં મનુષ્ય, હાથી, વૃક્ષ, પથ્થર વગેરે તારા માતપિતા થઈ ગયાં છે, તે સર્વે પર તારો એવોજ સ્નેહ તે વખતે હતો તે તો તું આજ ભૂલી ગયો છે તે સંભારીને પણ તું જો. આજે સર્વપર સમાન સ્નેહ રાખે તો બસ છે કે ફલાણા જન્મના ફલાણા પોપટ પુત્ર પરનો સ્નેહ હોવાથી આજે તેને હુ તેવાજ ચાહું. કદાપિ તે પોપટ હાલના પોપટથી જુદો હશે તોપણ તે પોપટ પોતાના તે વેળાના જ્ઞાતીલા તો ખરા કેની ? તે તે જન્મોમાં શું તેઓનો સ્નેહ તારા ઉપર ઓછો હતો કે તેં તેને સર્વને વિસારી મેલ્યાં છે ? તને તે યાદ નહિ આવતા હોય, તો સર્વપર સમાન સ્નેહ રાખ તેમાં તે આવી જશે; તેતો તને આજે યાદ પણ નથી. તે વેળા તેં જે શોક કર્યો હશે તે આજે મિથ્યા થયો છે માટે ખરું જોતાં કાંઈને માટે ખાસ શોક કરવાની જરૂર નથી. મનુષ્ય પશુ-મુક્તી બધાંજ તારા બાંધવો છે માટે જોનો સ્નેહ કરવો એવી રીતે કે કાંઈનો સ્નેહ ગળે વળગે નહિ કે શોક કરવો પડે. આ વાસના પૂર્વક વૃત્તાંત કહ્યું કારણ કે જગત્ અપ્રમાણ છે.

૪૯. સંસારનું સ્વરૂપ.

सर्वे क्षयान्ता निचयाः प्रतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—વૃદ્ધિને અન્તે ક્ષય, ઉન્નતિને અન્તે પતન, સંયોગને અન્તે વિયોગ, એમજ સંસારમાર્ગમાં સર્વની વ્યવસ્થા છે.

સંસારની અતિ ગહન વિચિત્રતા માણસના ધ્યાનમાં એકાએક ઉતરતી નથી એ વાત એકરીતે જોતાં ખેદજનક ગણાય. વિદ્વાનોનું કહેવું એમ પણ છે કે જગત્ ઇશ્વરજન્ય છે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ મનુષ્યજન્ય છે. એ ફેર ધ્યાનમાં રાખીને સ્વપ્ન તથા જગત્નું સાદ્રશ્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે છતાં વેદાંતવાદીઓનું માનવું એવું છે કે સ્વપ્ન અને જગત્ બન્ને મિથ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ જીવ ઇશ્વર પણ મિથ્યા છે. જો જીવ ઇશ્વરમાં ફેર કરવાનો વિચાર હોય અને મિથ્યા વસ્તુઓમાં મોટા નાનાપણું માની લેવું હોય તો સ્વપ્ન એ અદ્ય સંકલ્પનું કાર્ય છે અને જગત્ એ દીર્ઘ સંકલ્પનું કાર્ય છે. પણ “નાસ્તિ મૂલં કુતઃ શાखा” ? જો રચનાર મિથ્યા છે તો રચેલું કાર્ય છેજ કયાં કે જેમાં નાના મોટાનો ફેર કરવા બેસીએ ? સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને જગત્ એ બન્નેના પ્રત્યક્ષ, અનૂમાન કે શાબ્દીયપ્રમાણ વગેરે પ્રમાણો અજમાવી જોઈએ તો તેપરથી પણ સંસારની સત્યતા અથવા સિદ્ધતા સાબીત થતી નથી. પૂરાવો આપનારા આંખ કાન વગેરે પોતેજ મિથ્યા હોઈ, માનવા લાયક પૂરાવો આપતાં નથી. આંખ રૂપ સિવાય બીજું કંઈ બતાવવામાં સાધન થતી નથી એટલુંજ નહિ પણ કાન વગેરેના પૂરાવાને વિષે તે કંઈ જાણતી પણ નથી. કાન શબ્દ સિવાય બીજા કશાનો પૂરાવો આપી શકે નહિ અને પોતાના સિવાય બીજાની હકીકત કબૂલ રાખે નહિ. આવી રીતે દરેક પૂરાવો આપનાર એકજ વસ્તુને વિષે જુદી જુદી હકીકત બતાવી, એક બીજાથી વિરુદ્ધ પૂરાવો આપે છે અને તેથી તેમાંના કોઈની પણ વાત વસ્તુને સિદ્ધ કરતી નથી. એજ વસ્તુની અસત્યતા તથા પૂરાવો આપનારનું મિથ્યાપણું

બતાવી આપે છે અને જે સત્તાથી વસ્તુ અને વસ્તુને સિદ્ધ કરવાનું કામ કરનારી ઇંદ્રિયા સત્ય ભાસે છે, તે અખંડ સત્તા સર્વદા, સર્વથા, સર્વત્ર પ્રકાશી રહી છે તેજ સત્ય છે. આવું પરોક્ષજ્ઞાન થાય તો માણુસ સંસારને અડધો સમજતો થયો એમ માનવામાં વિલંબ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. હવે અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રદીપ્ત થવાને મહા વાક્ય સમજવાનોજ વિલંબ છે. મહાવાક્ય પૈકી “તત્ત્વમસિ” માં તત્ અને ત્વં ને વિષે અસિ પદની સત્તા સમજવી. અસિની સત્યતા સર્વત્ર વ્યાપક પણ છે, અને અસિ સિવાય બીજું કાંઈજ નથી. તેથી તત્ અને ત્વં પદની પોતાની અસત્યતા સમજી તત્ તેજ ત્વં અને ત્વં તેજ તત્ અસિ પદને આધારે છે અને અસિપદ તેજ હું છું. એમ સત્તાની ઉપરની ભાસતી સ્ફૂર્તિ, સત્તાથી જુદી નથી જુદી માને તો મિથ્યા છે. એ નિશ્ચય સમજમાં આવે, તો સંસારમાં કેને જ્ઞાની અને કેને અજ્ઞાની કહેવો ? ધૂમાડાના ગોટે ગોટા ગગન તરફ જતાં હોય છે તેમાં મોટા નાના આકાર ભાસે છે તથા વાદળાઓમાં લાંબા ટુંકા વિચિત્ર આકારો જેવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે માણુસના મનમાં અનેક નાના મોટા તુરંગો ઉઠે છે. એ વૃત્તિ, એ તુરંગ, એ સંકલ્પ, સંસારને ખડો કરે છે. સંકલ્પ ન ઉઠે એવી વૃત્તિ થાય તો મનનું મનપણું રહેતુંજ નથી અને સંસાર ખડો છતાં નિઃસ-નહિ જેવો માત્ર સંસરણુ કરતો ભાસે છે તે આત્માને વિષે આત્માની શક્તિરૂપે બની રહે છે. પાણીદાર હીરો લખલખાટ બતાવે છે, તે લખલખાટ કાંઈ હીરાથી જુદો નથી પણ લખલખાટ એ હીરાની શક્તિ છે. એ લખલખાટ ન ભાસે તો તે હીરો કહેવાયજ નહિ. તેમ આત્માને વિષે સંસરણુ ન ભાસે તો આત્માની સત્તાશક્તિ કાંઈ પણ છે એમ કહેવાનો, જાણવાનો, સંભવ આવેજ નહિ. સંકલ્પ મનને વિષે ઉઠે તેનો ભય નથી. તે સ્વાભાવિક ઉઠ્યા જાય અને કાર્યરૂપે પરિણામ પામે નહિ તો તે સંકલ્પમાં ગણાતાં નથી. આરસામાં સારી નરસી છખીઓ સારા નરસા જતાં આવતાં માણુસોની પડે છે તે કાંઈ આરસામાં ચોંટી જતી નથી અથવા પેસી જતી નથી. અંદર પેઠેલી ભાસે છે પણ આરસાને કાંઈ અસર કરતી નથી. આરસો ભોં છે તેજ છે ને તેવોજ છે એમ છખીઓ આરસાપર છતાં આપણે જાણીએ છીએ કેમકે વસ્તુઓ ખસવાનીજ ખોટી છે. ખસી કે પ્રત્યક્ષ ખાતરી કે આરસો તો

તેવોજ હોતો અને હજી છે. જે થઈ તે ઉપર ઉપર વાત બની ગઈ કે જેનો થડ પાયો કાંઈ નથી. તેટલી થી તેવા પ્રસંગોમાં તેવી ફોટો (Photo) પડેલી ભાસી. આરસાપર જેવી છબીના ઓળો પડે છે તેવું તે પોતાનું રૂપ બતાવે છે પણ તે ઉપલક્ષ છે. બહારના ભેનારને આરસાનું તેવું રૂપ ભાસે છે પણ આરસો બદલાયો નથી કે આરસામાં કાંઈ વસ્તુઓ અગડ્યું સુધર્યું લાગ્યું વળગ્યું નથી. ઓળો ખસ્યો કે આરસાના સ્વરૂપની સાખીતી. આ પ્રમાણે આરસા ઉપર જે ભાવ તથા અભાવ વિશેષરૂપે પ્રગટ થાય છે અને આરસાને આવરણ કરે છે તેમ આત્મા તથા મનને વિષે બનતું નથી કેમકે આત્માથી મન જુદું નથી. મન મિથ્યા છે; આત્મા સત્ય છે. છતાં મનને આત્મા સત્યતા આપે છે તેથી મન સત્ય ભાસે છે આત્મારૂપી આરસાની ઉપલી સપાટીને મન એવું નામ આપ્યું છે. વિશેષરૂપે પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી તે આત્માજ છે અને મન છેજ નહિ પણ વિશેષરૂપે પ્રગટ થાય ત્યારે ત્યારે તેને મન એવી સંજ્ઞા આપવાની જરૂર પડે છે અને મનની ખૂબી એવી છે કે જ્યાં વિશેષરૂપે ચોંટ્યું ત્યાં તે તદ્દરૂપ થઈ જાય. “મન બન્યું પાંખી માઈ જહાં તહાં ઉડિ ઉડિ જાય, જેવા વૃક્ષે જઈ ચડે તેવાં ફળ તે ખાય.” મનનો ચમત્કાર એ છે કે તેના ઉપર જે વસ્તુનો ઓળો પડે તે ભાવરૂપેજ પોતે જણાય. આરસામાં તો બાકીની જગામાં આજીબાજી ખાલી આરસો દેખાય પણ મન તો મોટી વસ્તુ સાથે મોટું ને નાની સાથે નાનું થઈ રહે છે અને આસપાસનો અભાવ જણાતો નથી તેથી મનનું સ્વરૂપ ઓળખવું મૂશ્કેલ પડે છે પણ એ મનરૂપી બહુરૂપીને જોણે ઓળખ્યો છે તે તો એનું મિથ્યાપણું જાણે છે એથી મન તેવા ઓળખનારને સદા વશ રહે છે એટલુંજ નહિ પણ સવારને ઓળખી લેનારી મનરૂપી ઘોડી ચતૂર સવારની દરેક ચાકરી ઉઠાવવાને તત્પર રહે છે. આરસામાં એક વસ્તુનો ઓળો પડે તો તેની આસપાસની જગામાં આકાશ દેખાય છે પણ મનના ઉપર જે વસ્તુ પડે તેવડો આકાર મન કરી નાંખીને તે વસ્તુની પાછળ ભરાઈ રહે છે અને આસપાસ ખીણું કાંઈ જણાતું નથી; મન તેમાંજ રોમેરોમ ગુંથાઈ જાય છે. તેથી વસ્તુને સત્ય માનવામાં આવે છે અને તેથી સંસારમાં મન એવો મંત્રી ખડો થયો છે. સંસારની સત્યતા આગ્રહપૂર્વક માનવામાં આવે છે;

અને હજારો જાનના દુઃખસુખની મારામારી બની રહી છે. એક કારે કાગળ લઈને તેને સારી રીતે કાતરીને કુંડું બનાવી ટાંગ્યું હોય તો તે કાગળ છતાં આસપાસનો ભાગ કપાઈ ગયેલો હોવાથી અણુજન્ય માણસને કુંડા જેવું જ લાગે છે પણ એ કુંડાને ઓળખનાર તો કાગળ સિવાય બીજી વસ્તુને જોતો જ નથી. કાગળ પર કુંડું ચિતર્યું હોય, ત્યારે તો આસપાસના કાગળ પરથી કાગળ પણું પકડાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે મન એકરૂપ થઈ જાય છે. કાતરેલું કુંડું થઈ પડે છે અને અંજાણને છેતરે છે. આ દ્રષ્ટાંતમાં જેમ કાગળ કુંડા સાથે એક થઈ ગયો છે, છે કાગળ અને નામ તેનું કુંડું પાડ્યું છે, તેમ વસ્તુ સાથે મન એકરૂપ થઈ જાય છે અને મન વસ્તુ કહેવાય છે. મન છે માટે વસ્તુ લાગે છે; બાકી વસ્તુમાં વસ્તુપણું છે જ નહિ. બસે વસ્તુ પડી રહે પણ તે નહિ જોવી જ છે. વસ્તુનો રસ ગયો તો તે વસ્તુનું વસ્તુપણું કહેવાતું નથી. પ્રાણ જતાં રહ્યાં પછી તેના તે અવયવો છતાં શબ મનુષ્ય કહેવાય નહિ. મન વિશેષ ભાવે પ્રગટ થાય છે, તેથી જ વસ્તુ પણું ખડી થાય છે. રંભા જેવી સ્ત્રી હોય તો પણ નપુંસકને તે સ્ત્રીમાં સ્ત્રીપણું સર્વાંગે લાસતું નથી. એકની એક વસ્તુ જુદી જુદી દ્રષ્ટિથી જુદે જુદે સ્વરૂપે લાગે છે માટે જે છે તે આત્મામાં છે વસ્તુમાં નથી. વસ્તુ તેની તે પણ જેનું જેવું મન તે મૂળજ તે લાગે છે. કાષ્ઠની સ્ત્રી તો કાષ્ઠની બહેન. આત્મા વિશેષરૂપે મન નામથી નામરૂપ વસ્તુને ખડી કરે ત્યારે મિથ્યા છતાં વસ્તુની સત્યતા લાગે છે અને તે એટલે લગી કે મનને સત્ય માનવામાં આત્માનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે. ગવર્નર જનરલ (Governor General) ની સત્તા માનવામાં એડવર્ડ ધી સેવેન્થ (Edward the VII) ને બૂલી ન જવાય તે પર લક્ષ રહેવું જોઈએ, નહિતો ચંદ્રનું તેજ ખરૂં માનવામાં સૂર્યનું આવરણ થઈ જાય છે. જે ચૈતન્યસત્તા ધડામાં અને ધડાની બહાર સ્વભાવિક રીતે બની રહી છે તે ધડો ફૂટવાથી વધતી ધટતી નથી પણ ધડાકાપી નામરૂપ લાગેલું તે દૂર થાય છે. એ જ ધડાનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરે છે. ધડાથી આકાશ જન્મ પામ્યું નથી તેમ ધડો ફૂટવાથી મૂઠું નથી. ધડાને કરનારે કુંભાર છે પણ આકાશને કરનારો કુંભાર નથી. આકાશમાં ધડો છે અને ધડામાં આકાશ છે અને ધડાકાશ તથા મહાકાશનો પ્રેર લાસતાં છતાં, ધડાકાપી આકારે દૈત

ખડું ક્યું છે પણ ઘડાની નિચે ઘડાને સત્યતા આપનારી સત્તા, ઘડો હોય ત્યારે અભાવ બાસતી અને ઘડો ન હોય ત્યારે ભાવરૂપે બની રહી છે તેનાપર નજર કરીએ તો આકાંશમાં કાંઈ કટકા થયાંજ નથી. આ દેહને બનાવનાર માતપિતા છે પણ ચૈતન્યને બનાવનાર માતપિતા નથી માટે ચૈતન્ય એક સત્ય છે અને માતપિતા તથા માતપિતાએ બનાવેલું શરીર મિથ્યા છે. આ સંસારમાં પંચ વિષયોને અનુભવવા માટે સાધનરૂપ શરીર પંચેન્દ્રિયયુક્ત એક યંત્ર છે, અને એવાં અનન્ત રૂપો અનન્ત યંત્રો દ્વારા અજ્ઞાનરૂપી બહુરૂપી અનન્ત મન ખડાં કરી ધારણ કરે છે. પોતે બને છે અને બીજાને બનેલાં માને છે. વસ્તુ સાથે અજ્ઞાની એકરૂપ થઈ જાય છે અને વસ્તુની સત્યતા માની વર્તે છે અને દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, એ સર્વના ધર્મને પોતાના ધર્મો માને છે. માણસ જ્યારે કાંઈ વસ્તુને દેખે છે ત્યારે તેને બળર પડે છે કે આંખ હું છું, સાંભળે છે ત્યારે કહે છે કે કાન હું છું, એમ દરેક વિષયનો અનુભવ કરતી વેળા દરેક ઈન્દ્રિયને પોતે છે એમ માને છે અને એકાકાર તદ્દરૂપ થઈ જાય છે. મન તે ઈન્દ્રિયમાં, તે જગે, તે વસ્તુમાં, એકરસ થઈ ચોંટી લીન થઈ જાય છે અને પોતે મનનો અથવા મનના સ્વામી આત્માને ઓળખતો નથી. ગાડા તળે ફૂતરે ચાલે તેજ ગાડાને ખેંચે છે એમ માની લે છે. વાવડી તો ચસતી જરાએ નથી તોપણ પોતાની પાધડી વાવડી સાથે બાંધીને ખેંચે છે અને કહે છે કે મારી પાધડીના સાધનથી, મારા બળથી, વાવડી ચસકી પણ ભાન ઉઠે છે ત્યારે જોય છે કે હું તો હુમો છું અને મારી પાછળ એક પથ્થર બાંધ્યો છે તેણે મને પકડી રાખ્યો છે. આત્મદર્શી આ પ્રમાણે વસ્તુ સાથે એકરૂપ થઈ જતો નથી પણ તે સધળું સત્યરૂપે અખંડ જાણે છે. તે જાણે કે હું મનથી પર છું. મનના પડદા સુધી સુખદુઃખ આવી શકે છે. મનના ધર્મ સુખદુઃખ છે તેથી તે મનની પેલી તરફ જઈ શકતાં નથી; તે આત્માને અડકતાં પણ નથી. છાપરાપર પડતો વરસાદ છાપરાને સ્પર્શ કરે છે અને આસપાસ વીખેરાઈ જાય છે પણ છાપરા તળે રહેલા સ્વરૂપને છાંટે પણ લાગતો નથી. એ રીતે આત્મા કર્તા હતાં અકર્તા છે. ઉપર બતાવ્યું કે આરસામાં રૂપાણુ કદરૂપું દેખાય છે તેથી આરસામાં રંગ લાગતો નથી; આરસો રંગાતો નથી. તેથી કાંઈ એમ કહેશે કે એ પ્રમાણે તો મનુષ્ય

કઠોર થઇ જાય—સ્નેહ રહિત થઇ જાય સારી નરસી લાગણી તેને રહેજ નહિ અને જડ હરતમાં અને તેનામાં શો ફેર પડે ? પણ તેમ નથી. એક કુટુંબ પાસે જો એક મણુ અનાજ હોય, અને નાનું ગામ છે તેમાં દુકાળ પડ્યો હોય તો એ અનાજ એક કુટુંબને જરા વધારે વખત ચાલે અને બધામાં વહેંચી દેતો વહેંચું પૂરું થઇ જાય તોપણ બીજા મરે જીવે તેની શું પરવા છે એમ માનવું એ કૃપણતા છે. જોકે વધારેના લાભ વિચારવો સારો છે તોપણ બીજું અનાજ આવી પહોંચે એમ છે કે કેમ ? બીજાનાં લાભ સાથે મૂળ માલીકનો લાભ જળવાય છે કે કેમ ? મૂળ માલીકને જેટલો ગેરલાભ થાય છે તેથી સામાન્ય લાભ વધુ છે કે કેમ ? એવાં એવાં પ્રશ્નોપરથી નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે પરંતુ પ્લેગ (Plague) ચાલે ત્યારે ક્વૉરન્ટાઇન (Quarantine)માં મોકલી દેવા, અને આપણું સમાલી તેમની કાળજી નહિ લેવી એમ નહિ. થનાર પ્રભુનું ધાર્યું થશે પરંતુ આપણે તો તેમની કાળજી લેવીજ જોઈએ છતાં વ્યવહારમાં જોઈશું તો સરકાર તેમની પાસે જવા દેશે નહિ અથવા તો પોતે તેની પાસે જશે નહિ. પોતાનો સ્વાર્થ આવી કૃપણતામાં સમાયલો સમજવો એ આત્મ દ્રષ્ટિનું કાર્ય નથી, પરંતુ વ્યવહારમાં ચાલે અને રૂકું ગણાય એવું કાર્ય હાલમાં થઇ પડ્યું છે કારણ કે મન નબળું છે—સત્યાસત્યની ખાત્રી નથી. છે તો માત્ર મહોડે બોલવામાંજ છે—દ્રઢનિશ્ચયના વાંધા છે. ધર્મપરથી, પ્રભુપરથી, પરમાત્માપરથી, સત્ વસ્તુપરથી, આસ્થા એટલી ઓછી થઇ છે; બ્રાતૃભાવે જીવું રૂપ પકડ્યું છે; બ્રાતૃભાવની વ્યાખ્યા સમજવામાં ફેર પડ્યો છે. સ્વાર્થ કેટલે લગી ? ધણી વસ્તુ એવી છે કે જે દરરોજ મારા ઉપયોગમાં આવતી નથી, નકામી જેવી પડી રહેલી છે તે જો હું બીજાને આપું તો બીજા તેનો ઉપયોગ કરી શકે એમ છે. એમ છતાં જો મારું કૂલ કામ કરે છે, અને પૂર્ણ સંતોષ આપે છે તેને પણ પૂરતું તેની મજૂરીનું આપતાં મારો જીવ દુદરે છે, કારણકે હું અને મારું ઘર કરી બેઠું છે. આ ઉપરથી જે વિશેષભાવે સ્નેહ બતાવે છે તેજ સહુદય અને જે સામાન્યભાવે સ્નેહ બતાવે પણ આમ વિશેષ ભાવે સ્નેહ નહિ બતાવે તે કઠોરસ્નેહ રહિત, એમ કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે સામાન્ય સ્નેહ બતાવનારનો સ્નેહ જોકે પ્રસરી રહ્યો છે પણ તે કાંઈ જતો રહ્યો નથી. વિશેષસ્નેહ તો

દુઃખનું કારણ છે; સ્નેહ રહિત ધર્મથી ઉત્તમ સ્નેહ દર્શાવી શકાય છે; વિશેષ સ્નેહથી તો ગબરામણ થાય છે. ડાક્ટર દરદીની દવા કરવા આવે છે તો તે યથાસ્થિત વ્યવસ્થા કરી શકે છે કેમકે તેનો સામાન્ય સ્નેહ છે. વિશેષ સ્નેહવાળા ગબરામ જાય છે અને ધણું થોડું કરી શકે છે. મારે સ્નેહ રહિત કાર્ય ધણું અને સારાં થાય છે. ધૂમાડાના બાચકા જેવા સંસારમાં વિશેષ સ્નેહ બતાવવાની અથવા બીજા કાંઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા શી કરવી? સગાવહાલાં અમૂક વખતે હદ ઉપરાંત સ્નેહ રાખે છે અને અમૂક વખતે નહિ. પરવડતું ન આવે તો સામું પણ જોતાં નથી. તો ખરો સ્નેહ હોય તો તે ક્યાં જતો રહે છે? ખરો સ્નેહ માનનારી સ્ત્રીઓ તો પતિ પાછળ સતીઓ થાય છે. તે પતિને પ્લેગ (Plague) થતાં પીએર નાશી જતી નથી. વિશેષ સ્નેહ તો માત્ર સ્વાર્થનો સ્નેહ છે; સામાન્ય સ્નેહ પરમાર્થનો છે અને સદા નીબે છે. આ સંસારમાં ગ્રહણ ત્યાગ યોગ્ય કાંઈ પણ પદાર્થ નથી અને નથી તેને લેવા શું દોડવું? સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નને જોનારો સ્વપ્નનર પોતે પણ મિથ્યા છે અને સ્વપ્નમાં દેખાતી વસ્તુઓ પણ મિથ્યા છે. અધિષ્ઠાન ઉપર સ્વપ્ન બન્યું છે તે અધિષ્ઠાન માત્ર સાક્ષીરૂપે સત્ય છે અને પોતાની સત્તાથી સ્વપ્નની સત્તા દેખાડે છે અને જન્મતમાં પોતાવડે સ્વપ્નની સત્યતા હતી અને પોતા રહિત તેની અસત્યતા હતી અને છે એમ સાક્ષી પૂરે છે. તેવાજ મિથ્યા જગત્માં મિથ્યારૂપ મનુષ્ય વસ્તુઓને જોઈને તેની પાછળ ઇચ્છા કરી સંસારમાં બટક્યાં કરે છે અને અધિષ્ઠાન તરફ જાગૃત થતા નથી જોકે સારી પેઠે સમજે છે કે દરેક ઇચ્છાને પાળ્યા છતાં-પોષ્યાં છતાં તે પૂરણ થતી નથી; ઉઝડી પાળેલી વધે છે; વધારે વધારે રખડાવે છે અને ફરીફરીને તેની ને એ પ્રમાણે ઘટચક્ર ચાલ્યાં કરે છે. કાણુ ઘડામાં રેડેલું પાણી અહર્નિશ રેડ્યા છતાં ઘડો ભરાતો નથી, ખાલી ને ખાલી રહે છે; તૃણુ વધતી ચાલી જાય છે. આવું સંસારનું સ્વરૂપ જણાવ્યા છતાં, મનુષ્ય એ ઈંદ્ર-જાળને ઓળખી કહાડી ચેતીને ચાલવા તત્પર થતો નથી. ચિત્ત મુલું કે સંસાર ટલ્યો એમ કહેવામાં આવે છે તે બરાબર છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે: “ ઘણા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાર્થ ” મનની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય તો મન સ્વરૂપે રહુંજ નથી. બહારની ક્રિયાથી

સ્વસ્થ થયો, તે કાંઈ સ્વસ્થ કહેવાય નહિ. જેની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ નથી—અંતઃમાં વાસના ઉઠે છે—ચિત્ત ભટકે છે, તે સ્વસ્થ કહેવાય નહીં, પણ જે જ્યાં જ્યેષ્ઠ ત્યાં પરમ આકાશ જ્યેષ્ઠ છે; તે નામરૂપને જાગૃતો નથી; બુદ્ધિ એવી સખી છે; પોતા પાસે નિવેડ છે; અને સંસાર-સમુદ્રને તરવાને તેણે સ્નેહરૂપી વૈતાળને દૂર કરેલો છે. સંસારમાં જે દુઃખ અને શોક થાય છે તેનું મૂળ સ્નેહ છે. રાગદ્વેષની અવસ્થા સુખદુઃખ ઉમાં કરે છે. દુઃખની પૂર્વાવસ્થા સ્નેહ છે. મીઠાસ કડવાસને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્નેહની મધૂરતા દેખાય છે પણ તે કપટ લાવે છે અને આખરે તે દુઃખરૂપ છે. મનુષ્યને પોતાના શરીર પર અત્યંત સ્નેહ બેઠો છે, અને દેહ ધ્યાસી દેહને પોતાનો માને છે એ લુંજ નહિ પણ દેહ તે લુંજ છું એમ દેહને વિષે અત્યંત સ્નેહ માનવાથી રોગ વગેરે દેહ પર થાય છે તેનું પોતે દુઃખ માને છે. દેહ પર માર પડે છે તે દેહને વાગી શકે નહિ. કારણ કે દેહ તો ચામડું છે. મુઠ્ઠાને અથવા ચામડાને માર્યો માર વગે છે કે નહિ તે જાગૃતાનું સંધન નથી પણ એમ કહી શકાય કે વાગતું નથી અને આત્માને તો દેહ પર પડતા માર સથે કે દેહ સાથે સંબંધ પણ નથી. વયમાં મન પોતાને માર પડતો હોય એમ સુખદુઃખ માની લે છે પણ મનનો સૂક્ષ્મ છે; મનનું સ્વરૂપ કાંઈ એ જ્યેષ્ઠ નથી. સૂક્ષ્મ છે એમ કબૂત્ર કરીએ તો પણ સૂક્ષ્મને કાંઈ લાકડાના સપાટા વાગે નહિ. એ પરથી જણાય છે કે મન એ કાંઈ વસ્તુ છે જ નહિ તો પછી સુખ દુઃખ એ પણ માના લાઘિતાંજ છે. કુતર્કી એમ પૂછશે કે જો મન નથી, અને દ્રઢતાવાળો પુરુષ નિરંતર અભ્યાસથી દુઃખ નથી એવી ભાવના કરે તો તેના આત્માને વાગશે નહિ અને તેઓ ‘મરા આપરે’ કહી ખૂમ પાડશે નહીં એ શંકાનો ઉત્તર આપવામાં દેહ મન તથા સપાટાનું મિથ્યાપણું તથા સપાટાથી પડતી ખૂમનું મિથ્યાપણું સમજવાની જરૂર છે. પ્રશ્નકર્તા સપાટાની સત્યતા લઈ તથા ખૂમની સત્યતા લઈ વાત કરે છે. જ્યાંસુધી જીવપણું કાયમ છે ત્યારે સુધી મોહાડે મોહાડે બ્રહ્મપણું કહેનારને એ સપાટાથી દુઃખભાવ ઉત્પન્ન થશે જ પરંતુ જે આત્મદર્શી જીવપણું સમજે છે અને આત્માપણું દ્રઢ સમજી ચૂક્યો છે તેનાથી વૃત્તિ જ્ઞાનથી દુઃખની ખૂમ પડાઈ જાય છતાં લેશ માત્ર પણ તેના મનને કે આત્માને તેની અસર નથી કેમકે તેના મનને સપાટાનું

કુઃખ મિથ્યા છે પણ જે આત્મદર્શી નથી તેને આત્મદર્શી સમજવાથી—
 ખરાખોટાની પરિક્ષાનું સાધન નહિ હોવાથી આવાં કૃતર્ક ઉત્પન્ન
 થાય છે. શરીર સાથે અદ્ભૂત સ્નેહ લાંબા વખતથી બંધાયેલો છે એ
 દૂર કેમ થાય એવો અભિનિવેશ બેઠો છે તે અભ્યાસથી દૂર થઈ શકે છે.
 અભ્યાસથી જે દ્રઢતા પેશી ગઈ છે તે અભ્યાસથીજ દૂર થઈ શકશે.
 માટે ‘ ટ્રાઇ અગેન ’ (Try again) ના નિયમથી ફરી ફરીને પ્રયત્ન
 કરી શુભભાવના—આત્મભાવના કરવી કે જેથી સંસારનું મિથ્યાપણું
 સિદ્ધ થઈ આત્મભાવ દ્રઢ થાય. મનુષ્યને માથે પાંચ કલેશ—૧. અવિદ્યા,
 ૨. અસ્મિતા, ૩. રાગ, ૪. દ્વેષ અને ૫. અભિનિવેશ છે. અવિદ્યા
 બીજરૂપે પડી રહે છે. જ્યાં કાંઈ નથી ત્યાં પણ ‘ અહં ’ થયું—જ્યાં બેદ-
 રૂપી મોહ ખૂલે છે. જ્ઞાની તેમજ અજ્ઞાનીને દેહ ત્યાગની અસહ્યતા
 હોય ત્યાંસુધી તેને અભિનિવેશનો કલેશ લાગુ છે. મરવું કાઢને ગમતું
 નથી; દેહનું સંરક્ષણ બની રહ્યું છે. એ વરસ વધારે જીવું તો હીક એમ
 લોભ રહે છે. મહા સંકટ આવે તો તમોગુણથી દેહ ત્યાગ કરવા તૈયાર
 થાય છે અને મૂઢ અવસ્થામાં દેહ ત્યાગ કરે પણ છે. પરંતુ તે તો
 જેમ મદિરાથી ઉન્મત્ત પુરુષ કરે તેમ વગર વિચારે થાય છે; કાંઈ વિચા-
 રથી દેહ ત્યાગ થતો નથી. જીવંતાં રહે અને ખરેખર દેહ ત્યાગ ક્યાં
 વિના માત્ર વિચારથી દેહ ત્યાગ કરે તો નિરતર અભ્યાસથી તેના
 અભિનિવેશ છૂટે છે અને તે સદા અમર બની રહે છે. તેનો દેહ છૂટી
 જાય છે ત્યારે પણ તે તો જીવેજ છે, અને એજ મોક્ષની સ્થિતિ છે—
 એજ જીવનમુક્ત સ્થિતિ છે. જ્યાંસુધી દેહ ત્રિગુણનો બંધો છે ત્યાં-
 સુધી મરણ અવશ્ય છે, પણ જેને મન દેહ છેજ નહિ તો તેને તો મરવું
 સંભવતું નથી. આત્મા મરતો નથી; દેહ છે નહિ તો મરે ક્યાંથી ?
 અને આત્મા તથા દેહનો સંબંધ સંભવતો નથી તો તેનો વિયોગ કય થી ?
 માત્ર આત્માનો દેહ પ્રત્યે જે સ્નેહ આપણે બાંધ્યો છે તે સ્નેહ તૂટી જતો
 ભાસે છે તેથીજ શોક ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જાણવું જોઈએ કે સોનાના
 દાગીનામાંથી સોનું ગળી ગયું તો પછી દાગીના છેજ નહિ અને સોનું
 તો દાગીનો કહેતા હતાં ત્યારે પણ હવું અને ગળી ગયું કહીએ છીએ
 ત્યારે પણ તેજ છે. દાગીનો નામરૂપ હોય મિથ્યા હોય. સોનું
 સત્ય હવું અને છે. તેમ દેહ મરી જવાથી દેહ અસત્ય હતો એમ

હરે છે અને તે નામરૂપ હતો. પણ આત્માથી ચૈતન્યમય બનેલો તે આત્મા ત્યારે પણ સત્ય હતો તે પહેલાં પણ સત્ય હતો અને પછી પણ સત્ય રહ્યો છે.

તા. ૨૫-૯-૧૯૦૩.

૫૦. પરતત્વસ્થ ધીર.

પરબ્ધસનિની નારી વ્યગ્રાપિ ગૃહકર્મણિ ।
તદેવાસ્વાદયત્યન્ત : પરસક્કરસાયનમ્ ॥
एवंतस्वेपरेशुद्धे धीरो विश्रान्तिमागत : ।
तदेवास्वाદयत्यन्तर्बाहिर्यवहरन्नपि ॥

પચ્ચદશી.

અર્થ :—પરવ્યસનવાળી નારી, ગૃહકર્મમાં વ્યગ્ર સતે પણ અંતરમાં પરસંગતું તેનું તે રસાયન ચાખ્યાં જાય છે,—એમજ પર, શુદ્ધ-તત્વને વિષે વિશ્રાન્તિ પામેલો ધીર, બહાર વ્યવહાર કરતો સતો પણ તેને ને તેનેજ અંતરમાં આસ્વાદે છે.

સંસારમાં દુઃખાદિ વિકારોથી તરવાને ધૈર્ય એકજ ઉપાય છે. સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એજ ધૈર્ય કહેવાય છે. દેહ સહિત દ્રશ્ય જગતની ઉપેક્ષા, સત્ શાસ્ત્રનો વિચાર, શ્રેષ્ઠ ગુણોનો અભ્યાસ, એ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના સાધનો છે. ત્રિલોકીના સર્વ ઐશ્વર્યનો ભંડાર તે સ્વરૂપ છે. તૃપ્ત્ય છે ત્યાંસુધી જન્મ મરણ છે. પગમાં જોડા પહેર્યાંથી આખી પૃથ્વી ચામડાથી મહામ્ માનવી. આશાને વશ થયો તેનું ચિત્ત શૂન્ય છે અગસ્યે જળનું પાન કર્યું તેથી સમુદ્ર શૂન્ય થયો. તેમ આત્મજળથી શૂન્ય એવું જે હૃદય હોય તે સૂકું છે. તૃપ્ત્યા વાંદરી સ્થિર નથી; અટક્યાળાં કર્યાંજ છે. તૃપ્ત્યાવાન હોભ પામે છે. તૃપ્ત્યા રહિત અંતઃકરણ શીતળ છે; તેની શીતળતાથી પૂર્ણચંદ્રની શીતળતા ઉતરે છે. વિવેકરૂપી ફૂંકાડાથી આશારૂપી ડાળાની અનેક સાખાને કાપે. ચિત્ત ઉદ્ધુક પક્ષી છે તેની તૃપ્ત્યા ક્ષી છે, તે જ્યાં હોય ત્યાં અશુભજ થાય.

આશા ફાંસી સાથે બંધાએલો મનુષ્ય મુક્ત નથી માટે બળવાન શુદ્ધિ કરે; કરેલો નિશ્ચય કદી ફેરવવો નહિ. બલીરાજને જ્ઞાનવિજ્ઞાન છતાં ભેદ ઉત્પન્ન થયો—કે જે બળીને ત્યાં વિષ્ણુ દ્વારપાળ છે—કે જેની મીઠી નજરથી કુવલયાચલ પર્વત પળમાં તૃણ જેવો નરમ થઈ જાય છે. ત્રિજોડી મળી તોપણ શું શાન્તિ છે ? રોજ એનું એજ. રોજ ખાવું-પીવું-ભોગવતું. એકનું એક વાસી ફરી ફરીને ખાવામાં લાજ પણ આવતી નથી ? જે વસ્તુ એકવાર નિરસ થાય તે કરવા ફરી પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. નિરસ થએલું હોય તેમાં પાછા પડીએ ત્યારે તે ભ્રમ કહેવાય છે અને બીજાને હસવા લાયક થઈએ છીએ. સંકલ્પ ઉઠે છે અને સમાધિ જાય છે. દીવાના લોક જેવી એટા કરીએ છીએ પણ એમ નથી સમજ પડતી કે નાના છોકરાની રમત કાણ કરે ? સઘળો અનર્થનો પસારો છે. સંસારમાં વિષયો એક પણ મોટું ફળ ઉત્પન્ન કરનારાં નથી. ભોગ લેતાં ભોગ મળે છે. અવિનાશી જાણ્યા નહિ. વિરોધનને પૂછ્યું કે : “ એવું કયું સ્થાન છે કે જ્યાં સઘળાં સુખદુઃખનો અન્ત આવે અને સર્વ ભ્રમ જ્ઞાન્ત થાય અને જે પદ પામીને બીજું પામવાનું રહે નહિ.” ભોગના પદાર્થ ધણા છે તેમાં સુખ નથી. પ્રાપ્તિ વેળા તથા અપ્રાપ્તિ વેળા ચિંતામસ્ત થવું પડે છે. જે ન બને તેને બનાવવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ. હૃદયઆકાશમાં સંશયરૂપી વાદળ ઉઠ્યું છે તે વચનરૂપી પવનથી દૂર કરવું સદગુરુના હાથમાં છે. પથ્થરપર કમળ નાંખે તો કમળ કુંઠીત થાય પણ પથ્થરને અસર થાય નહિ તેથી શિષ્ય પણ સારો જોઈએ. યુદ્ધ કર્યાંથી મન વશ થતું નથી. મને સર્વ દેવ દેવીને વશ કરીને ફેંકી માર્યાં છે. પ્રભયકાળનો અતિ વામુ છે તેથી નારાયણાદિને વશ કર્યાં છે; કલ્પતરુને તોડી પાડ્યા છે. રાજાને વશ કરીએ તો મંત્રી વશ થાય; મન જીત્યાથી સઘળું જીતારો. ધૈર્ય અને દ્રઢ નિશ્ચયથી બધું થાયજ. ગમે તેટલું અશક્ય જણાતું હોય તોપણ કોઈ વસ્તુ અશક્ય છેજ નહિ. નેપોલીઅનનો જીવ્હકોશ જૂઓ કે જેમાં “અશક્ય” બોલ છેજ નહિ.

૫૧. મનોનિગ્રહ.

શનૈઃ શનૈરુપરમેશ્વરયા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનઃચ્ચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥

મગવદ્ગીતા.

અર્થ:—ધીરજથી બુદ્ધિને આધાર આપી ધીમે ધીમે ઉપરમ પામવો; મનને આત્મસંસ્થ કરી કશાનું પણ ચિંતન કરવું નહિ. અંચલ અને અસ્થિર એવું મન જ્યાંથી જ્યાંથી બહાર નીકળી જાય ત્યાંથી ત્યાંથી પાછું નિયમમાં લાવી તેને આત્માને વશ કરવું.

જાળકને યુક્તિથી વશ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે મનને યુક્તિથી વશ કરીએ તો આત્માનું દર્શન થાય છે. રાગનું દર્શન નથી ત્યાંસુધી મંત્રી વશ થાય નહિ. મનમંત્રી પોતે સર્વ વિશ્વ થઈ બેઠો છે. જેમ મટોકું ઘડો થાય, ધુમાડો વાદળના એક આકારને પ્રાપ્ત થાય, તેમ આત્મામાં મનની ઉત્પત્તિ છે, અને મન મંત્રી યુક્તિથી વશ થાય છે. હાથીને ફસાવી ખાડામાં નાંખી નિર્બળ કરી તેનો ખોરાક દૂર કરવો. મનનો ખોરાક શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધાદિ છે. તેનો સર્વદા સર્વથા ત્યાગ કરવો—એટલે તેને નાશવંત, બ્રમરૂપ, અનર્થકારી બાળુવાં, મનહાથી વિષયરસતણા મદે મસ્ત થયો છે, તેનું દમન યુક્તિથી થાય છે. જળે નહિ પણ કળે થાય છે. કમે કરેલા અભ્યાસથી સુગમ થાય છે. પૃથ્વીમાં રસ છે ત્યાંલગી ઝાડ ખીલે છે. અંદરથી શ્રદ્ધ હોય અને બહારથી મોક્ષની ઈચ્છા કરે પણ અભ્યાસ કરે નહિ તેથી તેને યુક્તિ કઠણ પડે છે, માટે વિષયોના રસને સુખના સાધનો છે એવી બુદ્ધિથી જોવા નહિ; વિષયોની સત્યતાનો ત્યાગ કરવો. આત્માને ધ્યેય કરો. વિષયોને, નામ-રૂપને, અસત્ય સમજી તેનું ચિંતવન નહિ કરો; તેનું મિથ્યાત્વ બાણી વર્તો. કમ્પના ઉઠે તેમાં આત્મસ્વરૂપનું જ જ્ઞાન ઉઠે. પુરુષાર્થ વિના કોઈ કાર્ય થતું નથી; યથાર્થ ક્રિયાનું ફળ થાય છે. પાણી વલોવે દહીં નહિ થાય; રેતી પીલે તેલ ન મળે અને છાણમાં તરવાર મારે લોહી ન નીકળે.

પુરુષાર્થનો નિયમ એજ દેવ છે—એજ દેવ છે. પુરુષાર્થ એજ પ્રારબ્ધ છે. જેમ આકાશને ભૂરાસ નથી તેમ સંસારમાં સુખદુઃખ નથી. ભૂરાસ જેમ આકાશમાં ખોટી ભાસે છે તેમ સુખદુઃખ સંસારમાં ખોટા ભાસે છે. જેમ ભૂરાસ સત્ય જેવી લાગે છે તેમ સુખદુઃખ પણ સાચાં જેવાં જણાય છે. સંકલ્પ કરીએ તેવું ભાસે છે. સંકલ્પ નિયમ અનુસાર થાય છે. મન નિયમે ચાલે તો કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. અનિયમથી ચાલે તો નિષ્ફળ થવાય છે. મન છે તો નિયમ છે. મન છે ત્યાંસુધી દેવ છે. પુરુષાર્થ વિના મોક્ષ નથી માટે વૈરાગ્યનો પરમ પુરુષાર્થ કરો અને જે મોક્ષ સર્વદા બનીજ રહ્યો છે તે મેળવો. મહેત્ત આગળ ઝુંપડી તેમ આત્મસ્વરૂપની દ્રષ્ટિથી વિષયને તૂટી જાય. ચિત્ત સ્થિરતાને પામે તોજ સ્વરૂપ સુખ મળે. લક્ષ્મી સર્વ વિષયોનું બીજ છે તેનું જે કરવું હોય તે બને છે. તેથી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાન વિષયને દેખીને લલચાતાં નથી અને લક્ષ્મી પાસે રાખતાં નથી અને વિષયપર પ્રીતિ રાખે છે તો વિષય દ્રષ્ટિથી રાખતાં નથી પણ આત્મદ્રષ્ટિથી સામાન્ય પ્રીતિ રાખે છે તેમાં ગર્મિત શકિત છે. આત્મસ્વરૂપ સર્વનું બીજ છે નામરૂપમાં તેજ પ્રગટ છે. પ્રદેશ જાય ત્યાં દ્રવ્ય લઇને જાય; નોટો કે હુંડી લઇ જાય તેમાંથી પછી સહુ વેચાતું મળે. માટે દ્રવ્ય એ બીજ ગણાય છે. તેમ ત્રિંગદેહ એ પણ બીજ છે કે જે વટાવેથી સ્થૂત દેહ પ્રાપ્ત થાય સ્થૂત પડ્યું રહે છે અને ત્રિંગદેહ અનુભવ સાથે બહાર પડે છે આત્મરૂપી દ્રવ્યથી જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં આનન્દની રેણ છે.

જનપ્રતકાળના ચાર ભાગ કરવા; એ ભાગ ધધામાં; એક ભાગ શાસ્ત્રીય વિચારમાં અને એક ગુરુની સેવામાં કહાડવો.

૧. શારીરિક, ૨. ઉદરનિર્વાહ, ૩. મનરંજન અને ૪. પરમાર્થ, એમ ટાઇમ ટેબલ (Time Table) બાંધી નિયમિત વર્તવું. પહેલાં કરતાં બીજામાં, બીજા કરતાં ત્રીજામાં અને ત્રીજા કરતાં ચોથામાં વધુ વખત ગાળવો. પરંતુ એ પ્રમાણે ક્રમે થતું નથી. વટાવ ખાતું પરમાર્થમાંથી કહાડવામાં આવે છે. આવો શિથિલ પુરુષાર્થ કેમ સિદ્ધ થાય? કાળની વ્યવસ્થા રાખવી. દરેક વિભાગમાં કેટલો કાળ ગાળ્યો તેનો હિસાબ રાખમેળમાં રાખવો. પરમાર્થનો કાળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવી. બધા કામમાં પરમાર્થને ધુસાડવામાં શી હાની છે? પ્રભુ નામસ્મરણમાં કેાણુ ના પાડે છે? નામસ્મરણ ધુસાવો કે જેથી નિદ્રામાં પ્રભાવ છૂટે. જનપ્રત, સ્વમ

અને સુષુપ્તિ સિવાયની સંધિની જે અવસ્થા હોય ત્યાં જપ માટે છે એવો અજપાજપ બની રહ્યો છે. નામસ્મરણમાં હરિ, નારાયણ, રામ, કૃષ્ણ, મંત્રરૂપ છે. મારે માળા ફેરવવાની ફરી છે. મુમુક્ષુઓએ તો વિષયોનો ત્યાગ કરી, સત્શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં તથા ગુરુસમુપાસમાં કળક્રમ કરવો. ગુરુને પ્રશ્ન કરીએ એ પણ એક સેવા છે. ચિત્તરૂપી બાળકને શાસ્ત્રમાં લલચાવો. જ્ઞાન થાય કે પ્રપંચની ફાંસી છૂટે છે. મનમાં સમદ્રષ્ટિ કરવી. કાંડીથી બ્રહ્મ પર્યંત એકજ સ્વરૂપ છે. દરેક દાગીનામાં સોનુંજ છે. બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ, શૂદ્ર કનિષ્ઠ એ કયો ન્યાય છે ? નૌકાને નાવિક લઈ જાય છે પણ નૌકા નાવિકને લઈ જાય છે એ વાત ભૂલવી જોઈએ નહિ. આત્મદ્રષ્ટિ તૃષ્ણાને દૂર કરી નાંખે છે અને તૃષ્ણા ત્યાગ આત્મદ્રષ્ટિ કરાવે છે અભ્યાસના અવધિના આનન્દનો અભાવ નથી અપિનાશી આનન્દ છે. આત્માનું દર્શન તો સદા છેજ પણ તે જાણવું એટલે સ્વભાવ જાણવો. વસ્તુ લપટાએલી છે; પરભાવમાં દેખાએલી છે પણ સ્વભાવમાં દેખાવવી જોઈએ. નામરૂપના લપેટામાં ભેદ ભાસે છે. જે જાણવું થાય છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે. આકારોને દૂર કરે. અનુભવ તેજ જ્ઞાન તેમ સ્વરૂપ છે. કહેનાર તો ધણું કહે પણ જોવું કહેવું પોતાના હાથમાં છે. બીજનો ચંદ્રમા સામાએ જોયો તે પોતાના જોયા વિના કહેવાય નહિ. નીચું જોઈને ઉંચો ચંદ્ર જોવાય કેમ ? તેને જોવાને તો નીચી નજર છોડી ઉંચી નજર કરવાની જરૂર છે.

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानी न ते विभो ।
न कर्तासि न भक्तासि मुक्त एवासी सर्वदा ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

તથાસ્તુ.

ધી કાઉન

ઇલેક્ટ્રીક મિન્ટીંગ વર્ક્સ,

એલફીન્સટન શરકલ,

કોટ, મુંબઈ.

